

• політологія • історія • соціологія • психологія

• Політичний менеджмент •

№ 4(43)
2010

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Національної академії педагогічних наук України, член-кореспондент Національної академії наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Чорноморського державного університету ім. П. Могили

Свєнієн Бородин, доктор історичних наук, перший заступник директора Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Головатий, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, проректор з наукової роботи Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних наук Університету економіки і права „КРОК”

Людмила Кормич, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних теорій Одеської національної юридичної академії

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України

Андрій Кудряченко, доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, директор Інституту європейських досліджень Національної академії наук України

Юрій Левенець, доктор політичних наук, академік Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук, завідувач відділом теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Май Панчук, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Романенко, головний консультант Українського центру політичного менеджменту, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Валерій Солдатенко, доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, голова Українського інституту національної пам'яті

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, Міністр Кабінету Міністрів України, шеф-редактор журналу

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Юрій Шаповал, доктор історичних наук, завідувач відділом етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Леонід Шкляр, доктор політичних наук, головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

ТЕОРІЯ	
Василь Ткаченко. Презентизм як культ сьогодення	3
Михайло Нагорняк. Томаш Масарик про внутрішні проблеми демократичного розвитку	16
ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	
Володимир Кафарський. Концепти конституції у правовій і політичній науці	25
Олександр Швирков. Кінець демократії, або Демократія як науково-дослідницька програма	35
Віктор Рубанов. Системна сутність політичного аналізу	42
ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Марія Кармазіна. Пріоритети й орієнтири Президента України Віктора Ющенка	53
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Аліна Зуйковська. Соціокультурні засади розвитку політичної культури.....	65
ПАРТОЛОГІЯ	
Іван Тімкін, Наталія Новикова. Політичні партії як суб'єкти процесу політичного управління.....	73
ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС	
Оксана Запорожець. Особливості політичного дискурсу у період світової економічної кризи.....	83
ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО	
Дмитро Дубов. Політика Китаю щодо регулювання внутрішнього інформаційного простору.....	94
СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА	
Тетяна Семигіна. Відповідь на поширення ВІЛ/СНІДу: знаряддя політики для протидії епідемії.....	103
НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА	
Володимир Троцько, Ігор Чернозубкін, Лариса Троцько. Підхід до оцінювання безпекового середовища при вирішенні питань оборонного огляду	113
Володимир Данилов. Сутність рекламної діяльності Збройних Сил України.....	123
Марія Гуцало. Деякі питання державної політики протидії тероризму в Україні.....	129
ВОЄННА БЕЗПЕКА	
Юлія Турченко. Збройні Сили України: нелінійна еволюція конституційного органу.....	140
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	
Андрій Тюшка. Міжнародний режим як парадигма і форма міжнародних відносин.....	149
РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ	
Тетяна Сидорук. Європейська політика сусідства і процеси реформування у країнах Східної Європи.....	160
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	
Дмитро Кондратенко. Передумови політичного та економічного успіху країн Скандинавії та Азійсько-Тихоокеанського регіону.....	171
НАУКОВІ ДИСКУСІЇ	
Микола Карашук. Проблеми формування політичної системи.....	182

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
Протокол № 4 від 24.06. 2010 р.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 20.07.2010 р. Формат 70 x 100/16.
Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 15,6. Облік-вид. арк. 11,82. Зам. № 327. Наклад 300 примірників
Надруковано з готових фотоформ видавництва „Інтер Графіка”
36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

УДК 930.1

Презентизм як культ сьогодення

Про „історичну істину” та „пам’ять поколінь” в часі і просторі

Василь Ткаченко,
доктор історичних наук,
член-кореспондент НАПН України,
радник Президії НАПН України

Баталії навколо історичної тематики тривають в Україні, як правило, під прапором „з’ясування історичної істини”. При цьому кожна з сторін чомусь виносить за межі обговорення той факт, що абсолютної історичної істини ми, власне, не можемо мати за визначенням. Історична істина є лише істина певного моменту існування, а тому неминуче може бути переглянута за інших обставин. Вона залежить, по-перше, від нашої дистанції стосовно минулого. А по-друге, кожен дослідник є „продуктом свого часу”: він несе на собі відбиток певних етичних норм, принципів, ідеології й парадигм мислення своєї доби.

Ключові слова: історіософія, версії історії, презентизм.

The battles around historical subjects continue in Ukraine, as a rule, under the flag of „finding out historical truth”. With this each side for some reason puts outside a discussion the fact that we cannot have absolute historical truth. It is only the truth of certain moment of existence, and that is why it can be unavoidably revised under other circumstances. It depends foremost on our distance to the past. And secondly, every researcher is „a product at one time”: he bears the impress of certain ethic norms, principles, ideology and paradigms of thought of his epoch.

Keywords: *historiosophy, versions of history, presentism.*

Чи можлива „історія заради історії”?

Виходимо з того, що минулі події суспільного розвитку назавжди залишилися в минулому, і лише в тому минулому вони залишаться тим, чим були насправді. А сьогодні і в подальшому вони будуть описуватися і переписуватися багато разів і щоразу з різних позицій. Взяти хоча б оповіді

про події минулих війн. „Переможці” і „переможені” у них, як правило, мають різні уявлення про „історичну істину”. Іншого досягти дуже важко, хоча в принципі можливо. Але коли йдеться про безпосередніх учасників війни чи їх прямих нащадків, то часто для старшого покоління це просто понад людські можливості. Та й молоде покоління, як правило, всотує в себе емоції предків. Отже хотілось би кому чи ні, але ми змушені виходити з того, що абсолютної тотожності між поняттям „історична реальність” і поняттям „знання реальності” немає і бути не може.

На визнанні цього факту й тримається історична наука, яка являє нам події минулого не як „універсальну історію” на всі часи, а як численні версії історії, у яких події минулого постійно переглядаються й знаходять інші інтерпретації. А тому й не дивно, що в конкретній ситуації нинішньої України ми часто маємо на практиці справу з локальними версіями історії, а всі спроби вийти на консолідовану загальнонаціональну точку зору поки що не дають очікуваних результатів. Навіть коли за справу береться така поважна державна установа, як Інститут національної пам’яті, що ставить за завдання визначити та узаконити пантеон „національних героїв” та „національних лиходіїв”. Події свідчать, що Схід і Південь України не сприймає тих „героїв” і „лиходіїв”, в ранг яких останнім часом офіційно підносилися деякі досить-таки суперечливі постаті.

Залишається лише сподіватися, що „все минає, мине і це”. А тим часом кожен сумлінний дослідник має самостійно визначити свою позицію і міру своєї відповідальності за адекватну відповідь на виклик часу. Тут, очевидно, він має виходити як із сьогоденних загальнонаціональних інтересів, так і з відповідальності перед майбутніми поколіннями та пам’яттю предків, від яких ми успадкували цей світ. Ставлячи перед собою ті чи інші суспільні цілі, наші сучасники мають знати, який історичний досвід вони успадкували від своїх батьків і пращурів, а відтак на що вони здатні в майбутньому.

За цих умов наша увага буде спрямована вже не лише на достовірність викладу „історії заради історії” – всього того, що в історії було і стало далеким від сьогоденного дня. Навпаки – саме нинішнє стає джерелом і метою історичного пошуку щодо переосмислення минулого з точки зору актуальних проблем сьогодення, а також можливого наукового прогнозування перспектив на майбутнє.

Однак у цьому пошуку дослідник має зважати на „фактор часу”, навіть „кризу часу”, що завжди супроводжувала дослідницьку роботу істориків (принаймні, починаючи з древніх греків), а нині знайшла своє відображення в концепції „презентизму”.

В очікуванні кінця світу

У тому, що існує певний порядок часу, або, точніше, порядки, які змінювалися залежно від місця і часу, не сумнівається ніхто. Сьогодні в історіософській літературі досить поширеним є розуміння історичного

часу у трактуванні Р. Козеллека [1]. Динаміка історичного часу, доводить він, створюється напругою, що виникає між пластом набутого досвіду і горизонтом очікувань. Життя показує, що чим менше досвіду, тим більше очікувань. І навпаки – чим більше досвіду, тим обережнішим і тим більш відкритим стає наше очікування. Але це – сучасне трактування.

В більш ранні періоди історії людської цивілізації усвідомлення фактору часу мало виняткове значення. Упорядкованість часу належить до тих основоположних аксіом мислення, які мають по своїй природі бути очевидними. Настільки самоочевидними, щоб будь-які спроби новаторів (в середні віки – еретиків) поставити під сумнів плін життя мали б відразу наштовхуватися на стіну відторгнення. Так, уже біблійні оповіді являли собою своєрідний сплав пророцтв і періодизацій, де у своїх міркуваннях про майбутнє їх творці (байдуже, чи віддавали вони перевагу циклічній чи лінійній перспективі) в основі своїй намагалися пізнати, або хоч на підсвідомому рівні вловити, механізм залежності між минулим і майбутнім. В V столітті Августин Блаженний використовував і популяризував модель семи часів світу, яка навіть ще наприкінці XVII століття була основою „універсальної історії”: початок першому віку поклав Адам, шостий вік відкриває Ісус, а оскільки цей вік відповідає шостому дню (що є також і віком старості), то він і має тривати до кінця світу. Ось цей останній етап – одночасно і старість і оновлення – є очікуванням відпочинку седмиці, яка й принесе вічний спокій у спогляданні Бога.

Вся історія християнства аж до XVII століття є значною мірою історією очікувань, або, точніше, постійним очікуванням останньої години, з одного боку, і постійного запізнення кінця світу – з іншого. Безпосередній характер цих очікувань змінювався від ситуації до ситуації, однак вони виконували важливу стабілізаційну функцію: „Відсутність кінця світу надала церкві такого статусу, за якого їй – з огляду на загрозу кінця світу в будь-яку мить і у сподіванні на Друге Пришестя Христа – вдалося досягти стабільності” [2]. А в процесі очікування людям відкривалася, тим часом, перспектива не лише покаяння, але й очищення та самовдосконалення, послуговуючись, зокрема, еллінською спадщиною Цицерона: „Історія – учителька життя”. У трактуванні цього мислителя історія минулих часів виступає добіркою прикладів, за допомогою яких оратор чи проповідник повчає і наставляє свою аудиторію. Праці Цицерона часто-густо потрапляли до монастирських бібліотек, їх широко використовували як зібрання повчальних прикладів. Отже минуле в ранні періоди історії завжди домінує над майбутнім і дає можливість людям зробити з історичного досвіду висновки на день сьогоднішній та на більш віддалене майбутнє заради спасіння душі. Власне, і в наш час в історичній свідомості традиційних спільнот минуле ставлять попереду сучасного – маючи минуле за взірць, до якого належить максимально наблизитися.

Ламкий поступ історії

Згодом світобачення з акцентом на минуле принципово змінилося, породивши нове сприйняття часу. З настанням доби гуманізму відбувся розподіл на Древні часи, Середні віки та Новий час. Замість очікування кінця світу прийшла ідея прогресу, удосконалення й прогнозованого майбутнього. Об'єктивний, лінійний, безперервний і незворотний час прогресу було покладено в основу бачення суспільства та його історії. Після Великої французької революції 1789 року це нове, прогресистське, футуристичне сприйняття історичного часу виникало й співіснувало разом з ідеєю об'єктивного лінійного часу, що робило привабливою ідею єдиної історії людства. Плавне односпрямоване перетікання минулого в сучасне і в майбутнє забезпечувало сприйняття всесвітнього історичного процесу як єдиного цілого. Коли ця думка вже визріла, то було покладено нові принципи усвідомлення і відтворення універсальної історії, яка прийшла на зміну практиці безлічі локальних, не співвідносних між собою історій.

У другій половині XVIII – на початку XIX століття виникають також базові історичні поняття нового часу, прикметною рисою яких стала спрямованість у майбутнє, навіть домінування в них майбутнього. Зображення ходу прогресивного суспільного розвитку скріплювалося в цей час жорсткими причинно-наслідковими зв'язками, які дозволяли соціальним наукам пояснювати минуле і викладати свою версію передбачень майбутнього. Щоправда, цей тип історичного мислення, розквіт якого припав на XIX століття, привніс з собою знецінення не лише минулого, але й сучасного: покладалось як самозрозуміле, що все краще – попереду. Більше того, рівень очікувань помітно переважав над рівнем нагромадженого досвіду для осмислення ситуації, а це лише посилювало абстрактний, загальний характер базових історичних понять, які не завжди могли передати своєрідність і складність поточного моменту. Але, попри все, об'єктивність часу слугувала підставою для твердження про об'єктивність пізнання.

XX століття внесло радикальні зміни в це оптимістичне сприйняття часу і всеперемагаючого прогресу. З легкої руки фізиків-теоретиків, насамперед А. Ейнштейна, існуючий поза явищем „час Ньютона” втратив усякий сенс у фізиці за межами класичної механіки. Втрату категорією „часу” свого об'єктивного фізичного змісту стали ілюструвати посиланням на відоме місце з листа А. Ейнштейна: „Для нас, переконаних фізиків, різниця між минулим, сучасним і майбутнім є ілюзією, хоча й досить нав'язливою”. Подальші уявлення про ідентичність простору і часу з точки зору їх структури отримало розвиток в працях копенгагенської школи, де квантування простору-часу стало рутинною процедурою, що зробила „атоми часу” очевидністю, а перервність (дискретність) часу – важливим фізичним постулатом. Звичка розмірковувати навколо порушення усталених уявлень щодо плавної течії часу або щодо розриву

між минулим, сучасним і майбутнім стала виходити за межі аудиторій інтелектуалів, перетворюючись на предмет масових уявлень. Найбільш показовим з точки зору еволюції часу став такий висновок фізиків: замість абстрактного об'єктивного універсального часу виникло поняття суб'єктивного, власного часу спостерігача. Ідея суб'єктивного часу, що лежить в основі людської особистості, стала прямо протиставлятися об'єктивному часу світу. Зовнішній час світу став вважатися безкінечним сучасним (одночасністю) і протиставлятися його чисто внутрішній напруженості суб'єктивного часу [3].

Все це створило передумови для того, щоб висунута фізиками-теоретиками ідея неперервності часу, яка перед цим не сприймалася соціальними науками серйозно, стала освоюватися істориками, соціологами і антропологами, підводячи зрештою до думки про існування такої фізичної величини, як „психологічний час кожного спостерігача”. Положення про те, що темпоральність свідомості за своєю природою є суб'єктивною і має мало спільного з об'єктивним часом світу, стало однією з центральних ідей феноменології Е. Гуссерля. Науковці звертали увагу на те, що уявлення деяких народів Океанії і Полінезії щодо часових форм принципово відрізняються від європейських; їм навіть важко уявити собі, як можна вибудовувати хід подій в певній часовій послідовності (Л. Леві-Брюль, К. Леві-Стросс). Ідея про те, що час є конструктом свідомості, якій одночасно дані минуле, сучасне і майбутнє, потужно увійшла в науковий обіг і стала важливим етапом в процесі розпаду об'єктивного часу, пророкуючи сучасну понятійну революцію. В останній третині ХХ століття, коли великі фізичні відкриття міцно увійшли в шкільну програму, а дослідження „темпоральності” наповнили соціальні науки, переворот у сприйнятті часу зробився незворотним. „Квантування часу” в культурі ХХ століття вщент порушило ідею зовнішнього часу, що існує поза явищем, поза спостерігачем.

Майбутнє як загроза

Крім досягнень природничих і точних наук на сприйняття часу справили враження й результати соціальних та гуманітарних наук. Насамперед слід відзначити, що ще на початку ХХ століття оптимістичний еволюціонізм став змінюватися песимістичними теоріями смерті цивілізацій (О. Шпенглер) [4]. І для цього були підстави. Суспільний розвиток демонстрував не лише успіхи освіти, науки й індустріалізму, але був одночасно й добою піднесення численних фундаменталістських течій, в тому числі й нацизму та більшовизму. ХХ століття стало не так пограниччям між двома ерами (модерної і постмодерної), як простором між безоднями двох світових війн – з їх злочинами, масовими вбивствами й жахливою індустрією смерті.

Можна припустити, що сучасна криза сприйняття часу набула б у Європі інших форм, якби дві події – Голокост і ГУЛАГ – не порушили образ

світу, виплеканий ідеалом епохи Просвітництва. Ці дві події уособлювали той драматичний психологічний злам, що розірвав необхідний зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім і підготував тим самим прискорення розпаду старого сприйняття часу. Так само дві події в Україні – Голодомор і Чорнобиль – стали психологічним зломом, який привів до думки, що „далі так жити неможливо”: жодні світлі ідеали грядущої „загірної комуни” не можуть виправдати незчисленні жертви України. Проект революційної перебудови світу „мы рождены, чтоб сказку сделать былью” був настільки дискредитований в особистому досвіді величезної маси людей, що 1991 року об'єктивно постало питання радикального цивілізаційного розриву з минулим.

Другою спробою подолання інерції минулого став Майдан як прояв духовного самоусвідомлення й самовиявлення нації, як ще одна спроба вписатися в логіку світових процесів. Однак дискредитація гасел Майдану з боку правлячого класу України знову порушила зв'язок часів, принесла розчарування й викид назовні всього латентного й маргіналізованого, що залишилося з минулих часів. Об'єктивна „стріла часу” втратила свої зримі контури, а яскрава впевненість у неминучому прогресивному поступі поблякла. Це знову брутально порушило звичний порядку часу, більше того – серед певних верств населення поширилось розчарування щодо „помаранчевого міфу”, а у Європі стала відчуватися „втома від України”.

Чинив у цьому переході – від розуміння об'єктивності часу до сприйняття часу як чогось внутрішнього, не відокремленого від суб'єктивних переживань людини – і полягає головна сутнісна риса доби, яку ми переживаємо? Розчарування в раціональності й можливості наукового осмислення того, що відбувається, стало межувати з ідеєю „кінця історії”, принаймні того, що не проглядається якась зрима історична перспектива. Реальна практика виживання поступово але безперервно переорієнтовує розчаровані верстви населення до повсякденності й буденності життя „тут і сьогодні”. Німота інтелектуалів, їх нездатність придумати нові способи пояснення суспільних зрушень, які зачіпають основи уявлень про правду і справедливість у сфері облаштування життя, посилюють розрив між набутим досвідом і здатністю його осмислити й описати, тим більше — піднести до нового рівня соціальних очікувань. Тим самим з суспільного організму висотується той, описаний Р. Козеллеком, динамізм історичного часу, що створюється напруженою між пластом набутого досвіду і горизонтом очікувань. Набутий гіркий досвід і пережите розчарування призвело до тверезішого й обережнішого ставлення до сприйняття потенціальних можливостей дня завтрашнього.

Фатальність „зламаного поступу”

Історія дає нам приклади виходу з подібних ситуацій. Так, по закінченні Другої світової війни в Європі з'явилися мислителі (Л. Февр, Х. Арендт, П. Рікер) [5], які стали приділяти особливу увагу проблемі часу не стільки в

контексті неперервності історичного процесу, скільки його неочікуваним розривам, зламам, лакунам. Всі вони, кожен на свій лад, намагалися створити новий образ історії, відмовляючись від ідеї неперервності і поступального розвитку на користь уявленням про її перервний, зламаний поступ. Дискретність у їх роботах перетворюється чи не в головну категорію роздумів про час, а розрив стає головною подією історії. Зрештою, друга половина XX століття ознаменувалася усвідомленням того, що не існує ні „єдиного часу” (школа „Анналів”), ні „єдиної культури” (К. Леві-Стросс). А звідси й висновок: підходи у ставленні до таких універсальних категорій, як минуле, сучасне і майбутнє, в різних культурах і на різних соціальних рівнях відрізняються.

Наступним етапом перетворення часу на антропологічну категорію стала ідея „чужої свідомості” – джерела шкідливих ідеологій, неврозів і ілюзій, що заважають „прогресивному розвитку суспільства”. Тут на думку спадає ідея М. Драгоманова про „пропащий час” в історії України, що супроводжувався поширенням серед українців „неістинної свідомості” іншого народу – міфологічної, релігійної, побутової, масової: „Нічого дивуватись, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, з його самовольним царем, з кріпацтвом, що жило без науки, – то царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, тим тихше, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину; вільним же думкам, котрі росли вже в Європі у купі з наукою і звідти переходили й до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею. А якби тепер серед українського народу з’явилася думка та заміри стати проти зросту неволі, то вже тепер вони мусіли б вдаритись не тільки об тих своїх людей, котрим вигідна була неволя людська, але й об московський уряд і військо, а то й об народ, котрий зрозумів діло так, що українці чинять зраду, коли не слухають „нашого царя” і т. д.” [6]. Ця позиція М. Драгоманова перегукується з працями Е. Дюркгейма та М. Мосса, які міцно увійшли в науковий обіг. Важливим елементом їх соціальних парадигм стала, зокрема, ідея „чужої” – релігійної, міфологічної, примітивної свідомості, що протистоїть „науковій свідомості” самого дослідника.

Однак всі ці інновації так і не змогли кардинально змінити сприйняття суспільного поступу наприкінці XX століття, а майбутнє так і не стало уособленим образом надії. Більше того – воно стало сприйматися потенціальним джерелом загрози. Суть моменту полягає в тому, що глобалізаційні процеси у світі дали новий поштовх активізації сучасних фундаменталістських рухів, прикметною рисою яких стало змішування архаїки й сучасності. Своєрідним образом цього може бути таліб, озброєний ракетою „Стінгер”. Традиції, до яких апелюють фундаменталісти, не дають відповіді на виклики сьогодення, не висвітлюють реальної перспективи переходу з минулого в майбутнє. А методи терору, до яких

вони вдаються, свідчать про їх небажання шукати вихід для вирішення проблем на шляху діалогу. Отже, залишаючись вагомим сегментом нашого життя, фундаменталістські рухи продукують відчуття „закритості майбутнього” взагалі.

Так само й інші фактори - розпад Радянського Союзу, який історики у своїй масі не передбачали; поява демократичних сил там, де їх не чекали побачити; утвердження авторитарних режимів там, де чекали демократії – все це стало ще одним свідченням варіативності й непередбачуваності історії людства. З цієї нагоди французький історик Ф. Фюре писав 1995 року: „Історія знову стала тим тунелем, по якому людина просувається в темноті, не знаючи, куди приведуть її власні вчинки, не впевнена у своїй долі, позбавлена примарної безпеки, яку дає знання про те, що вона робить. Нині, наприкінці століття, на очах у демократичного індивіда, що втратив Бога, захиталися основи „божества історії”, й у людини виникла потреба заговорити свою тривогу. Поряд з невпевненістю в сучасному, її свідомість потерпає від невпевненості в майбутньому” [7].

Торжество презентизму

Суспільні потрясіння і кризи останніх часів загострили бажання відновити порушений „зв’язок часів”. Відтак на тлі глобалізації, формування „світової економіки” і, одночасно, зростання загрози втратити „світове культурне надбання” відбувся справжній сплеск загального захоплення усім, що пов’язано з пам’яттю про минуле. Однак цей меморіальний бум кінця ХХ століття зовсім не свідчив, що суспільство стало вдивляється лише в історичне минуле. Навпаки, і на цьому наголошує французький дослідник Ф. Артог: **захоплення історичною пам’яттю стало лише проявом справжнього диктату сучасності.** На його думку, відбувається лише остаточне сходження з порядку денного двох типів історичного мислення: 1) того, що перевіряє сучасне минулим, і 2) того, що перевіряє сучасне майбутнім. **З цієї відправної точки саме день сьогоднішній у боротьбі за умі людей намагається самоутвердитись, більше того - поставити собі на службу і минуле, і майбутнє.** Цей сучасний презентизм виходить з того, що сучасне має самотійно ідентифікувати себе незалежно ні від свого минулого, ні від очікуваного майбутнього, як це було донині. Більше того, сучасне має не просто визначити, а цілеспрямовано детермінувати як минуле (що ми маємо згадувати і зберігати, а що забути), а також і майбутнє (що саме ми будемо і яку долю прокладаємо людству). В такий спосіб сучасне бере на себе відповідальність і за минуле, і за майбутнє.

Але тут приховується і своєрідна пастка: якщо динаміка історичного часу справді створюється напругою, що виникає між пластом набутого досвіду і горизонтом очікувань, то презентизм навпаки - самотійно формує для себе комфортне минуле і визначає собі таке ж комфортне майбутнє, а відтак втрачає реальне відчуття виклику доби і, як наслідок,

формулює таку ж неадекватну відповідь на неадекватне розуміння виклику часу. З таким відчуттям часу суспільство може деякий час комфортно існувати, коли для цього є нагромаджені раніше ресурси, але таке суспільство втрачає життєву енергію – той самий потенціал напруженості між минулим досвідом і горизонтом прагнень. Рано чи пізно в такому суспільстві може запанувати психологія глитая: „Після нас – хоч потоп”.

Але сталося так, як сталося. В останній третині XX століття в європейській історичній думці запанував презентизм: суспільство робить предметом культу сучасність. Звісно, все нове є добре забутим старим. Так і ідеї презентизму мають свої джерела в минулому – до попередників презентизму можна віднести античних епікурейців та стоїків. Можна принагідно згадати й знамениту фразу Й. Гете з „Фауста”: „Зупинись, миттєвосте!”. Та й у філософії екзистенціалізму є чимало елементів презентизму. Але у презентизмі кінця XX – початку XXI століття є свій оригінальний профіль. В його основі лежить розчарування у всіх ілюзіях та ідеалах: там, де не залишиться віри ні в революційну ідею, ні в соціалістичне суспільство, ні в національну державу, ні в краще майбутнє – найбільшу цінність набувають лише багатство, комфорт і спокусливі миттєвості відчуттів. Ф. Артог перелічує найрізноманітніші види і прояви цього „побутового” презентизму: від світосприйняття безробітного, а разом з тим і безтурботного клошара до споглядальної психології заможного туриста; від косметичних засобів проти ожиріння і старіння до найсучасніших інтертехнологій.

Слід особливо наголосити на тому, що сучасне у процесі свого „самообожнювання” поводить досить агресивно: йому мало бути просто сучасним, воно прагне заручитися місцем в історії, увічнити себе в ній. Політичні діячі свідомо вибудовують свою біографію у вигляді вибирування послідовних кроків на шляху „історичних” виступів і „визначних” діянь, виявлення підвищеного інтересу до власного родоvodu (йдуть активні архівні пошуки генеалогії), винаймання соціологів і політтехнологів, які вибудовують імідж свого патрона посиленнями на всілякі соціологічні опитування за певний період. Різні „ювілейні урочистості” – чи то комерційної фірми, чи навчального закладу, чи установи – стають ключовим моментом створення іміджу і бренду інституції. Що вже говорити про державні урочистості з феєрверками і бучними парадами, за допомогою яких правлячий клас, що сповідує презентизм, намагається освятити свою власну сучасну ідентичність.

Тріумф „пам’яті поколінь”?

В добу презентизму „пам’ять” набирає все більшої ваги, відтісняючи історію-науку на другий план. Вивчення колективної пам’яті того чи іншого регіону або якоїсь соціальної страти презентизм намагається піднести до рівня аналогу історії ментальностей. Пам’ять, поставлена на службу

презентизму, стає способом усвідомити й поширити серед загалу своє містечкове розуміння сучасної доби. Посилаючись на В. Липинського, сучасний український дослідник А. Гальчинський наголошує на хронічній хворобі українського політичного класу – його „провінціалізм”, який призводить до „паразитарного розчленування нації” внаслідок однобічного, навіть примітивного тлумачення національної ідеї, яка „не може подаватися у її суто регіональній (галицькій чи, скажімо, запорізькій – не має значення) інтерпретації” [8]. За таких умов різні історичні місцини й регіональні герої конструюються й постійно реконструюються відповідно до поточної кон’юнктури, що викликає найрізноманітніші, часом травматичні реакції з боку інших сегментів суспільства. На догоду правлячому класу переписуються національні історії, формуються національні символи, масово продукуються „герої України”, які мають увічнити сучасний фрагмент історії нашої країни й надати йому статусу хоча б історичної доби з належною величчю і пошануванням.

За таких умов історик втрачає ряд функцій, які йому були притаманні в минулому. Він перестає бути своєрідним „оголеним нервом”, який прагне намацати і вгадати в минулому поки що невиразні риси майбутнього, перестає бути й посередником між минулим і майбутнім. Місце історика посідає політтехнолог, який удостоюється права посередництва між сучасниками, відводячи їм (з їх же дозволу) певне місце в нинішній суспільній ієрархії, а також вибираючи одночасно в минулому лише те, що відповідає історичній пам’яті державних мужів дня сьогодення, одночасно нехтуючи тим, що для розуміння його вельможних сучасників втратило вагу і не є актуальним, з їх точки зору, для суспільного інтересу. **У підсумку адепти національної пам’яті і їх поплічники розповідають про те, що державні мужі хочуть пам’ятати, і в жодному випадку не про те, про що вони намагаються забути.**

Ось така, по-суті приземлена й укорочена, навіть травмована, історична пам’ять в силу зазначених обставин перетворюється на надто місткий термін – своєрідну метаісторію, оскільки в поєдинку між пам’яттю та історією перевага стала віддаватися все ж пам’яті. До того ж, спільноті стала нав’язуватися думка, що саме ось таке „відфільтроване” розуміння історії і є насправді реалізацією ідеї щодо „відповідальності перед пам’яттю поколінь”. В деяких суспільствах пам’ять набула статусу майже релігійної категорії. На це звертає увагу американський історик Й. Єрушалмі: „Чому в той час, як іудаїзм з віку у вік завжди у великій мірі був просякнутий духом історії, сама історіографія відіграє у євреїв у кращому випадку допоміжну роль, а найчастіше – жодної? В переживанні випробувань, які випали на долю євреїв, завжди основоположною була пам’ять про минуле...” [9].

Варіативність інтерпретацій успадкованої пам’яті ставить під сумнів саму можливість якоїсь єдиної „універсальної історії”, яка б охоплювала всі незліченні нюанси відносин між сучасним, минулим і майбутнім, а

зафіксувавши їх – навчилася розуміти і передбачати плин суспільних подій. К. Леві-Стросс зазначав: „Людство, що просувається вперед, зовсім не схоже на людину, яка піднімається східцями і кожним своїм рухом додає сходинку до тих, які вона уже подолала, – воно скоріше нагадує гравця, який відразу зробив кілька ставок... І лише час від часу історія виявляється синтетичною, тобто різні ставки складаються і утворюють сприятливу комбінацію” [10].

Присмерк історії?

Звідси випливає закономірне питання: чи є вихід з цього вкрай неоднозначного становища і яким взагалі може бути його кінець? Час не жде, оскільки складається конфігурація, при якій наше майбутнє стає таким же непрогнозованим, як і наше минуле, а дистанція між цариною набутого досвіду і горизонтом очікування вже доходить до межі розриву. Водночас народження нового історичного досвіду ніби завмерло. І відбувається це, можливо, саме тому, що нині культивується лише досвід перманентного сучасного, невловимого й майже нерухомого, такого, що намагається, незважаючи ні на що, запровадити для самого себе власний історичний час і власні історичні координати, власне розуміння життя. Чи доцільно в такому випадку взагалі говорити про набуття якогось новітнього режиму історичності? Поки ми нічого про це не знаємо. Лише те, що про кризу історичності можна говорити точно, і виявляє вона себе саме в тому сучасному досвіді, який і носить назву презентизм.

Можливо, тут нам може стати в нагоді таке судження Ф. Артога: „Режим історичності хоче стати евристичним інструментом, що допомагає краще осягнути не час взагалі, не всі часи і цілісність часу, але, головним чином, кризові моменти часу, коли починає втрачати свою очевидність поєднання минулого, сучасного і майбутнього. Чи не це, насамперед, і є криза часу? Це є також способом освітити, практично зсередини, сьогоднішні питання щодо часу: чи маємо ми справу із забутим минулим чи з минулим, що аж надто актуалізується; з майбутнім, яке майже зникло з горизонту, чи з майбутнім, що, скоріше за все, загрожує нам своїм неминучим наближенням; з сучасним, що безперервно тоне в миттєвості, чи майже статичним і безкінечним, якщо не вічним? Це також спосіб пролити світло на численні суперечки про пам'ять і історію, про пам'ять, спрямовану проти історії, про вічну нестачу і одночасно надлишок спадщини” [11].

Насамперед, очевидно, маємо з'ясувати: про яке сучасне, націлене на яке минуле і яке майбутнє, йдеться в кожному конкретному випадку? Будь-яка історія, яким би зрештою не був її спосіб вираження, від самого початку представляє, возвеличує чи спростовує один чи кілька досвідів часу. З режимом історичності ми, таким чином, маємо справу з однією з умов виробництва історій: в залежності від взаємовідносин сучасного, минулого й майбутнього, деякі версії історій будуть сприйняті суспільством як можливі, а інші – ні.

Брак чіткої перспективи на майбутнє, неусвідомлення того, що діється на наших очах, а що відбувається за кулісами, – все це стоїть на заваді не лише осмислення сьогодення, а й переосмислення нашого історичного минулого. Не зв'язавши до купи „розірваний ланцюг часів” минулого, сучасного й майбутнього, ми будемо без кінця борсатись у буденщині, втрачаючи останні залишки оптимізму і бачення перспектив. І вина тут лежить не на науковцях, бо тут йдеться насамперед не так про кризу історичної науки, як про кризу реальності сьогодення і нашу здатність до її осмислення. Того самого сьогодення, яке, хоч і звеличене в образі філософського поняття „презентизм”, однак, в умовах України, впродовж 19 років незалежності представляє нашу державу як торжество простору і часу самоутвердження олігархічно-бюрократичного середовища, яке, не вдовольняючись одним сьогоденним і претендуючи на увічнення, ініціює час від часу замовлення на кон'юнктурні переписування історії „з урахуванням поточного моменту”.

Вихід, очевидно, лише в одному – історична наука і освіта мають бути полишені на науковців і освітян. Саме про це йдеться в рекомендаціях Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЕ) 1996 року щодо вивчення історії в Європі: „Історична освіта має бути вільною від політики. Історія для істориків, а не для політиків та ідеологів”. Виходячи з того, що основні виклики дня грядущого на європейському континенті назрівають саме в галузі освіти і культури, Комітет міністрів Ради Європи опрацював 2001 року „Рекомендацію Rec(2001)15 Комітету Міністрів Державам-членам з питань викладання історії в Європі в XXI столітті”, де застерігається: „Викладання історії не повинно перетворюватися на інструмент ідеологічних маніпуляцій”.

Натомість, наголошується в документі, викладання історії має мати на меті такі завдання: виховання активних і свідомих громадян; стати вирішальним фактором у примиренні, визнанні, розумінні та взаємній довірі між народами; відігравати основну роль у поширенні основних цінностей, таких, як толерантність, права людини і демократія. Відповідно ставиться й завдання: розвивати в учнів критичний погляд на речі, незалежне і об'єктивне мислення; допомогти учням осмислити чорні плями в історії Європи і світу; осмислити злочинні ідеології та засоби для їх запобігання. В документі зазначаються речі, які мають бути недопустимими: фальсифікація історичних фактів, підтасовка статистики, підробка в зображувальних засобах, виокремлення однієї події для виправдання чи замовчування інших, надання націоналістичного забарвлення минулому тощо.

Одночасно в документі наголошується на необхідності „вивчення всіх вимірів Європи, тобто не лише політичного, але й економічного, соціального, культурного”. На нашу думку, в площині культури мислення історики мають усвідомити й те, що криза часу, яка знайшла своє відображення домінуванням суб'єктивного сприйняття часу в культурі сучасності,

потребує перегляду самої системи понять, що сформувалися ще в епоху Просвітництва з їх прогресистським, футуристичним сприйняттям історичного часу. Зрозуміло, що формування нових понять не може відбутися притьмом. Можливо, що це станеться впродовж цілої епохи, і нинішня німота науковців завершиться новим інтелектуальним вибухом, що перетворить світ. Щоправда, тут є небезпека того, що динамічні зміни сучасності не залишать дослідникам часу для того, щоб подолати інтелектуальний хаос. Отож – до праці!

Література:

1. Див.: **Козеллек Р.** Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., „Дух і літера”. 2006. – 436 с.
2. **Козеллек Р.** Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. – К., „Дух і літера”, 2005. – С. 28.
3. Детальніше див.: **Хапаева Д.** Время собственное // <http://es-dejavu.net/t-2/Time-2.html>
4. **Шпенглер О.** Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. М., „Мысль”. 1993. – 663 с.
5. **Арендт Х.** Джерела тоталітаризму. – К., „Дух і літера”, 2005. – 584 с.; **Рікер П.** Ідеологія та утопія. К., „Дух і літера”. 2005. – 386 с.
6. **Драгоманів М.** Пропавший час. Українці під Московським царством (1654 - 1876). – Львів, 1909. – С. 37.
7. Цит. за: **Франсуа Артог.** Порядок времени, режимы историчности // <http://magazines.rus/ru/nz/2008/3/ar3.html>
8. **Гальчинський А.** Енергетика нації. Чому нам не слід боятися звинувачень у виявах націоналізму // „День”. - №37, - 3 березня 2010 р. – С. 4.
9. **Франсуа Артог.** Порядок времени, режимы историчности // <http://magazines.rus/ru/nz/2008/3/ar3.html>
10. **Levi-Strauss.** Antropologie structuriale deux. – Paris : Plon, 1973. – Р. 377 – 431.
11. **Франсуа Артог.** Порядок времени, режимы историчности // <http://magazines.rus/ru/nz/2008/3/ar3.html>

УДК 321.728

Томаш Масарик про внутрішні проблеми демократичного розвитку

Михайло Нагорняк,

доктор політичних наук,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Львівського державного університету внутрішніх справ

У статті досліджується оцінка демократії президентом першої Чехословацької республіки Т. Масариком, політичним ідеалом якого було створення держави гуманної демократії. З'ясовується роль і значення проголошених ученим демократичних ідеалів у розбудові української правової держави і громадянського суспільства.

Ключові слова: демократія, держава гуманної демократії, цінності ліберальної демократії, свобода індивіда.

The paper contains the evaluation of democracy made by the first president of Czechoslovakia Republic T. Masaryk, whose political ideal was the creation of a state of humane democracy. The role and value of the democratic ideals proclaimed by scientist for the Ukrainian legal state and civil society is defined.

Keywords: democracy, state of humane democracy, values of liberal democracy, freedom of individual.

Впровадження інноваційних технологій і поширення електронних засобів комунікації призвели не тільки до зміни способів виробництва, але й до руйнації раніш усталених підвалин суспільної солідарності, фрагментації й атомізації суспільства, зниження його здатності впливати на політику держави, в якій дедалі відчутніше даються взнаки корпоративні й авторитарні тенденції. За цих умов політична еліта отримала ефективні інструменти маніпулювання людьми, що ставить під питання вільний вибір ними своїх рішень і ліній поведінки і взагалі самостійної участі в політичному процесі.

Не менш серйозні виклики породжує глобалізація, яка, прикриваючись небезпекою, що нависає над цивілізацією, стимулює інформаційні, культурні, фінансові, міграційні, криміногенні потоки, які не в змозі контролювати національні держави, котрі є головними носіями сучасної демократії. З огляду на це на XX Всесвітньому конгресі МАПН (Фкуока, липень 2006 р.) під час обговорення теми „Чи працює демократія?” деякі вчені висловлювали думку про кризові процеси в розвитку демократії. У політиці держав ці процеси проглядаються в появі контурів корпоративно-автократичного правління і домінування силових і авторитарних підходів при розв’язанні міжнародних проблем.

Все це диктує необхідність проведення поглибленого і адекватного до нинішніх умов аналізу теорії і практики демократії на кожному етапі історичного розвитку. Такий підхід, ми вважаємо, найбільш відповідає самій суті поняття демократії, яке є не тільки багатозначним, але й історичним, а тому на кожному етапі розвитку суспільства воно змінюється, модифікується.

Погляди Томаша Масарика (1850 – 1935 рр.) для нас цікаві тим, що в умовах наростання тоталітарних тенденцій і кризи ліберально-демократичних цінностей у міжвоєнній Європі цей мислитель зумів віднайти і застосувати адекватні національним традиціям і культурі свого народу засоби акумуляції і висловлення розмаїтих інтересів і прагнень суспільства, які сприяли утвердженню парламентської демократії. У своєму науковому підході до оцінки демократії Т. Масарик виходив з того, що „демократії ще ніде послідовно не здійснено; всі демократичні держави є тепер лише спробою демократії” [3, с. 453]. Віддаючи належне цінностям ліберальної демократії, які стали орієнтиром для політичного розвитку повоєнної Чехословаччини, учений вважав помилкою спробу оцінювати характер демократії на основі хрестоматійних західних моделей, які виникали в результаті політичної боротьби і тривалого політичного досвіду. Визнаючи, що „народ і обраний ним парламент є джерелом усієї влади і найвищим політичним авторитетом”, Т. Масарик зауважує: „Не слід забувати, що вже схоластики визнавали політичну владу народу і що були католицькі та протестантські правники і теологи, які проповідували право на революцію і знищення тиранів” [5, с. 235].

На думку вченого, перші кроки до демократії були зроблені не завдяки доктрині, що народ має право на владу, а з бажання припинити гноблення інших привілейованим класом. „Демократичний ідеал є не лише політичним, а й соціальним та економічним”, – підкреслює перший президент ЧСР [5, с. 236]. Цим пояснює вчений прагнення демократії „ліквідувати принцип політичного і соціального панування, заснованого на підкоренні” [2, с. 530]. Якщо із соціальної точки зору демократія „означає подолання деградуючої бідності; при демократії людина для людини не повинна бути засобом” [2, с. 237], то з політичної точки зору „для сучасної демократії важливий не принцип влади, а прагнення до того, щоб сам

народ управляв народом і в ім'я народу" [2, с. 530]. Таке бачення демократії Т. Масариком ставило в практичну площину вирішення важливого для демократії завдання, сформульованого ще Ж.-Ж. Руссо в „Суспільному договорі”: „Знайти таку форму об'єднання, яка захищатиме й опікуватиме з усією спільною силою особу і маєтності кожного члена об'єднання і в якій кожен, єднаючись з усіма, все ж може коритися тільки самому собі й лишатися, як і доти, вільним" [4, с. 207].

Розуміючи, що повної гармонії між свободою індивіда і демократичною організацією соціуму досягти досить важко, учений накреслює оптимальні шляхи, які можуть наблизити нас до цього ідеалу. Відкидаючи сумніви і невизначеність, він звертає нашу увагу на те, що на кожному історичному етапі пропонувалися свої шляхи реалізації цього завдання. Першим і найзначнішим з них Т. Масарик вважає обґрунтування теорії представницької демократії. При цьому він зауважує, що теоретичне обґрунтування демократії як влади більшості відбулося тоді, коли, ліквідовуючи залишки аристократичної влади, політики намагалися здобути прихильність народу, сприяли поверненню народові його власної мудрості та гідності. „Демократія є не лише державною формою, не лише тим, що записано в конституціях; демократія – це точка зору на життя, що полягає в довірі до людей, в людяності" [5, с. 236]. Авторитарність має бути повалена, щоб міг панувати розум, який визнає доктрину природних прав. Саме ця доктрина знищила пошану до традиції, „тому що діяла від імені справедливості, не шкодуючи ні роду, ні багатств" [6, с. 42, 62].

Для того, щоб ми могли судити, наскільки в тих чи інших умовах можна говорити про рівень розвитку демократії, Т. Масарик подає нам певний перелік критеріїв. Серед критеріїв демократії на перше місце він ставить вільних громадян, які є головними дійовими особами суспільного самоуправління, впорядкування і реформування парламентської системи, спрощення державного і адміністративного апарату, високий фаховий рівень і відповідальність управлінських кадрів, заміна письмових бюрократичних погоджень усними, зміцнення міждержавності як організованої всекультурної співпраці і поділу праці між народами і державами [1, с. 185 – 186].

Отже основою демократії у президента-філософа Т. Масарика виступають вільні громадяни, небайдужі до суспільного життя, які діють свідомо, беруть участь в суспільному самоуправлінні, впливають на нього в тому напрямі, який вони вважають бажаним. „Демократія, – пише Т. Масарик, – є режимом життя і для життя, вимагає працю і є режимом праці, а праця є спокій. Праця подолає аристократизм і революційність, праця фізична і розумова" [9, с. 308]. Праця здатна ліквідувати принцип політичного і соціального панування, що ґрунтується на підкоренні, і протистояти авторитарним імпульсам, котрі виходять як із середини національних державних спільнот, так і ззовні. „Якщо у нас має бути справді модерна, послідовна демократія, – підкреслює Т. Масарик, – то

мусимо позбутися старих політичних звичок, тобто всіх форм і різновидів насильства”, бо „демократія є державною формою новочасної організації суспільності, модерного світогляду модерної людини; демократія впливає з цілого світогляду й погляду на життя, погляду нового, нового щодо кута зору, нової методики. Визнання рівності всіх громадян і її здійснення, визнання свободи для всіх громадян – гуманітарна зааса братерства всередині й ззовні; це не лише політичне, але й моральне *povum*” [1, с. 108]. Заперечуючи панування непрацюючих над працюючими, демократія вимагає, щоб трудилися всі і кожний зокрема [2, с. 529]. У Т. Масарика антитеза „аристократизм – демократизм” вміщує в собі принципово різне вирішення проблеми авторитету. Тоді як аристократична нерівність є визнанням і втіленням принципу авторитету імператора чи церкви, авторитету абсолютного, демократія посиляється на такі авторитети, як народ, людство, маси, цивілізація, культура, розвиток тощо. Але критично мисляча людина може визнати тільки так званий внутрішній авторитет, авторитет етичний. Суверенітет народу не можна розглядати в душі абсолютистського авторитету монарха. „Демократія, що боронить суверенність народу, відрізняється від аристократії, передусім монархічної, не лише ступенем розвитку, але і своєю якістю. Старі монархії були з Божої ласки, республіканська демократія є державою з народу, народом для народу” [3, с. 464].

Розглядаючи демократію як програму внутрішньої політики держави, Т. Масарик зазначає, що вона має розвиватися на основі „гуманності свободи, за допомогою свободи, і то свободи щораз досконалішої”, оскільки саме „свобода є метою і суттю демократії” [3, с. 464]. Разом з тим, автоматичного взаємозв’язку між розширенням меж свободи і її позитивними результатами в усіх сферах суспільного життя не існує. Це, перш за все, обумовлюється тим, що всі демократичні держави розвинулися зі старих режимів на принципах свободи, рівності, братерства, котрі не втілені повністю в життя саме тому, що справжньої демократії ще ніде послідовно не розбудовано. Т. Масарик підкреслював, що, поганих демократій, попри всі їх вади, не буває, є лише погані демократи.

Вийшовши за межі панівної у той період ліберальної і соціалістичної традиції, учений запропонував свій варіант відповіді на основне питання демократії, створивши теорію релігійної, гуманістичної за своєю суттю демократії, в якій гармонійно поєднувалася б свобода індивіда і демократична організація соціуму.

Політичним ідеалом Т. Масарика було створення держави гуманної демократії, демократії економічної, політичної, соціальної. Він заявляв, що в демократичній республіці не може бути умов для експлуатації людини людиною, одного стану іншим. „При демократії, – наголошував він, – людина для людини не повинна бути засобом. Оте природне розмаїття мусить бути впорядковане поділом та ієрархією функцій і праці; організація людей неможлива без керівників і підлеглих, але це повинна

бути саме організація, а не привілей, не аристократичне панування, а взаємодопомога” [5, с. 237].

Перший президент Чехословацької республіки порушив у державно-політичній площині питання про людський вимір демократії, який, на його переконання, може стати надійним бар’єром на шляху нейтралізації будь-яких протиправних та аморальних проявів у державному житті. „Без загального визнання моральних основ держави і політики, – наголошує Т. Масарик, – не можна управляти жодною державою, жодною громадською організацією; жодна держава, що порушує загальнолюдські основи моральності, не втримається. Держава і закон черпають свій авторитет із загального визнання моральних засад та із загальної згоди громадян у головних поглядах на життя і на світ. Повторюю і наголошую: демократія є не лише державною і адміністративною формою, а й поглядом на життя і на світ” [1, с. 200]. При цьому не слід забувати, що демократичні форми життя можуть породжувати й негативні прояви, якщо реальні суб’єкти демократії не поважають норми права і моральних принципів. Найглибшим аргументом Т. Масарика на користь демократії є його віра в людину як у найвищу цінність, у її духовність. Тому, з етичної точки зору, демократія є не чим іншим, як „політичним втіленням любові до ближнього” [5, с. 236]. Саме взаємовизнання гідності і значущості одне одного, кожного іншого громадянина рівним собі робить демократію дієвою, оскільки вона спирається на свідомих та активних громадян. Цей зовні формальний принцип рівності виступає у Т. Масарика однією з фундаментальних моральних засад демократії. Людина відчуває себе невід’ємною часткою суспільства і сприймає свою належність до нього як факт значущий і знаменний. Глибинний сенс демократії полягає в тому, що вільний громадянин свідомо служить товариству, громаді, громадянству. Втілити гуманізм як політико-правову ідеологію у практику державотворення можна лише за умови, якщо він відповідатиме об’єктивним соціальним відносинам і будуть створені реальні умови, за яких кожна людина буде пред’являти собі високі професійні та соціальні вимоги.

Своєрідним фокусом, що інтегрує всю динаміку людського життя, є для Т. Масарика релігія, яка дає відчуття приналежності до цілості світу, відчуття особистого зв’язку з Богом. Характерною ознакою такого зв’язку є відчуття впевненості, себто рефлексивна теїстична життєва спрямованість. Саме релігійне визначення синтезуючої концепції природного людського духу Т. Масарик ставить в основу концепції релігійної демократії. При цьому духовне спрямування такої демократії виступає як основа життя, що протистоїть небезпеці занепаду, яка загрожує західній духовності та моральності своїми універсально матеріалістичними вимогами.

Концепцію релігійної демократії учений розумів як тривалий глобальний напрям, який слід підтримувати в сенсі політичному, забезпечуючи необхідні інституційні умови для релігійної терпимості [7, с. 400]. У ширшому розуміння слова це означає позитивний заклик до

розуміння людського життя як віри громадян, об'єднаних ідеєю „місії своєї держави та народу”, себто заклик до морального вдосконалення життя, перманентної реформи, революції „голів і сердець” [7, с. 334 - 335]. Тоталітарна альтернатива людського існування, яка в буквальному сенсі перервала традицію західної цивілізації і яку пройшли ми, вивела філософію Т. Масарика у центр досвіду боротьби демократії з тоталітаризмом. Сучасне розширення демократичної цивілізації у світовому масштабі, зрозуміло, не може не радувати нас, але воно неоднозначне. Його очевидною слабкістю є роздвоєне розумінні сенсу та завдань демократії.

Сьогоднішню західну демократію не можна розглядати лише крізь призму технічного вдосконалення своїх інституцій, оскільки їй притаманне намагання забезпечити певний культурний розвиток в усіх сферах людської діяльності. При цьому вироблення засад демократичної культури суспільства покладається на інституцію, яку розглядають як первинну гарантію вільного демократичного суспільства і держави. Така позиція є природним наслідком розмежування приватної і суспільної сторін людського життя, де сфери моралі та релігії покладаються на індиферентну частину приватного життя громадян, причому індиферентну з погляду ієрархічної висоти „об'єктивності”, витвореної інституцією суспільного життя. За таких обставин гарантія демократії, що виростає із спокійної менеджерської індиферентності соціальної інженерії найрізноманітніших форм, заведве чи може бути гарантією у сенсі довготривалої перспективи стабільної демократії.

Однобічне розуміння різниці між суспільною і приватною сферами людського життя є причиною такого ж однобічного акценту на функціонуванні інституційного механізму демократії як основної життєвої впевненості громадян. Саме це й заклало екзистенційне роздвоєння та вразливість ліберальної демократії. Правда, слід відзначити, що в країнах, де демократія виникла безпосередньо на ґрунті морального релігійного середовища, таке небезпечне роздвоєння не має під собою міцної основи традиційно закоренілих звичок.

Основне джерело кризи, ми вважаємо, приховується у централістській інституційній традиції лібералізму, що у філософському сенсі була закладена в основу просвітницького раціоналізму, який виник у Франції і поширився у Європі, а згодом був розвинутий у філософії раціоналістичного матеріалізму, яка була підсилена ідеологією та практикою марксизму. З дискредитацією ідеології марксизму на його місце в 1980-х роках приходить неолібералістичний постмодернізм.

Саме в умовах кризи марксизму та неолібералістичного постмодернізму і під потужним впливом політичної культури Заходу радянське, а з 1990-х років пострадянське суспільство намагається самовизначитися в національному і державницькому плані та ідентифікувати свою політичну систему за ліберально-західним зразком. Цей процес самовизначення

відбувався в умовах панування єдиної комуністичної культури та єдиного політичного типу, а тому при виході з комунізму відбувся черговий глибокий соціокультурний розкол українського суспільства. Особливості його полягають в тому, що на базі єдиного історичного кореня ми маємо сформовані в силу історичних обставин два протилежні культурні й цивілізаційні устрої. Один з них базується на старомосковській східній культурі „резервації”, а другий – на європейській. Таким чином, внутрішні проблеми розвитку демократії не пов’язані з притаманним суспільству протистоянням „верхів” і „низів”, а з фундаментальним питанням цінностей суспільного буття.

На жаль, сьогодні можна констатувати, що в процесі руйнації радянської системи організації управління політична еліта, підпорядкувавши собі демократичні принципи, пішла шляхом вимивання реального змісту демократії і створила широкий простір для хаотичної боротьби у „верхах” за владу, за доступ до ресурсів, за розподіл доходів. Такий стан справ у перехідний період не має нічого спільного з демократією, адже „демократія, – наголошує Т. Масарик, – з соціальної точки зору означає подолання бідності; республіка, демократія не допускає, щоб окремі особи чи стани використовували своїх співгромадян. Оте природне розмаїття мусить бути впорядковане поділом та ієрархією функцій і праці; організація людей неможлива без керівників і підлеглих, але це має бути саме організація, а не привілей, не аристократичне панування, а взаємодопомога, демократії потрібні лідери, а не пани” [53, с. 237]. Владна верхівка не може існувати поза контролем суспільства, сама по собі, бо в іншому випадку вона залишається поза зоною критики, що призводить до олігархізації влади. Тому критику Т. Масарик вважає „передумовою не тільки демократичної рівності і свободи”. Він наголошує, що „без критики, без публічності немає знання, немає демократії. Демократію цілком слушно називають ерою дискусії” [2, с. 535].

Слід відзначити, що, наповнюючи гуманістичним змістом поняття демократії, учений Т. Масарик тим самим поглиблював європейську філософсько-правову та політичну традицію і пов’язану з нею політичну практику, яка відкидала помилкову концепцію політики, котра релігії та духовному життю відводила лише сферу приватного життя. Ця філософія політики формувалася в процесі розвитку інтерпретації християнського платонізму, зорієнтованого на духовну суть демократизму. Вона розкривається, на думку Т. Масарика, через специфіку християнського поняття національної індивідуальності, яке полягає, перш за все, в посиленні акценту на значущості авторитету християнської моральної свідомості індивідів та їх взаємостерпимості. Як зазначає В. Герольд, саме на цих засадах у межах середньовічного реалізму і формувалися духовні підвалини гуситського реформаційного руху [див. 8].

Розвиваючи ці думки, Т. Масарик розглядає загальний, досить високий рівень культури самосвідомості всього народу, його вміння правильно

оцінювати якість життєвих настановлень і вчинків як передумову органічного соціального розвитку. Криза демократії є, перш за все, питанням моральності, робить висновок вчений. На його переконання, „демократія має свої помилки, тому що громадяни мають свої помилки” [5, с. 237]. Тому Т. Масарик звертає увагу на те, що основним завданням демократії і її основною проблемою є „заміна напівосвіченості повною освітою”, а звідси постає проблема необхідності реформування роботи всіх освітніх закладів, які мусять „учити думати, мусять привчати до методу й наукового духу” [3, с. 475]. „Демократія, – підкреслював вчений, – спирається на знання, на всебічну та загальну освіту, демократія є постійним змаганням до політичного виховання і взагалі вихованням громадянства” [3, с. 465]. Вимагаючи підвищення якості навчання, він домагався не однобічного інтелектуалізму, а, в першу чергу, навчання, яке було б зорієнтоване на моральні ідеали, бо демократію він розглядає як моральне відродження політики, школи, громадянського й приватного життя. Таким чином, гуманістична демократія є дієвою формою, котра відповідає об’єктивним соціальним відносинам, які виявляють спільну родову сутність різних суб’єктів.

Т. Масарик ще раз нагадував своїм критикам, що демократію не слід розглядати як поголовну рівність, що нівелює особистість. Навпаки, „демократія зародилася і розвивається з модерного індивідуалізму” [3, с. 464]. Гуманізм як соціальне самовизначення людини наповнювався реальним практичним змістом лише на основі конкретно-історичних форм суспільних відносин. З розбудовою держави, на думку Т. Масарика, реально постає проблема формування нових відносин на базі принципів гуманістичної культури. Це вимагає від кожного індивіда висунування самому собі високих професійних, соціальних і моральних вимог. Індивіди, які пред’являють загальні вимоги до себе, до результатів своєї діяльності, складають суспільство, здатне до саморегулювання на основі взаєморозуміння, добровільного прийняття спільних правил життя, поваги до цих правил та їх послідовного дотримання. У цьому знаходить своє підтвердження велика практична значущість для життя народу загального морального закону, який підтримується реальними життєвими позиціями всіх індивідів. Підкресливши прямий зв’язок релігії з життєвими орієнтаціями, в тому числі й з політикою, Т. Масарик сформулював поняття релігійної демократії, яке слід розглядати як висловлення духовно-моральної та філософсько-політичної традиції.

Досвід XX століття демонструє нам безперестанну суперечливість між етично вмотивованим наступом демократичної цивілізації та моральною байдужістю, яка супроводжується закликами до повернення до старих стратегій великодержавної рівноваги як можливої гарантії у світі. Тому очевидним є те, що перехід колишніх комуністичних країн від ретельно розроблених способів тоталітарного правління до демократичних засад життя включає в себе не менш витончену і рафіновану протилежну

схильність оновлення старих тоталітарних звичок, ментальності, стилю життя й політичної поведінки.

Отже сьогодні існує реальна загроза появи нової версії тоталітаризму. Найбільш очевидним прикладом цього можуть бути систематичні „підігрівання” націоналістичного шовінізму, маніпулювання ним з метою збереження, оновлення й посилення влади. Іншими словами, ключові уроки ХХ століття – століття світових воєн і тоталітарних режимів – досі не усвідомлені. Раціональним ядром цих уроків є незамінність виразного духовного та морального пріоритету у вирішенні політичних питань, на які вказував учений-філософ, перший президент Чехословацької республіки Томаш Масарик.

Література:

1. **Масарик Т. Г.** Право і демократія: Вибрані праці / Передмова, упоряд. М. М. Нагорняка / Т. Г. Масарик. – К.: Логос. – 2007. – 336 с.
2. **Масарик Т. Г.** Россия и Европа. Эссе о духовных течениях в России / Т. Г. Масарик. – С-Пб.: Издат. Русского Христианского гуманитарного института, 2004. – Кн. II. – Ч.2. – 720 с.
3. **Масарик Т. Г.** Світова революція за війни і у війні 1914 – 1918: Спомини / Пер. з 2-го зміненого видання М. Саєвича / Т. Г. Масарик. – Львів: Червона калина, 1930. – Ч. II.
4. **Руссо Ж.-Ж.** Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо – М., 1998.
5. **Чапек К.** Бесіди з Т. Г. Масариком: пер. з чеської Л. Ю. Кіцили / К. Чапек. – Львів: Каменяр, 2001. – 270 с.
6. **Bryce J.** Moderni demokracie. – Praha, 1927.
7. **Masaryk T. G.** Cestademoracie III. – Praha: Ustav T.G Masaryka, 1994.
8. **Herold V.** Pražska universita a Wyclif. – Praha: Univerzita Karlova, 1985.
9. **Opat J.** Pruvodce životemadilem T. G. Masaryka Česká otázka včeraadnes. – Praha, 2003.

УДК 342.41

Концепти конституції у правовій і політичній науці

Володимир Кафарський,
доктор юридичних наук,
завідуючий кафедрою конституційного
і міжнародного права
Прикарпатського юридичного інституту
Львівського державного університету
внутрішніх справ

У статті осмислюються сучасні методологічні підходи до правового та політологічного аналізу конституцій та конституційного будівництва в Україні і в європейських країнах.

Ключові слова: методологічні підходи та методи досліджень конституцій, конституційне право, державне право, „юридична” конституція, „громадянська” конституція.

The article comprehended modern approaches to legal and political analysis of constitutions and constitutional construction in Ukraine and European countries.

Keywords: methodological approaches and methods of research constitutions, constitutional law, state law, „legal” constitution, „civil” constitution.

В сучасній юридичній науці дослідження конституцій є предметом конституційного права. Таке розуміння є загальноприйнятим, хоча існує й інша його назва – державне право. Як відзначає М. Баглай, між ними немає принципової різниці, справа, скоріше за все, у традиціях. В США і Франції використовується термін „конституційне право”, в Німеччині – „державне право” [1]. Розпад радянської тоталітарної системи схилив більшість вчених до зміни традиційної назви „державне право” на „конституційне право”. Але дискусії навколо цього питання не вщухають. Оскільки зміст позитивних правових положень постійно урізноманітнюється, то „для загального правознавства існує постійна загроза того, що основні правові

поняття, які це правознавство формулює, не зможуть охопити всі явища, що відбувалися у сфері права” [2].

Нині загальновизнано, що предметом конституційного права є конституційно-правові норми й інститути, суспільні відносини, що регулюються цими нормами, основи правового становища особистості і правового становища держави на міжнародній арені. Звідси й розуміння і визначення конституції як юридичного документа, який „виражає волю та інтереси народу в цілому або окремих соціальних верств (груп) суспільства і закріплює в їх інтересах найважливіші начала суспільного устрою та державної організації певної країни” [3]. З позицій конституційного права основоположною складовою конституції є загальнолюдські цінності, етнодуховні засади та моральні норми суспільного буття, які сформувалися історично, в процесі кристалізації народу (нації). Коли звичаї і традиції поступилися місцем писаним законам, виникла ідея абстрактного (позаособистісного) політичного конструкту, який мав підтримувати й оберігати всю соціальну систему, цілісність якої підтримувалася різними формами влади: авторитарною, а з розвитком демократії – ліберальною. Отже у праві особливу категорію утворюють так звані „політичні” права, які зазвичай визначають як „право, повноваження впливати на формування державної волі”, тобто „брати участь, пряму чи опосередковану, в творенні правового порядку” [4].

Прийнято вважати, що конституційне право забезпечується застосуванням публічної, головним чином, державної влади, що суспільні відносини, пов’язані з застосуванням влади, є, перш за все, політичними відносинами, а закріплені в конституціях норми права за своїм характером теж є такими. У зв’язку з цим конституційне право часто розглядається нарівні з політичним правом, або, іншими словами, термін „політичне право” вважають рівнозначним терміну „конституційне право”. Так, Ж. Механтар (Франція) вважає, що „конституційне право в якості свого предмета має юридичне вивчення політичної влади” [5], а Ж. Жикель (Франція) стверджує: „Конституційне, або політичне, право живе в нас і для нас” [6]. Такі висновки випливають з того, що до політичних прав зараховують права і свободи, які закладають конституційні основи сучасних держав і гарантують рівність громадян перед законом, свободу слова, совісті, зібрань, в тому числі й недоторканності власності. Самі по собі ці конституційно-правові гарантії не становлять жодних суб’єктивних прав, ні рефлексивних, ні суб’єктивних приватних, але фігурують як заборона на порушення, тобто на скасування чи обмеження під впливом політичних чинників (законами чи ухвалами, які підмінюють закон) гарантованих Конституцією рівності та свобод громадян.

Відтак в сучасному конституційному праві проводиться чітке розмежування концептів конституцій з точки зору їх зв’язку з правовою і політичною сферами. Так, професор Дж. Фінн (США) виділяє юридичну і громадянську конституції, професор Е. Корвін (США) і професор Р.

Нейджел (США) – юридичну і політичну [7]. Такі підходи визначаються цілою низкою факторів, в тім числі й розбіжностями між поняттями фактичної і юридичної конституцій. Фактична (матеріальна) конституція визначає систему суспільних відносин, які складаються стосовно устрою суспільства і держави та визначення становища людини в суспільстві і державі. Юридична (формальна) конституція – не що інше, як система правових норм, які регулюють визначене законодавцем коло суспільних відносин. Сутність розбіжностей між поняттями юридичної і фактичної конституцій проявляється, по-перше, у змісті конституційних документів. (Основний Закон зазвичай містить норми, орієнтовані на майбутнє, які закладають фундаментальні цілі подальшого розвитку суспільства і держави). По-друге, націлена на майбутнє юридична конституція може не відповідати (відставати або, як в Україні, випереджати) рівню розвитку суспільних відносин [8]. По-третє, в транзитних системах норми юридичної конституції можуть залишатися за межами діяльності суб'єктів державно-політичних відносин владарювання, що вимагає не змін до конституції, а її захисту.

На практиці характер відносин, які регулюються конституційним правом, у більшості випадків залежить від співвідношення політичних сил при напрацюванні й прийнятті відповідних норм. В Україні співвідношення політичних сил на кожному етапі державотворення було складним і неоднозначним. Але навіть за таких обставин було б юридично некоректно стверджувати, що конституційне право становлять лише конституційно-правові норми, встановлені парламентськими політичними партіями чи санкціоновані державою. За своєю природою Конституція України є втіленням волі українського народу, тобто вищою за своєю юридичною силою за позитивне право. Тому при визначенні змісту конституційного права потрібно зважати на цілі конституційно-правового регулювання суспільних відносин, головною серед яких є утвердження і забезпечення державою прав і свобод людини. Як свідчить світовий досвід, такої мети неможливо досягнути тільки шляхом звичайного нормозастосування, що, у свою чергу, дає поштовх подальшому якісному розвитку теорії конституційного права, що потребує більш широкого застосування різних методологічних підходів до аналізу сучасних проблем державотворення.

Можна виділити кілька теорій, які узагальнюють практику конституціоналізму. Перш за все, це теорія спротиву, яка відображає християнські погляди: не тільки покори, але й спротиву владі, яка не підпорядковується закону. Друга – це теорія загальної злагоди, довіри і згоди підданих з правителями, які одержали владу від Бога і людей. Третя – це теорія суспільного договору, суть якої полягає у визнанні принципу розподілу влади, заснованої на верховенстві права. Звідси випливає те, що до появи писаних кодифікованих конституцій, якими ми уявляємо їх сьогодні, „конституцією” міг називатися будь-який закон, що стосувався

діяльності органів влади. Іншими словами, нинішня термінологічна конфігурація та її сприйняття теж є результатом історичного розвитку.

На думку Дж. Фінна, на сьогодні правознавці при розгляді концептів конституцій сходяться на трьох основних тезах [9]. По-перше, конституція є більшою мірою законом, ніж основою політичної конфігурації [10]. З цією тезою погоджуються всі дослідники-правознавці незалежно від інших розбіжностей між ними, бо, на їх переконання, основний закон має визначати правила співжиття, основи зовнішньої і внутрішньої політики, а не її зміст, тобто спрямовувати діяльність держави на забезпечення нормативно визначених суспільних цілей згідно із загальновизнаними правовими принципами. По-друге, конституція є основним, або верховним законом. Хоча теза про верховенство, поміж легальної компоненти, може приховувати в собі ще не вивчену політичну складову, яка у транзитних системах може мати значне емоційне забарвлення, перебувати під впливом політичних конфліктів та різновекторних субкультур.

Отже як теорія, так і практика конституціоналізму – це, значною мірою, перманентно дискусійне поле, „гра” на якому має вестися на рівних; інше ж приховує своєрідний конституційний імперативізм.

Значна частина західних дослідників відносить інтерпретацію конституції і збереження конституційного порядку до функцій судової влади. Такий підхід впливає як з політичного та юридичного досвіду, так і з логічних роздумів у межах релевантних концепцій суспільно-політичного устрою, запропонованих свого часу Дж. Локком та Ш.-Л. Монтеск'є. Однак навіть формально чи фактично незалежна судова влада має враховувати, що будь-яке тлумачення конституційних норм є свого роду політичною настановою для суспільства і стосується певних цінностей і навіть групових інтересів.

У пострадянських державах з нормами конституційного права і концептом юридичної конституції найчастіше має справу конституційний суд, покликаний давати тлумачення положень конституцій і виносити вердикт про відповідність, або конституційність, законів нижчого рівня. Якщо мати на увазі Конституційний Суд України, то в даний час він не може бути повноцінним арбітром, бо формально і неформально підпорядкований провідним політичним силам – парламентським партіям.

Необхідно відзначити, що в ряді країн – в основному в тих, де конституції не були кодифіковані, – конституційних судів немає. Так, у Великій Британії сам термін „конституційність” не має якогось значення, а функції конституційного суду, в силу історично сформованого балансу політичних сил, виконує парламент, що є стрижнем політичного порядку. Протилежною британській системі є політична і правова система США, де судам надано велику політичну владу. Хоча юридичні системи Великої Британії і США сягають корінням до однієї спадщини публічного права, однак конституційні відмінності між країнами величезні [11]. Досвід функціонування демократичних політичних систем, які базуються на

судовій системі влади, ще раз переконали, що нова конституційна реформа в Україні має розв'язати не тільки проблеми владних повноважень, але й вивести з-під впливу політичних сил судову систему. Реформування має зробити судову систему максимально спрощеною і доступною для громадян і таким чином розширити їх політичні права.

Якщо конституційне право основну увагу звертає на захист закріплених в Основному Законі прав і свобод громадян, то політична наука не концентрується при вивченні конституцій на формально-легістських аспектах, тобто основна увага звертається на реальне співвідношення політичних сил, їх мету і способи її досягнення. В політичній науці, підкреслює Дж. Фінн, конституція розуміється „не як основний закон, а як політичне кредо” [12], головним є не легальність, а колективна ідентичність як властивість суспільних відносин. Отже йдеться не тільки про колективну ідентичність як даність, а й також про орієнтації цієї ідентичності на певні інтереси, почуття і дії. Тому, на відміну від юридичної, „політична” конституція містить набір еталонних конструктів та інструкцій з їх впровадження у реальне життя.

Значна частина дослідників називає „політичну” конституцію „громадянською”, щоб підкреслити прямий зв'язок між текстом основного закону і громадянами країни, де такий закон діє. Термінологічна диверсифікація в цьому випадку має глибокий зміст: політологи часто розуміють конституцію як договір між підданими держави або як механізм, що встановлює баланс сил і регулює взаємини між органами влади. „Договірне” розуміння закладене й в основу класичного лібералізму, який розглядає суспільний договір як фундамент для взаємодії між владою і громадянським суспільством. Часто „договірну” концепцію конституції розглядають як спосіб визначення посадових обов'язків чільників у межах „договору за наймом” для здійснення ними владних повноважень заради загального блага [13]. Зрештою, конституція є найважливішим елементом договору, який укладається між державою і громадянським суспільством [14]. Тому такий підхід певною мірою є виправданими для держав з розвинутим громадянським суспільством.

В ідеалі політична наука бачить громадянина не як приватну особу, а як представника громадянського суспільства, який бере участь у політичному житті і має відповідний рівень громадянської культури, яка дає йому можливість відчувати відповідальність не тільки за себе, але і за свою групу в межах виконання певних соціальних ролей, за суспільство та країну в цілому. Іншими словами, зауважує Н. Шварц, діяльність громадянина в межах політичної парадигми більш плідна, ніж з правової точки зору [15].

Для розуміння громадянської (політичної) концепції конституції, вважає Дж. Фінн, потрібно більший порівняно з юридичною концепцією обсяг знань та відповідальності. Ці знання він умовно називає громадянськими, оскільки вони носять більш загальний, не надмірно спеціалізований

характер, завдяки чому „політична”, або „громадянська”, конституція простіше розуміється індивідами, які не є юристами, а відповідальність за підтримання конституційного порядку не зводиться винятково до дотримання і тлумачення правових норм, а передбачає максимальну громадську участь у реалізації механізмів демократії [16].

„Політична” конституція, робить висновок Дж. Фінн, не обмежується характеристикою конституційного ладу: вона має на увазі громадянську підтримку, складає й уособлює конкретну політику, певний політичний режим [17]. Тому від громадянина, зауважує в унісон йому Б. Барбер, вимагається знання історії країни та основних традицій (в тому числі й політичних), які він може отримати внаслідок політичної і громадянської соціалізації [18]. Іншими словами, ці дослідники вважають, що конституція в кожному конкретному випадку передбачає політичну ідентичність. Така ідентичність може виражатися за допомогою декларованих в конституційних текстах принципів, символів, ідеологій, типів політики, які повинні бути зрозумілими усім громадянам.

В межах правового і політичного підходів до розуміння конституції зарубіжні вчені виокремлюють різні інститути, що несуть відповідальність за захист і підтримку конституційного порядку, називають різних носіїв інституційної відповідальності у сфері її інтерпретації. Тут варто зауважити, що верховенство судових рішень щодо інтерпретації конституції можливе, коли воно належним чином закріплене. Але трапляються ситуації, коли різні гілки влади мають рівну вагу в тлумаченні Основного Закону або потрапляють під вплив політичних сил, що домінують. Потенційно до конфліктних ситуацій може призвести кожен з названих варіантів. Чимало дослідників країн усталеної демократії відзначають, що пріоритет судів може „відключити” інших політичних гравців від конституційного процесу [19] і таким чином стабілізувати його, що можливо у Франції, Німеччині і навіть у Польщі, але не в пострадянських країнах з транзитними політичними системами.

Відтак в ході дослідження конституційного процесу не слід протиставляти політичний і правовий підходи, оскільки це знижує ефективність аналізу. Синтез концепцій являє собою оптимальний варіант аналізу, збагачує висновки. Те, що концепції перетинаються, очевидно: наприклад, ніщо не заважає суду – повною мірою правового інституту – бути учасником громадянської соціалізації. Якщо ж судова система не буде брати участь у цьому процесі, то звужиться поле конституційного дискурсу. Хоча Р. Нейджел вважає, що перевага правового трактування над політичним може призвести до підриву „прихильності до конституційних принципів і політичної культури в цілому” [20].

Важливою є не підтримка того чи іншого підходу, а їх критичне осмислення та аналіз з метою вдосконалення наукових і громадських уявлень про конституцію, що особливо важливо в умовах трансформації політичної системи, яка веде до формування нової системи правовідносин.

У середовищі політологів існує думка, яка відкидає правовий підхід як формалістський і старомодний [21]. Однак необхідно пам'ятати, що правовий аналіз політики має низку переваг і може забезпечити певний вклад у політичні дослідження. У свою чергу, окремі представники академічної юридичної науки розглядають свій предмет винятково з практичної точки зору і вважають звернення до політичної науки марними. Але, як зазначено в Частині другій Статті 3 Конституції України, „права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави”. Тому українське конституційне право не може базуватися лише на доктрині правового позитивізму.

Публічне право, підкреслює Г. Дрюрі, тісно вплетене в структуру соціального управління, що в одних країнах простежується більш чітко, ніж в інших [22]. Зауважимо, що в США і Великій Британії політичні дослідження (Г. Мейн, Ф. Поллок та інші) базувалися на правових засадах. Такі методологічні підходи були перервані в період між двома світовими війнами та поглиблені біхевіористською (поведінковою) революцією 1950 - 1960-х років, яка привнесла у наукові дослідження антиформалістські настрої. На сьогодні у процесі більш активної взаємодії Великої Британії з інститутами ЄС та національними структурами інших країн відбувається повільне стирання відмінностей між різними методологічними підходами як у політичній, так і в правовій науці.

У зв'язку з цим М. Дюверже у праці „Політичні інститути і конституційне право” зробив низку важливих висновків. На його думку, основна складність зіставлення концептів конституцій полягає у розмитості визначення політичних інститутів, а сфера політичного трактується як політичні інститути держави або як суспільне явище. М. Дюверже нагадує, що в XIX столітті у суспільствах, де конституції стали компонентом політичного життя, який дійсно працює, люди протиставляли термін „інститути” терміну „конституція”. Вважалося, що інститути породжені традицією, історією, звичаями, а конституція асоціювалася з вторгненням волі, націленої на надання політичній владі раціональної й міцної організації. Прийняття конституції, підкреслює він, означало руйнування або часткову перебудову інституційної структури, яка існувала раніше, а нова структура в будь-якому випадку отримувала інший зміст. У зв'язку з цим терміни „конституція” і „конституційне право” набули новаторського звучання, тоді як словосполучення „політичні інститути” залишилися з консервативним відтінком [23].

У XX столітті конфронтаційна модель зіставлення інститутів і конституцій вичерпала себе: акцент почали робити на реальній і конкретній організації суспільства, а не на юридичних встановленнях. Юридична перспектива перестала домінувати при розгляді суспільних явищ, що, однак, не звузило поля конституційно-правових досліджень, а

вивчення політичних інститутів стало передбачати детальніший аналіз соціологічних та соціально-психологічних складових.

Нова дослідницька і світоглядна орієнтація, на думку М. Дюверже, мала два фундаментальні наслідки. По-перше, розширилося поле досліджень. Предметом вивчення стали не лише регламентовані правом інститути, а й ті, які правом повністю або частково ігнорувалися, наприклад, політичні партії, громадська думка, пропаганда, преса, „групи тиску” тощо. По-друге, в багатьох країнах вдалося досягнути істотного прогресу у сфері правової регламентації діяльності інститутів, які свого часу вважалися „нерегульованими”. Йдеться насамперед про політичні партії і відповідне законодавство, в якому визначається порядок реєстрації, діяльності, ліквідації партій, а також їх фінансування й участі у виборах. Значно просунулася регламентація діяльності груп тиску і лобювання, що особливо очевидно в країнах, де діяльність таких груп прямо відбивається на законотворчому процесі і, зрештою, на балансі політичних сил.

Вплив громадської думки на законодавчий як і на політичний процес відзначав А. Дайсі [24]. На аналогічних позиціях стояв і Л. Дюгі, який вважав, що висновок А. Дайсі стосується не лише Великої Британії, а й, в принципі, усіх країн світу і всіх епох [25]. Таким чином, на практиці простежується тенденція до вкорінення законодавством „нових” інститутів, розширення їх переліку та правової бази. Тобто на конституційному рівні визначаються права громадян, пов’язані або опосередковані „новими” інститутами, відтак на основі конституційних гарантій здійснюється розробка відповідної законодавчої бази цих інститутів.

З розширенням змісту поняття інститутів і диверсифікацією політичної діяльності індивідів розширився фундамент обґрунтування конституцій, а зв’язки між політикою і правом у практичному відношенні стали більш очевидними. По-перше, основний закон держави, як і ключові положення публічного права, визначили формальну базу політичної практики, сформували правові засади підзвітності органів влади, встановили обмеження їх діяльності. По-друге, відносини на наднаціональному рівні, тобто міжнародні відносини, стали спиратися на міжнародне право. Сучасна європейська політична практика реалізується переважно на основі міжнародної законодавчої бази. По-третє, судові органи як арена боротьби груп тиску теж знайшли належне місце в системі владних відносин. Нарешті, законодавча діяльність стала способом реалізації політичного курсу, який, відповідно до Основного Закону, має зміцнювати конституційний лад.

Звідси можна зробити висновок, що між юридичною наукою і політологією існує природна близькість. Практично будь-який аспект політичної діяльності і політичних змін – на субнаціональному, національному, міжнаціональному, глобальному рівнях – має свої правові або конституційні аспекти. Правовий підхід акцентує увагу дослідника на формальній структурі і документах, тоді як крізь призму політичної

науки конституційні принципи і норми розглядаються не як формальний порядок, а як суспільна система з усіма її взаємозв'язками. Саме з таких позицій необхідно розглядати конституційний процес в Україні, в якому поступово реалізуються принципи політичного плюралізму, соціальної справедливості, злагоди, соціальної відповідальності та рівності перед законом, без яких неможливо створити ефективно діючу легіслатуру.

Література:

1. **Баглай М. В.** Конституционное право Российской Федерации: Учебное пособие / М. В. Баглай. – М.: Норма, 2004. – С. 8 - 9.
2. **Кельзен Г.** Чисте правознавство: 3 дод.: Проблема справедливості / Ганс Кельзен / Пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – С. 9.
3. Конституционное право: Энциклопедический словарь / [Отв. ред. С. А. Авакьян] – М.: Норма, 2000. – С. 313.
4. **Кельзен Г.** Чисте правознавство: 3 дод.: Проблема справедливості / Ганс Кельзен / Пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – С. 160.
5. **Mekhantar J.** Droit politique et constitutionnel. 2-e ed. / J. Mekhantar. – P.: ESKA, 1999. – P. 11.
6. **Gicquel J.** Droit constitutionnel et institutions politiques. 18-e ed. / J. Gicquel, J.-E. Gicquel. – P., Montchrestien, 2002. – P. 9.
7. **Finn J. E.** The civic constitution: Some preliminaries / J. E. Finn // Constitutional Politics / Ed. by S. A. Barber, R. P. George. – Princeton: Princeton University Press, 2001. – Pp. 42 - 43; **Corwin E. S.** Court over constitution: A study of judicial review as an instrument of popular government / E. S. Corwin. – Princeton: Princeton University Press, 1938; **Nagel R. F.** Constitutional cultures: The mentality and consequences of judicial review / R. F. Nagel. – Berkeley: University of California Press, 1992.
8. **Арбузкин А. М.** Конституционное право зарубежных стран: Учебное пособие / А. М. Арбузкин. – М.: Юристъ, 2005. – С. 31; **Маклаков В. В.** Конституционное право зарубежных стран. Общая часть: Учебник / В. В. Маклаков. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – С. 58 - 64.
9. **Finn J. E.** The civic constitution: Some preliminaries / J. E. Finn // Constitutional Politics / Ed. by S. A. Barber, R. P. George. – Princeton: Princeton University Press, 2001. – P. 45.
10. **Roelofs H. M.** The poverty of American politics: A theoretical interpretation / H. M. Roelofs. – Philadelphia: Temple University Press, 1992. – P. 97.
11. **Дрюри Г.** Политические институты с точки зрения права / Г. Дрюри // Политическая наука. Новые направления / Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна. – М.: Вече, 1999. – С. 207 - 208.
12. **Finn J. E.** The civic constitution: Some preliminaries / J. E. Finn // Constitutional Politics / Ed. by S. A. Barber, R. P. George. – Princeton: Princeton University Press, 2001. – P. 42.

13. **Ваславский Я. И.** Конституционные условия для демократии: сравнительный анализ: Монография / Я. И. Ваславский; Моск. гос. ин-т межд. отношений (ун-т) МИД России, каф. сравнит. политологии. – М.: МГИМО-Университет, 2008. – С. 22 - 23.
14. **Li B.** What is constitutionalism? / B. Li // Perspectives. – 2000. – Vol. 1. – №6.
15. **Schwarz N. L.** The blue guitar: Political representation and community / N. L. Schwarz. – Chicago: University of Chicago Press, 1988. – P. 10.
16. **Finn J. E.** The civic constitution: Some preliminaries / J. E. Finn // Constitutional Politics / Ed. by S. A. Barber, R. P. George. – Princeton: Princeton University Press, 2001. – P. 55.
17. **Finn J. E.** The civic constitution: Some preliminaries / J. E. Finn // Constitutional Politics / Ed. by S. A. Barber, R. P. George. – Princeton: Princeton University Press, 2001. – P. 55.
18. **Barber B. R.** Strong democracy: Participatory politics for a new age / B. R. Barber. – Berkeley: University of California Press, 1984. – P. 233.
19. **Burgess S. R.** Contest for constitutional authority: The abortion and war powers debates / S. R. Burgess. – Lawrence, KS: University Press of Kansas, 1992. – Pp. 8 - 9.
20. **Nagel R. F.** Constitutional cultures: The mentality and consequences of judicial review / R. F. Nagel. – Berkeley: University of California Press, 1992. – P. 1.
21. **Дрюри Г.** Политические институты с точки зрения права / Г. Дрюри // Политическая наука. Новые направления / Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна. – М.: Вече, 1999. – С. 205.
22. **Дрюри Г.** Политические институты с точки зрения права / Г. Дрюри // Политическая наука. Новые направления / Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна. – М.: Вече, 1999. – С. 205.
23. **Duverger M.** Institutions politiques et droit constitutionnel: En 2 vol. / M. Duverger. – Paris: PUF, 1971.
24. **Dicey A. V.** Introduction to the Study of the Law of the Constitution: 5th Ed. / A. V. Dicey. – L.: Macmillan and Co., Limited, 2004 (reprint by Gaunt).
25. **Duguit L.** Les transformations du droit public / L. Duguit. – Paris: Armand Colin, 1913. – P. 75 - 78.

УДК 321.01

Кінець демократії, або Демократія як науково-дослідницька програма

Олександр Швирков,

кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії
Сумського державного університету

У статті зроблено спробу застосувати апарат теорії науково-дослідницьких програм, розроблений І. Лакатосом, до теорії демократії. Виділені й описані ядро цієї програми, позитивна і негативна евристики, пояс захисних гіпотез. Зроблено припущення, що теорія демократії як науково-дослідницька програма пройшла пік свого розвитку і вступила у фазу стагнації.

Ключові слова: теорія демократії, науково-дослідницька програма, тверде ядро програми, евристика.

This article contains an attempt to use the system of theories in the research programs which are designed by I. Lakatos to theory of the democracy. Hard core of this program, its positive and negative heuristics, protective belt of the defensive hypotheses of this program were chosen and described. The suggestion is made that theory of democracy as a research program passed the peak of its development and has entered into the phase of stagnation.

Keywords: theory of democracy, research program, hard core of the program, heuristics.

Як відомо, історію науки І. Лакатос уявляв як процес поступової зміни однієї науково-дослідницької програми іншою [4]. Така програма, на його думку, складається з **твердого ядра** – тобто набору якихось наріжних основоположних для даної теорії положень, які заборонено в рамках цієї теорії ставити під сумнів, – і поясу гіпотез *ad hoc*, покликаних захищати ядро від спростування фактами, які можуть дати для цього підстави. Наприклад, тверде ядро механіки І. Ньютона – це його три закони механіки і закон всесвітнього тяжіння. Гіпотези *ad hoc* – це гіпотези, що більш-

менш вдало пояснюють досліді і спостереження, які ніби суперечать цим законам. Щоб стала зрозумілішою роль цих гіпотез, наведу простий приклад. Нехай, згідно з висновками з фізичної теорії, величина, що вимірюється в якомусь досліді, має дорівнювати якомусь значенню. Проте за результатами вимірювань виявляється, що вимірне значення істотно відрізняється від передбаченого теорією. Відповідно до концепції І. Лакатоса, це зовсім не має означати, що теорія хибна, оскільки наявність такої невідповідності можна пояснити якимись неполадками в приладі, за допомогою якого проводилися виміри. Подібне пояснення і є гіпотезою *ad hoc*.

До структури програми входять також негативна і позитивна евристики. Негативна евристика забороняє піддавати критиці в межах програми положення, що утворюють її тверде ядро. Позитивна евристика – це принципи, прийоми досліджень, що проводяться в межах певної програми. Наприклад, у програмі І. Ньютона одним з принципів позитивної евристики був такий: „Планети – це дзиги, що обертаються, приблизно сферичної форми, які притягуються одна до одної” [4, с. 83].

У певний момент часу може існувати декілька науково-дослідницьких програм, що борються одна з одною. У ході цієї боротьби, як правило, на перший план поступово виходить одна з них, інші відтісняються на периферію. Проте це не означає, що якась із них з часом не може відтіснити лідера – в цьому корінна відмінність теорії І. Лакатоса від теорій К. Поппера і Т. Куна, що трактують ті ж питання.

Програма є **теоретично прогресивною** (утворює теоретично прогресивний зсув проблем), якщо кожна нова теорія, що з'являється в межах даної програми, має якийсь додатковий емпіричний зміст порівняно з попередньою теорією, тобто передбачає деякі нові, раніше не відомі факти. Програма буде **емпірично прогресивною**, якщо якась частина цього додаткового змісту є підкріпленою, тобто кожна нова теорія дійсно веде до відкриття нових фактів. Науково-дослідницька програма буде **прогресивною**, якщо вона і теоретично, й емпірично прогресивна. Якщо ні – регресивною. Таким чином, можна стверджувати, що якщо програма прогресивна, то вона досить успішно виконує свої функції. Якщо регресивна – то ні. Прогресивний зсув, як правило, забезпечується змінами в позитивній евристиці.

Як вже говорилося, теорія І. Лакатоса була побудована, перш за все, на основі аналізу розвитку фізики, фізичних теорій. Фізичні ж теорії дають і кращі її ілюстрації. Проте цілком правомірне застосування її і для аналізу розвитку та зміни теорій гуманітарних наук (точніше, в термінології І. Лакатоса, науково-дослідницьких програм)¹. Думаю, ця сфера дасть не менш цікаві її підтвердження і, що найважливіше, саме для цієї сфери

¹ Огляд праць, у яких щось подібне було зроблено стосовно економічних теорій, можна знайти в [1].

застосування даного теоретичного апарату (тобто апарату, що надається теорією І. Лакатоса) може дати дуже важливі теоретичні та практичні результати.

Далеко не останнє значення в цьому контексті має науково-дослідницька програма, яку часто називають **теорією демократії**.

Вважаю, що цілком доречно буде говорити, що це саме науково-дослідницька програма. По-перше, через її глобальність – адже на сьогодні існують десятки, якщо не сотні різних теорій демократії (як існує безліч фізичних теорій, для яких механіка І. Ньютона є „материнською”). По-друге, внаслідок її **віку**: як відомо, перші теорії, які трактували демократичний суспільний устрій, з'явилися тисячі років тому (хоча в тому вигляді, в якому вона існує зараз, вона зародилася у XVIII столітті – про це нижче). По-третє, через те, що дана множина теорій утворює єдиний комплекс, що має структуру, яка, на думку І. Лакатоса, властива саме науково-дослідницькій програмі. Зупинимося на цьому трохи докладніше.

Що складає „тверде ядро” програми? За І. Лакатосом, ядро – це завжди досить невелике число положень, причому положень добре відомих і досить простих. Думаю, для того, щоб визначити, які положення утворюють ядро певної програми, можемо сміливо скористатися словником. Отже: „Демократія (грецьк. Δημοκρατία – влада народу, від δῆμος – народ і κράτος – влада) – вид політичного устрою держави або політичної системи суспільства, за якої єдино легітимним джерелом влади визнається народ. При цьому управління державою здійснюється народом або безпосередньо (пряма демократія), або опосередковано, через обраних представників (представницька демократія). В сучасній політичній науці термін „демократія” вживається як для позначення теоретичної ідеальної моделі (нормативний підхід), так і для опису державних систем, які реально існують у країнах, де політичний процес відносно повно відповідає вимогам, що висуваються до демократії як ідеалу (емпіричний підхід).

Головною ознакою демократії є законодавчо забезпечені виборні форми як пропорційного представництва у владі (колективний орган), так і авторитарного представництва (президент), а також обов'язкової наявності будь-яких форм невід'ємних прав громадян, що несуть у собі механізм захисту інтересів меншин.

Головна формула поняття демократії... міститься у формулюванні „Права і Свободи Людини і Громадянина”, де „Права” [2].

Ось ще у тому ж дусі, тільки коротше: „Протягом усієї історії демократичні держави різнилися між собою. Проте вони мають наступні спільні риси: визнання народу джерелом влади, сувереном у державі; рівноправ'я громадян як початковий соціальний стан; підпорядкування меншини більшості при ухваленні рішень і їх виконанні; виборність основних органів держави” [3].

Негативна евристика цієї програми, очевидно, забороняє ставити під сумнів ці положення як кожне окремо, так і всі разом.

Перш ніж перейти до розгляду позитивної евристики демократичної програми, необхідно зробити деякі уточнення щодо того, що слід вважати прогресивним зрушенням проблем у випадку теорій, що стосуються суспільного устрою, у тому числі й теорії демократії.

Практично всі політологічні теорії починалися зі створення якоїсь ідеальної моделі суспільства чи держави. Ця модель базувалася на якихось абстрактних принципах. Наприклад, справедливості, рівноваги тощо¹. Ця модель потім – не має значення, наскільки швидко, не має значення, чи самим її автором, – починала впроваджуватися в життя. В результаті цього впровадження суспільство певним чином трансформувалося. Природно, оскільки творець моделі не був всевідаючою людиною, а її „втілювачі” не завжди точно його розуміли, то модель ніколи не могла бути втілена ідеально, або ж просто не враховувала багатьох важливих чинників. Коротше кажучи, рано чи пізно ставало зрозуміло, що все вийшло далеко не так, як планувалося.

Тут могли бути два варіанти. Перший: система, в основу якої було покладено цю модель, виявлялася життєздатною і тією чи іншою мірою такою, що відповідала абстрактним принципам, покладеним в її основу. Другий: система виявлялася нежиттєздатною (хоча абстрактні принципи, покладені в основу моделі, і не були дискредитовані). У першому випадку подальша робота вчених (не обов’язково тих, що створили первинну модель) полягає в тому, щоб визначити, в чому модель не зовсім правильна (наприклад, визначити, який параметр не був урахований), або в чому саме модель не була до кінця реалізована (реалізована неправильно або не зовсім правильно) і чому. Ці дослідження могли призводити до створення нової моделі, що була більш-менш серйозною модифікацією старої. Ця нова модель могла так само, у свою чергу, бути використана для подальшої перебудови тих чи інших інститутів, механізмів тощо. Потім починався новий цикл корекції моделі. І так далі, і так далі. Все це особисто мені нагадує переправу через річку, коли відомо, куди приблизно потрібно плисти, проте течія весь час збиває з потрібної траєкторії і доводиться вносити певні поправки².

У другому випадку, тобто коли система, побудована на основі моделі, виявляється нежиттєздатною, починається робота зі створення принципово нової моделі, що базується на тих же абстрактних принципах. Або самі принципи піддаються перегляду.

Чи можна стверджувати, що абстрактні принципи мають бути включені

¹ У випадку з теорією демократії цими принципами будуть, очевидно, принципи **свободи, рівності і братерства**.

² Природно, насправді відношення між моделлю і реальністю набагато складніші, ніж я описав. Адже модель може створюватися не тільки апіорі, але й багато в чому ґрунтуватися на державних і соціальних системах, які дійсно існують. Пригадаємо хоча б теорію ідеальної держави Платона, побудовану в значній своїй частині за зразком суспільного устрою Спарти. Проте для цілей цієї статті цілком достатньо такого дещо спрощеного опису.

в ядро програми? Швидше за все, ні. Ці ж принципи цілком можуть стати базовими для зовсім іншої програми, програми, що має зовсім **інше** ядро.

Очевидно, що стосовно теорії демократії нормативна її частина – це первинна базова модель і моделі, що так чи інакше на ній ґрунтуються. Всі вони малюють ідеальне демократичне суспільство.

Емпіричну частину утворюють теорії, які описують і аналізують той стан речей, до якого призвели спроби реалізації вищезазначених моделей.

Як же слід розуміти прогресивний зсув проблем у випадку теорій кращого суспільного устрою взагалі і теорії демократії зокрема? Думаю, тут слід ввести розмежування з урахуванням наявності нормативної та емпіричної частин теорії. У разі **емпіричної частини** прогресивний зсув проблем розуміється так само, як і в природничих науках. Що стосується нормативної частини, то ситуація може мати такий вигляд. Оскільки нормативна частина теорії включає своїм найважливішим компонентом опис бажаного стану суспільства, то про прогресивний зсув проблем (щодо **нормативної частини**) слід вести мову тоді, коли реалізація відповідної моделі призводить до такого стану суспільства, який найбільшою мірою відповідає цьому описові.

Кожна нова модифікація базової моделі буде прогресивною (даватиме прогресивний **нормативний** зсув проблем), якщо вона сприятиме при своєму втіленні все більшій відповідності суспільства опису, що дається базовою моделлю. Отже **позитивною евристикою** в цьому випадку буде комплекс методів, котрі сприяють досягненню такого стану суспільства.

Важливим моментом, що стосується цього **виду** прогресивного зсуву проблем, є той, що побачити зсув, **відчути** його часто можна тільки через значний проміжок часу після початку втілення в життя тих чи інших рекомендацій базової нормативної теорії.

Також важливим видається питання про **співвідношення** нормативної та емпіричної частин теорії демократії. Очевидно, що при її зародженні масова частка першої значно більша за іншу. Чому це так, цілком зрозуміло, тому не буду на цьому зупинятися. У міру розвитку теорії, точніше, у міру її втілення співвідношення масових часток істотно змінюється: нормативна частина практично не збільшується, а емпірична розростається. Тверде ядро програми утворюють, швидше за все, положення первинної базової моделі, тобто первинної **нормативної** теорії. Їх я перелічив вище.

Перейдемо тепер до поясу захисних гіпотез. Тут спостерігаємо цікаву ситуацію. Оскільки гіпотези *ad hoc* покликані пояснити невідповідність тих чи інших фактів теорії, генерацію таких гіпотез забезпечує тільки **емпірична** частина дослідницької програми, яку ми розглядаємо (якщо вже факти – це сфера досвіду). У цьому полягає одна з найважливіших відмінностей цієї програми від природничо-наукових програм.

За якими ознаками можна судити, що можливості тієї чи іншої програми вичерпуються? Як уже говорилося, про це свідчить те, що програма не забезпечує прогресивного зсуву проблем. Проте це надто

загальний, абстрактний критерій. Його важко застосовувати на практиці. Більш ефективний інший. А саме: **судити про те, що програма починає вичерпувати свій ресурс, можна із стабільного збільшення кількості гіпотез ad hoc, що генеруються.** Але за генерацію таких гіпотез у випадку, що нас цікавить, відповідає емпірична частина теорії. Головне ж завдання емпіричної частини – аналіз конкретних способів реалізації положень нормативної частини програми, а точніше — пошук причин, через які ті чи інші з цих положень не „спрацювали”.

Цікаво відзначити, що найчастіше нормативну частину теорії, програми демократії розвивали і розвивають філософи та політологи. Навпаки, емпіричну – соціологи. За останні 50 - 60 років серйозні праці з теорії демократії найчастіше писали саме соціологи. Про що це свідчить? Висновок очевидний: про наявність великої кількості фактів, які змушують пристосовувати базову нормативну теорію до реальності, або, точніше, пристосовувати реальність до теорії. Звичайно, це далеко не завжди робиться за допомогою гіпотез ad hoc, проте обійтися без них таке пристосування, як правило, не може.

При цьому нормативна частина теорії за останнє сторіччя практично не розвивалася, нові або хоча б модернізовані старі нормативні теорії демократії практично не з’являлися.

Ці факти, на мою думку, свідчать лише про одне: теорія демократії як науково-дослідницька програма багато в чому вичерпала себе, перестала забезпечувати прогресивний зсув проблем. У зв’язку з цим було б правильніше назвати відому пропагандистську книгу Ф. Фукуями не „Кінець історії”, а „Кінець демократії”. Не як політичної системи, зрозуміло, а у вищеведеному сенсі, тобто як науково-дослідницької програми.

Те, що демократія як програма себе вичерпала, взагалі не означає, що в найближчому майбутньому так звані демократичні режими почнуть руйнуватися або навіть занепадати. Цілком можливо, що вони проіснують ще довго. Не беруся судити, наскільки. Можливо, сторіччя. Проте власне теорія буде все більше й більше загрузати в „контрприкладів”, а кількість гіпотез ad hoc множитися і множитися. Все менше і менше серйозних учених присвячуватиме себе розробці теорії демократії. Так само слід чекати появи нової, конкуруючої програми (програм). Абсолютно не обов’язково, щоб це була цілком модерна теорія. Цілком можливо, що в не дуже віддаленому майбутньому ми побачимо відродження якихось із давніх (наприклад, уже зараз спостерігаються спроби відродження елітизму). Ця програма (програми) почне поступово витісняти теорію демократії на периферію.

І ще декілька питань.

Який час може існувати програма, точніше, скільки часу минає від її зародження до її витіснення іншими програмами? Який час її активності? Чи однаковий він для всіх програм чи для кожної свій? Наскільки сильно

може трансформуватися базова модель програми з часом?

Я схильний вважати, що принаймні для теорії демократії основна базова нормативна модель тільки одна, та, яка сформувалася у XVIII столітті переважно в працях Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є та інших. Весь подальший час пішов на її „впровадження” і створення поясу захисних гіпотез. Оскільки зараз науково-дослідницька програма демократії, судячи з усього, вступила у фазу стагнації, то можна припустити, що час „життя” цієї програми – близько 200 років. Навряд чи ця цифра є „магічною”. Цілком можливо – і так, ймовірно, і є – що в інших програм буде зовсім інший час активного „життя”. На відміну від деяких дослідників, я не схильний думати, що сучасна демократія – демократія як політична система – суть продовження античної демократії або військової демократії варварів. Вважаю, що це цілком самостійний проект, який виник саме у XVIII столітті, теоретичним вираженням, оформленням якого і послужила розглянута дослідницька програма.

І ще одне зауваження. Можливо, термін „науково-дослідницька програма” комусь здасться не зовсім вдалим стосовно теорії демократії, оскільки, як випливає зі всього вищесказаного, це програма не стільки дослідження, скільки перетворення реальності. Проте для того, щоб зберегти якусь одноманітність, **спадкоємність** термінології, а також тому, що дослідницький момент тут так само, безумовно, присутній, я вирішив ніяк цей термін не коректувати.

І останнє. Вважаю за необхідне зауважити, що ця праця носить абсолютно формальний характер (саме тому вона така невелика за обсягом): ті чи інші висновки робляться лише на основі аналізу **структури** теорії демократії. Аналізу **суті** демократії тут немає, жодних оціночних суджень я не виношу.

Література:

1. **Гурова И. П.** Конкурирующие экономические теории. – Ульяновск: УлГУ, 1998. – 180 с.
2. Демократия // <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%8F>
3. Демократия: теория и реальность // <http://www.nuru.ru/polit/005.htm>
4. **Лакатос И.** Методология исследовательских программ / Пер. с англ. – М.: ООО „Издательство АСТ”: ЗАО НПП „Ермак”, 2003. – 380 с.

УДК 303.444

Системна сутність політичного аналізу

Віктор Рубанов,

кандидат філософських наук,

доцент кафедри політології

Харківського національного університету

ім. В. Каразіна

У статті розкриваються особливості процесу формування політичного аналізу як цілісної системи способів і процедур в дослідженні публічних політичних проблем, обґрунтовуються межі його предметного поля як теоретико-прикладної, політико-управлінської наукової дисципліни, покликаної забезпечити процес підготовки, прийняття і реалізації публічних політичних рішень та програм.

Ключові слова: політичний аналіз, політичне прогнозування, системний підхід.

In the article the author discloses the features of a process of forming the political analysis as an integral system of methods and procedures in research of public political problems, substantiates the limits of its subject field as a theoretically-applied, political and administrative scientific discipline, aimed to provide the process of preparing, accepting and realizing the public political decisions and programs.

Keywords: political analysis, political prognostication, system approach.

Актуальність дослідження означеної проблеми викликана тим, що в останні роки в літературі, присвяченій методології аналізу проблем управління, нерідко висловлюються сумніви не тільки щодо можливості називати політичний аналіз науковою дисципліною, але й чи вважати системний підхід справді науковим. Так, В. Євменов, автор сучасного посібника з інтелектуальних систем управління, пише: „На жаль, „теоретичні рамки” загальної теорії систем виявилися занадто примітивними. Богатосторінкові дискусії про методи „загальної теорії

систем” і „системного підходу” не додали, крім наївних трюїзмів, до методології нічого нового” [1, с. 65].

Відтак **мета нашого дослідження** – розкрити не тільки специфіку предметного поля політичного аналізу як наукової, теоретико-прикладної і політико-управлінської дисципліни, покликаної забезпечити процес підготовки, прийняття і реалізації публічних політичних рішень, але й показати генетичний зв'язок способів і процедур аналізу публічних політичних проблем, що використовуються нею, з методологією системного підходу. Для досягнення цієї мети необхідно, на нашу думку, виконати три основні завдання. По-перше, з позицій досягнень наукового знання обґрунтувати сутність і актуальність застосування системного підходу в дослідженні сучасних публічних політичних проблем. По-друге, розкрити процедурно-функціональні можливості системного аналізу політики (в широкому його розумінні класиками політичного аналізу Й. Дрором і А. Вілдавськи як професійної дисципліни, що кристалізує системний підхід [2, с. 333; 3, с. 362]) і в контексті цього підходу виявити основні причини процесу формування і саму специфіку предметного поля політичного аналізу як самостійної наукової, політико-управлінської дисципліни. І, по-третє, на основі порівняльного аналізу цілей системного і політичного аналізу, а також природи їх методів і процедур, показати те специфічне, що властиве політичному аналізу як цілісній системі способів і процедур дослідження публічних політичних проблем.

Треба відзначити, що наведений вище приклад негативної оцінки системного підходу як наукового інструменту процесу пізнання зумовлений, як це не парадоксально, неправильним підходом В. Євменова до обґрунтування самої його сутності. „Непереборна трудність для апологетів „спільної теорії систем” і „системного підходу”, — пише він, — впливає з принципів всезагальності відносин: ніхто з них ні у сні, ні наяву не спостерігав „несистемну”. Ніхто не може відрізнити „системний підхід” від „несистемного підходу” [1, с. 68]. На нашу думку, ця сентенція є досить красномовним підтвердженням того випадку, про який пише В. Розов [4, с. 352], коли дослідник, визначаючи сутність системи, може потрапити в своєрідну „системну пастку”, тобто вважати, що поняття системи задає сам об'єкт, що вивчається, з усіма його властивостями. Однак це далеко не так. Характеризуючи сутність і актуальність системного підходу як наукового інструменту пізнання, не можна не погодитися з В. Розовим, що, по-перше, дослідник має розуміти, що система – це не звичайний об'єкт вивчення, подібний до тих, що вивчаються в конкретних науках, а **особлива методологія і стратегія мислення**. По-друге, що філософське і наукове пізнання, які використовують системний підхід, завжди мають зберігати двошаровість: в одному шарі дослідник рухається в площині свого предмета (філософського, природничо-наукового, гуманітарного, соціального) **намагаючись не пропустити жодної з необхідних для**

вирішення пізнавальних завдань характеристик явища, яке вивчається, в другому шарі – в площині системно-структурних зображень. По-третє, він повинен уникати редукції і стежити, **щоб характеристики системно-структурних образів-конструкцій не суперечили характеристикам явища, яке вивчається** [4, с. 553 – 554].

Все це дозволяє зробити висновок: трактовка сутності системного підходу, яка пропонується, не тільки зберігає його актуальність, але й відкриває нову пізнавальну перспективу в його використанні, а тому немає жодних підстав сумніватися в його науковому характері і відмовлятися від застосування в науковому дослідженні та початковому процесі. В загальнотеоретичному плані системний підхід знайшов своє втілення в теорії систем [5, с. 610 – 613; 6, с. 668 – 674], в тому числі й політичних [7], а в прикладному – в системному аналізі. Нині системний підхід використовують практично в усіх галузях знань: так, в технічних науках і кібернетиці йдеться про системотехніку та системне управління [8], в суспільних науках – про системний аналіз [9] та системологію [10].

Інша справа, що практично-прикладні можливості системного підходу в дослідженні такої специфічної сфери життя суспільства, як політична сфера, нині досить скромні, і це визнають як вітчизняні [7, с. 3], так і зарубіжні дослідники. Так, один з американських спеціалістів в галузі публічної політики Дж. Андерсон пише, що обмеження використання теорії систем у вивченні публічної політики пов'язане з її надто загальною і абстрактною природою [11, с. 18]. Теорія систем, у його розумінні, розглядає дії влади лише як відповідь на зовнішні запити, які їй висуваються, а дослідження дій влади в межах цієї теорії іноді характеризуються як дослідження **Входу і Виходу** (input – output studies) [11, с. 19]. Отже ця теорія, на думку вченого, навряд чи зможе багато сказати і про процедури, і про процеси прийняття рішень, оскільки вони здійснюються в „чорному ящику” під назвою політична система [11, с. 18 – 19].

Заради об'єктивності необхідно сказати, що ще в 1960-ті роки на це особливу увагу звернув відомий аналітик Й. Дрор. У праці „Політичний аналітик: нова професія на службі у держави” він особливо підкреслював, що більшість сучасних для нього реформ державного управління ґрунтуються на економічному підході до прийняття рішень на державному рівні. Коріння даного підходу потрібно шукати в економічній теорії, особливо в мікроекономіці та „економіці загального добробуту”, а також в теорії політичних рішень. Основними інструментами цього підходу є вивчення операцій, аналіз типу витрати – ефективність і витрати – вигоди, програмне планування й системний аналіз. І системні аналітики, як нові професіонали у цій галузі, домоглися певних успіхів в удосконаленні прийняття рішень. Однак системний аналіз ні сам по собі, ні як система планування – програмування – бюджетування не спрацьовує у випадках, коли проблема, яка аналізується, не може бути розглянута у межах єдиної оцінювальної системи, оскільки вона переміщується

або з одного багатовимірного робочого простору в інший, або з однієї кривої на графіку на іншу [2, с. 334]. Аналізуючи основні характеристики системного аналізу як професійної дисципліни (з досвіду застосування його першими видатними практиками), Й. Дрор визначив деякі його вади, які є не тимчасовими особливостями нової дисципліни, а кореняться в самій природі і особливостях виникнення системного аналізу. Це насамперед:

- надмірне захоплення і залежність від кількісних моделей і кількісних параметрів перемінних цих моделей;
- нездатність працювати з несумірними цінностями, які конфліктують між собою (іншим, ніж нейтралізація проблеми, способом – шляхом пошуку альтернатив, які не мають ціннісного аспекту);
- необхідність наявності яскраво вираженого критерію вирішення і чітко визначених завдань і цілей;
- заперечення проблеми імовірного характеру політичних процесів і особливих характеристик політичних ресурсів (наприклад, ефект збільшення впливу в результаті використання політичної влади);
- значний брак уваги до екстраординарних елементів вирішення, таких, як творчість, приховане знання і здоровий глузд;
- здатність працювати з великими і складними системами тільки шляхом розбивання їх на складові частини (Suboptimization), що спотворює зміст складніших питань, включених в систему;
- вада методу обліку мотивацій ірраціональної поведінки і складу розуму людини [11, с. 18 – 19].

В подальшому ці вади системного аналізу, з одного боку, поставили під сумнів його корисність для роботи з політичними рішеннями, загальним стратегічним плануванням і політичним процесом в цілому, а з другого – нагальну необхідність формування спеціальної наукової дисципліни, здатної вирішувати такі проблеми в контексті їх системного аналізу. Такою спеціальною політико-управлінською науковою дисципліною і став з середини 1960-х років політичний аналіз, який увібрав у себе те позитивне, що було притаманне методології системного аналізу політичних проблем. Наочним тому підтвердженням може бути гіпотетичне порівняння ознак системного і політичного аналізу (див. **таблицю** [2, с. 338]).

Разом з тим, не важко помітити, що наведені в **таблиці** характеристики ознак системного і політичного аналізу ще не дають повного уявлення про критерії демаркації і конкретизації меж предметного поля політичного аналізу як самостійної політико-управлінської дисципліни, яка має власні методологічні основи. Очевидно, що до середини 1960-х років окреслились дві тенденції: з одного боку, зріс інтерес до дослідження проблем, які раніше містилися на периферії політичного дискурсу, а з другого боку — нагальна необхідність професійної спеціалізації досліджень. Тому для повноти картини специфіки предметного поля політичного аналізу як наукової і політико-управлінської дисципліни доцільно не тільки порівняти цілі, які переслідують дослідники в системному і політичному

аналізі, але й конкретизувати, з позицій досягнення сучасного знання, наші уявлення про природу методів і процедур, які ними використовуються.

Таблиця

Гіпотетичне порівняння ознак системного і політичного аналізу

Ознака	Системний аналіз	Політичний аналіз
Базові дисципліни	Економічна теорія, дослідження операцій, кількісні підходи до прийняття рішень	Те саме, плюс політична наука, державне управління, окремі компоненти соціальних наук і психології (в майбутньому складуть єдиний комплекс політичних наук)
Основний акцент	Кількісний аналіз	Якісний аналіз і вироблення нових альтернатив
Основні бажані професійні якості	Яскраві, нетрадиційні, розвинені аналітичні здібності	Те саме, плюс зрілість, знання явної і прихованої політичної та управлінської реальності, увага та ідеалістичний реалізм
Головний критерій рішення	Ефективний розподіл ресурсів	Багато критеріїв, включаючи соціальні, економічні й політичні
Основні методи	Економічний аналіз, побудова кількісних моделей	Те саме, плюс якісні моделі аналізу, образне мислення й прогнозування майбутнього, увага до прихованих процесів
Сфера застосування	Система планування – програмування - бюджетування	В рамках сектора соціального управління в різних формах
Основні результати з точки зору прийняття державних рішень	Кращі вирішення обмежених питань; можливі зворотні ефекти при застосуванні до складних політичних проблем	Дещо краще вирішення складних політичних проблем, освітній вплив на якість політичної аргументації і довгострокове вивчення функціонування всієї політичної науки
Що потрібно для розвитку знання і підготовки спеціалістів	Відповідає всім вимогам; для подальшого розвитку необхідні деякі зміни в університетських навчальних планах	Зміна спрямованості політичної науки і державного управління як наукових дисциплін – створення нових навчальних планів в університетах і розвиток нових дисциплін в рамках політичної науки

Маємо відзначити, що, по-перше, системний аналіз сьогодні найчастіше виступає як методологія не стільки вирішення, скільки постановки проблем [12, с. 41 - 42]; по-друге, політичний аналіз, на відміну від системного аналізу, якраз і зосереджений, на думку більшості вчених, не тільки і не стільки на постановці, скільки на самому вирішенні **складних** публічних політичних проблем. „Тут не йдеться про глобальну трансформацію політичного процесу, — зазначав Й. Дрор, — але шляхом привнесення за допомогою політичного аналізу в політичний процес професійного знання можна досягти 10 - 15 відсоткового поліпшення процесу прийняття державних рішень, а це - серйозна цифра. Це, на моє переконання, значно більше, ніж можна було б досягти за допомогою системного аналізу, який застосовується винятково стосовно простих проблем і підсистем” [2, с. 338]. Відповідно, і вимоги, які висувуються для нової професійної політико-управлінської дисципліни, стали, на відміну від системного аналізу, масштабнішими за обсягом і вельми специфічними за завданнями. На цю специфіку нової політико-управлінської дисципліни ще в період її становлення звертав увагу один з її засновників А. Вілдавскі, підкреслюючи: „Завдання політичного аналізу – надати організації дані, які сприятимуть тому, щоб вона усвідомила себе **політично і суспільно релевантною** (підк. авт.) [3, с. 362]. По - третє, основним критерієм відношення політичного аналізу до політико-управлінських наук якраз і служить те, що ця дисципліна забезпечує аналітичний процес необхідними способами і процедурами вирішення політико-управлінських проблем, пояснює сам процес підготовки, прийняття та реалізації публічних політичних рішень. Якраз на цю мету політичного аналізу і вказує В. Данн, особливо підкреслюючи при цьому, що це така „прикладна суспільна дисципліна, яка використовує різні методи дослідження та аргументацію з метою вироблення і перетворення політично значимої інформації, яка використовується в політичній інфраструктурі, для вирішення суспільних проблем” [13, с. 329].

Приймаючи, як і більшість дослідників, це визначення за своєрідний еталон характеристики предметної сутності політичного аналізу як політико-управлінської, наукової дисципліни, тим не менш відзначимо, що воно є, на нашу думку, далеко не повним. Не повним не тільки тому, що важко дати лаконічне його визначення в силу особливих, іманентних політичному аналізу властивостей [3, с. 362], але й тому, що з методологічної точки зору уявляється некоректним відносити політичний аналіз до розряду тільки прикладних суспільно-наукових дисциплін, як це роблять В. Данн і його послідовники. На нашу думку, політичний аналіз це не тільки прикладний тип дослідження, а багаторівнева наукова, політико-управлінська дисципліна, яка, до того ж, використовує не просто різні способи і процедури дослідження, про які пише В. Данн, а саме їх цілісну систему. Тому перше, на що хочеться звернути особливу увагу, так це те, що, на відміну від його теоретичного рівня, що формулює власні висновки,

спираючись на аналіз масових соціальних практик, прикладний політичний аналіз принципово зорієнтований на відображення унікальних, одиничних подій і ситуацій, і в цьому сенсі межі його предметної сфери дослідження вужчі. І оскільки його знання не завжди універсальні й принципово не претендують на узагальнений характер, то в суто змістовому сенсі вони можуть частково виходити за межі науки. Не випадково ще в 1960-ті роки на це особливу увагу звертав А. Вілдавскі, зазначаючи, зокрема, що „оскільки в політичному аналізі використовується творчий підхід і не існує жорстких правил його здійснення, то й не дивно, що цей інструмент – це, скоріше, **мистецтво** (підкр. авт.), ніж наука” [3, с. 363]. У зв’язку з цим прикладний політичний аналіз не здатний, на нашу думку, самостійно забезпечувати спадкоємність у розвитку наукового знання. Логіка його розвитку саме як наукової дисципліни, покликаної забезпечити якісний процес підготовки, прийняття та реалізації публічних політичних рішень і програм, задається ззовні – з боку його теоретичного та інструментально-емпіричного рівнів.

Інакше кажучи, методологічна неспроможність характеристики політичного аналізу тільки як суто прикладного типу дослідження полягає, на нашу думку, по-перше, в тому, що, приймаючи це як належне, ми тим самим фактично позбавляємо політичний аналіз можливості виконувати соціокультурну функцію, а отже й розв’язувати проблеми, які забезпечують його розвиток і цілісність саме як наукової дисципліни. Як засвідчує реальна історія розвитку науки [14, с. 117], доля всіх дисциплін, які визначаються дослідниками тільки як суто прикладні, непринадлива – вони всі не мали майбутнього. Віддані у своєму розвитку самим собі, вони неминуче трансформувалися в просту сукупність технологічних відомостей, але не в науку. Яскравий тому приклад – сучасна астрологія, яка перетворилася в квазінауку. А якщо врахувати при цьому, що для прикладного політичного аналізу, як і для астрології, інтереси клієнта (замовника) є базовими, які превалюють в дослідженні, то не виключено, що така неприадна доля чекає і політичний аналіз, якщо кваліфікувати його тільки як суто прикладний тип наукового дослідження. І характерні симптоми цього є вже сьогодні. Саме таким підходом – сприйняттям політичного аналізу тільки як прикладного типу дослідження можна пояснити невдачі політико-економічних реформ в суспільствах, які трансформуються, коли механічно імпортувалися західні інститути та цінності без врахування загального культурного і політичного контексту, а на нашому ґрунті вони набували абсолютно антизахідного змісту [15, с. 4].

Таким чином, спроби деяких авторів обґрунтувати суто прикладний характер політичного аналізу, беручи за основу лише один, хоча й важливий критерій, – мету чи об’єкт дослідження, не витримують критики на простій підставі: дослідники не враховують ще одного, у даному випадку визначального, критерію – системного характеру самої природи політологічного знання та відповідних рівнів політологічного

аналізу сучасних політичних проблем. Якщо говорити конкретніше, то проблема полягає якраз у тому, що характеризувати політичний аналіз як суто прикладний тип наукового дослідження і не враховувати, що це можливо лише за наявності зрілої теоретичної системи політологічного знання, що включає не тільки інтернаціональну, але і її національну або, інакше кажучи, державоцентристську частину, принаймні сумнівно. І справа тут не тільки й не стільки в нашому бажанні обґрунтувати власну концепцію бачення багаторівневої сутності політичного аналізу, скільки в загальній закономірності формування прикладної частини будь-якої науки, у тому числі й політичного аналізу, що завжди обумовлюється зрілою теоретичною її частиною.

Отже політичний аналіз – це не тільки прикладний тип наукового дослідження, але й багаторівнева теоретико-прикладна наукова дисципліна, яка використовує не просто різні методи і процедури дослідження, а й цілісну їх систему. І якщо характеризувати це явище з позицій досягнень саме сучасного наукового знання і з претензією на концептуальне його завершення, то сутнісна визначеність політичного аналізу проявляється, по-перше, в тому, що це теоретико-прикладна наукова дисципліна, яка містить у собі, як мінімум, три системно взаємообумовлені рівні: фундаментальний, інструментально-емпіричний і практично-прикладний, котрі є, з одного боку, відносно самостійними типами політичного аналізу, а з іншого (в сукупності) становлять цілісну систему продукування політичного знання, відносну самостійність, стійкість і здатність до розвитку на власній основі. На наш погляд, саме при такому підході до визначення самої сутності цього феномена і його прикладний рівень, тобто прикладний політичний аналіз може претендувати на статус **наукової**, політико-управлінської дисципліни, яка має не тільки свій предмет дослідження – процес підготовки прийняття і реалізації публічних політичних рішень і програм, але й відповідну методологічну основу – цілісну, експертно-аналітичну систему способів і процедур забезпечення цього процесу. Це зумовлюється тим, що формалізовані й експертні методи і процедури, котрі використовувалися в політичному аналізі в процесі його становлення як професійної наукової дисципліни, почали застосовуватися сучасними його суб'єктами – аналітиками та експертами на всіх фазах цього циклічного процесу без суворо обумовленої їх фазової межі застосування. До того ж, через складність і багатомірність публічних політичних об'єктів, котрі досліджуються, в аналітичному процесі стали використовувати не якийсь один окремий метод, а певну їх сукупність, а точніше – певну **систему способів і процедур**, які в реальному аналітичному процесі, як правило, не просто перекривають, а взаємодоповнюють і взаємозумовлюють одне одного в процедурно-функціональному розумінні. Саме такими способами і процедурами й стали експертні методи, які, на відміну від традиційних раціональних методів, що використовуються у політичному аналізі,

завдяки своїй природній специфіці володіють особливим, мабуть найбільш потужним інтегративним системоутворюючим потенціалом, оскільки за своїм процесуальним і функціональним призначенням вони не тільки використовуються на всіх фазах аналітичного процесу, а й завдяки своїй природній специфіці оптимізують весь аналітичний процес.

На основі проведеного дослідження можна зробити узагальнені **висновки**.

Втілюючи в собі те спільне, що притаманне методології системного підходу, сучасний політичний аналіз як самостійний спеціалізований інструмент системного дослідження публічних політичних проблем володіє і власними специфічними особливостями.

По-перше, в самій назві наукової дисципліни „політичний аналіз” категорія „політичний” має визначальне значення в характеристиці її предметної сутності, що орієнтує суб’єктів аналітичного процесу (незалежно від рівня чи типу дослідження) на отримання таких аналітичних даних, які б дозволили замовнику (клієнту) також усіх рівнів усвідомлювати себе **політично і суспільно релевантним суб’єктом** політичного процесу.

Відповідно, по-друге, **політичний аналіз** – це не тільки прикладний тип наукового дослідження, але й **багаторівнева теоретико-прикладна наукова дисципліна**, яка містить у собі, як мінімум, три системно взаємозалежні і взаємообумовлені рівні: фундаментальний, інструментально-емпіричний і практично-прикладний, котрі є, з одного боку, відносно самостійними типами політичного аналізу, а з іншого (в сукупності) становлять цілісну систему продукування політологічного знання, відносно самостійність, стійкість і здатність до розвитку на власній основі. Саме при такому підході до визначення сутності цього феномена прикладний політичний аналіз може претендувати на статус **наукової** політико-управлінської дисципліни, яка має не тільки свій предмет дослідження – процес підготовки, прийняття і реалізації публічних політичних рішень і програм, але й власну методологічну основу – цілісну експертно-аналітичну систему способів і процедур забезпечення цього процесу.

І нарешті, по-третє, **специфіка прикладного політичного аналізу** як самостійного інструменту системного дослідження публічних політичних проблем якраз і полягає в тому, що він сам як наукова, політико-управлінська дисципліна являє собою в процедурно-функціональному відношенні інтегративну **цілісну систему**: з одного боку, він синтезує для цього теоретичні знання, що виробляються на фундаментальному його рівні, та фактичну інформацію, що надає інструментально-емпіричний рівень, а з другого боку – міждисциплінарні методи та процедури дослідження, які в аналітичному процесі з підготовки, прийняття і реалізації публічних політичних рішень не просто перекривають, але й взаємодоповнюють і взаємообумовлюють одне одного.

Література:

1. **Евменов В. П.** Интеллектуальные системы управления: Учебное пособие / В. П. Евменов. – М.: Книжный дом „Либпроком”. – 2009. – 304 с.
2. **Дрор Й.** Политический аналитик: новая профессия на службе у государства / Й. Дрор // Классики теории государственного управления: американская школа / Под ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. – М.: Изд-во МГУ. – 2003. – С. 332 - 341.
3. **Вилдавски А.** Спасая политический анализ от системы „планирование – программирование – бюджетирование” / А. Вилдавски // Классики теории государственного управления: американская школа / Под ред. Дж. Шафритца, А. Хайда. – М.: Изд-во МГУ. – 2003. – С. 361 - 380.
4. **Розов В. М.** Наука: происхождение, развитие, типология, новая концептуализация: Учеб. пособие / В. М. Розов. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: изд-во НПО „МОДЭК”, 2008. – 600 с.
5. **Философский энциклопедический словарь** / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М.: Советская энциклопедия. – 1983. – 840 с.
6. **Энциклопедический социологический словарь** / Общая редакция академика РАН Осипова Г. В. – ИСПИ РАН. – 1995. – 939 с.
7. **Антонович Н. А.** Теория политических систем: учеб. пособие / Н. А. Антонович. – Минск: Тетра Системс. – 2008. – 208 с.
8. **Сорока К. О.** Основи теорії систем і системного аналізу: навч. посібник / К. О. Сорока. – 2-ге вид, перероб. та вип. – Х.: Тимченко. – 2005. – 228 с.
9. **Вершинина Л. П.** Системный анализ для гуманитариев: учеб. пособие / Л. П. Вершинина; Санкт-Петерб. гос. ун-т культуры и искусств. – СПб.: СПб ГУКИ. – 2007. – 248 с.
10. **Старіш О. Г.** Системологія. – Підручник / О. Г. Старіш. – Київ: Центр навчальної літератури. – 2005. – 232 с.
11. **Андерсон Джеймс.** Публичная политика: введение / Джеймс Андерсон // Публичная политика: от теории к практике / сост. и науч. ред. Н. Ю. Данилова, О. Ю. Гурова, Н. Г. Жидкова. – СПб.: Алетейя. – 2008. – С. 11 - 34.
12. **Лавриненко В. Н., Путилов Л. М.** Исследование социально-экономических и политических процессов: учебн. пособие / В. Н. Лавриненко, Л. М. Путилов. – М. - Вузовский учебник. – 2007. – 184 с.
13. **Данн У.** Анализ публичной политики. Введение / У. Данн. – М. - 1998. – 380 с.
14. **Пружинин Е. И.** Фундаментальная наука и прикладные исследования: методологический аспект взаимодействия / Е. И. Пружинин // Проблема ценностного статуса науки на рубеже XXI века. – СПб.: РХГИ. – 1999. – С. 161 - 174.

15. Лясота Л. І. Проблеми інституціоналізації прикладного політичного аналізу та прогнозування у сучасному українському суспільстві / Л. І. Лясота // Теорія і практика політичного аналізу і прогнозування. Збірник матеріалів / За ред. М. М. Розумного. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень. – 2006. – С. 2 - 9. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.njss.gov.ua / Table / 230606/ sbjrnyk. Htm](http://www.njss.gov.ua/Table/230606/sbjrnyk.Htm) [27.06.2009].

УДК 35.075.31

Пріоритети й орієнтири Президента України Віктора Ющенка

Аналіз документів (23 січня 2005 р. – 24 лютого 2010 р.)

Марія Кармазіна,

доктор політичних наук,

головний науковий співробітник

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України

Стаття присвячена аналізу деяких аспектів президентства Віктора Ющенка. Робиться висновок, що вже сьогодні можна аргументовано говорити як про позитивні, так і про негативні наслідки його діяльності. Найвагоміші аргументи на користь тих чи тих висновків містять, передовсім, документи, під якими Президент залишав свій підпис.

Ключові слова: президент, президентські укази й розпорядження, кадрова політика, зовнішньополітична діяльність.

The paper contains the detailed analysis of Victor Yushchenko's presidency. Today we can already talk both about the positive and negative consequences of his activity. The weightiest arguments in behalf of separate conclusions foremost contain the documents signed by the President which the author analyzed in this article.

Keywords: president, president's decrees and orders, personnel policy, foreign policy activity.

Документи: явне й таємне

Насамперед слід відзначити, що аналіз президентських документів – річ непроста, оскільки частина з них ніколи не оприлюднювалася ні на паперових носіях, ні на сайті „Законодавство України” [1] в мережі Інтернет. Серед них не тільки ті, що містять державну таємницю, але й інші, зміст яких, за задумом третього Президента України, мав бути

невідомим громадянам (або, як пишномовно висловлювався в інших ситуаціях В. Ющенко, „моїй нації” чи „маленькому українцеві”).

Зверну увагу на нюанс: у часи президентства Л. Кучми на цьому сайті документи з маркером „Не для друку” все ж розміщувалися, хоча й специфічним чином: іноді фіксувався сам факт появи документа, іноді вказувався його порядковий номер, а інколи номер і навіть назва, хоча у всіх випадках текст не оприлюднювався, оскільки ж він – „не для друку” [2]. У часи В. Ющенка навіть такі куці дані щодо документів, зміст яких, на думку Президента, не підлягав розголосу, з бази даних швидко зникли. Так, 2005 року В. Ющенко підписав щонайменше 3214 документів – 1902 укази і 1312 розпоряджень (саме під цими номерами оприлюднені останні документи за 2005 р.). З них 21 був поданий з приміткою „опублікуванню не підлягає” [3]. Але факт появи ще щонайменше 224 президентських указів та 18 розпоряджень жодним чином не був засвідчений. Отже 262 документи (або майже кожен дванадцятий документ, що становить 8,15 % від загальної їх кількості) виявилися недоступними для громадськості.

У наступні ж роки президентські документи з приміткою „не для друку” взагалі перестали з’являтися на сайті „Законодавство України” – вони не оприлюднювалися. Відтак, за моїми підрахунками, 2006 року з 1164 указів та 432 розпоряджень (документи під цими номерами – останні в базі даних) не було оприлюднено 163 документи – 155 указів та 8 розпоряджень (або кожен 9 - 10-й документ, що становить понад 9 % від загальної їх кількості).

2007 року з 1648 ющенкових документів (1324 указів та 324 розпоряджень) до громадськості не дійшло 143 (що становить близько 8,6 % від усіх документів). 2008 року з 1590 документів (1226 указів та 364 розпоряджень) було утаємничено 158 (або приблизно кожен десятий документ, близько 9,9 %). З 1410 документів (1125 указів та 285 розпоряджень), що вийшли з-під пера Президента 2009 року, залишилися невідомими громадськості 135 (або 9,5 %). Зрештою, у перші місяці 2010 року В. Ющенко встиг підписати 289 документів (264 укази і 25 розпоряджень), з яких не було оприлюднено близько 11,76 % з них [4].

Зрозуміло, що ці цифри – досить умовні, оскільки достеменно не відомо, чи підписувалися Президентом у кожний рік перебування на посаді ще укази чи розпорядження, крім тих, останніх за номерами, які оприлюднювалися на сайті „Законодавство України” або на друкованих носіях. Але навіть вони дозволяють говорити, що у перший – 2005-й – рік президентства В. Ющенка його діяльність була найбільш відкритою і прозорою: не оприлюднювався приблизно кожен 12-ий документ. Досить відкритим був Президент і 2007 року – не оприлюднювався, як вказувалося, кожен 11,5-й документ. Найбільшою непрозорістю Ющенкова діяльність характеризувалася 2010 року, коли Президент не доводив до громадськості кожен 8,5-й підписаний документ.

Відзначу, що серед документів є такі, що доводилися до відома громадськості тільки в якійсь частині, як, наприклад, указ від 9 жовтня

2006 року №821 „Питання підготовки участі Президента України у черговому засіданні Ради глав держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав”, яким затверджувався План заходів з підготовки участі, але безпосередньо цей, останній, не оприлюднювався, оскільки в розміщеному на сайті указі вказувалося, що він – „для службового користування”.

Принагідно зверну увагу на те, що протягом двох останніх років Міністерство юстиції проводило роботу із зняття з актів Президента України, Кабінету Міністрів, деяких органів виконавчої влади не передбачених законодавством позначок обмеження доступу – „Не для друку”, „Опублікуванню не підлягає”, „Не для преси”, „Конфіденційно” [5]. 2008 року з ініціативи цього міністерства позначку „Опублікуванню не підлягає” було знято з 36 президентських актів [6]. 24 листопада 2009 року і сам В. Ющенко підписав Указ №963 „Про зняття позначки „Опублікуванню не підлягає” з деяких актів Президента України”, згідно з яким розсекречення несекретних за своїм характером документів має тривати. Згідно з указом, специфічну позначку слід було зняти з 628 указів та з 190 розпоряджень.

За даними преси, документи, які підлягають „розсекреченню”, уже внесено до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів, а 79 з них – опубліковано. Інші ж готувалися до оприлюднення. При цьому, що показово, Ющенковий листопадовий указ 2009 року стосувався фактично **тільки тих документів, які вийшли з-під пера президентів-попередників** – Л. Кравчука і Л. Кучми, оскільки в переліку указів і розпоряджень, які Президент погоджувався оприлюднити, міститься тільки один указ (від 12.05.2005 № 781 „Про звільнення І. Смешка з посади Голови Комітету з питань розвідки при Президентові України”) та одне розпорядження (від 17.05.2006 № 82 „Про довічне грошове утримання, медичне, побутове, транспортне та інше обслуговування колишнього Голови Верховної Ради України Литвина В. М.”), підписані безпосередньо самим В. Ющенком у перші два роки перебування на президентській посаді. Стосовно „обслуговування” В. Литвина, то кількарічне приховування відповідного розпорядження було для В. Ющенка чомусь необхідним, на противагу розпорядженню від 7 лютого того ж 2006 року №25 „Про обслуговування колишнього Прем’єр-міністра України В. Фокіна”. **Якими б мотивами не керувався В. Ющенко, але, можна твердити, непрозорість дій, рішень, вчинків (у тому числі і насамперед президентів) у всі часи була і є основою для корупції**, з якою обраний 2005 року український Президент нібито намагався боротися, не тільки записавши у своїй передвиборчій програмі завдання „провести рішучу боротьбу з корупцією”, але й оприлюднюючи з року в рік відповідні укази та подаючи – зокрема, 2006 року – пакет законодавчих ініціатив до парламенту (робота над якими у Верховній Раді, як відомо, затяглася аж до 2009 року, коли 11 червня нарешті з’явилися закони „Про засади запобігання та протидії корупції в Україні”, „Про

внесення змін до деяких законодавчих актів щодо відповідальності за корупційні правопорушення” і „Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень”, які все ще не набрали чинності). А наслідком Ющенкової боротьби з корупцією було те, що якщо, за даними Transparency International, 2005 року індекс корупції в Україні становив 2.6 (113-е місце у рейтингу 159 країн), 2006 року – 2.8 (99-е у рейтингу 163 країн), то 2007 року – 2.7 (118-е у рейтингу 179 країн), 2008 року – 2.5 (134-е у рейтингу 180 країн), 2009 року – 2.2 (146-е у рейтингу 180 країн) [7].

Порівняємо з „епохою Кучми”: 1999 року індекс корупції становив 2.6 (Україна посідала 77-е місце серед обстежених 99 країн), 2000 року – 1.5 (87-е місце серед 90 країн), 2001 року – 2.1 (83-е місце серед 91 країни), 2002 року – 2.4 (85-е місце серед 102 країн), 2003 року – 2.3 (106-е місце серед 133 країн), 2004 року – 2.2 (128-е місце серед 145 країн). Таким чином, своєрідний „корупційний пік” припадає на 2000 рік – на час правління Л. Кучми, коли індекс упав до 1.5, а відносно найкращою ситуація була 2006 року при В. Ющенкові, коли індекс виріс до 2.8 (як і 1998 року, коли Україна з'явилася серед обстежуваних Transparency International країн). Втім В. Ющенко закінчив свій президентський термін так само, як і Л. Кучма: 2009 року, як і 2004 року, індекс становив 2.2. З іншого боку, коливання індексу у межах 10-бальної шкали, що застосовується Transparency International, від 2.2 (чи навіть 1.5) до 2.8 є майже непомітним чи невідчутним для громадян: ми жили і живемо в майже тотально корумпованому суспільстві.

Про те, яких питань стосувалися утаємничені документи, у ряді випадків можна визначити шляхом знайомства з іншими, опублікованими. Так, 23 серпня 2005 року В. Ющенко підписав указ №1203 з позначкою „опублікуванню не підлягає”. Довідатися, чому ж цей указ був присвячений, допомагає інформація, що міститься в ньому, про те, що він „вносить зміни до Указу Президента №277” від 21 березня 2002 року. А цей указ (свого часу підписаний Л. Кучмою), називався „Про переліки посад військовослужбовців і працівників правоохоронних органів, що підлягають заміщенню особами вищого офіцерського (начальницького) складу, та граничних військових і спеціальних звань за цими посадами” [8]. (Зверну увагу, що, приміром, указ від 25 жовтня 2007 року №1020 „Про перелік посад, що можуть бути заміщені військовослужбовцями Збройних Сил України, інших військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення в державних органах, установах і організаціях, та граничних військових звань за цими посадами” Президентом не був засекречений).

Інший приклад. 14 червня 2006 року В. Ющенко підписав Указ №520, яким О. Кузьмук звільнявся з посади Радника Президента України (з уточненням „поза штатом”). 9 жовтня того ж року від виконання обов'язків Радника Президента „поза штатом” було увільнено С. Куніцина (указ №844), а 4 квітня 2007 року з'явився указ №591 щодо звільнення з посади

радника Ю. Продана. Відтак видається логічним те, що мали б бути укази, якими ці особи призначалися президентськими радниками, втім у 2005 – 2007 роках відповідні укази не публікувалися. Отже можна припустити, що саме вони були серед утаємничених: можливо, В. Ющенку не хотілося доводити до відома громадськості, що він вирішив скористатися послугами людей з команди попередника... Втім варто взяти до уваги, що ще у липні 2001 року був опублікований указ Л. Кучми про призначення С. Куніцина президентським радником (без констатації „поза штатом”). Отже якщо розглянути цей факт під іншим кутом зору, то можна припустити, що С. Куніцин з 2001 року виконував ці обов’язки, радячи одному Президентові за другим протягом довгих років, доки, нарешті, і був звільнений. Інше припущення, яке має право на існування: у Секретаріаті Президента України бракувало дисципліни документообігу, був певний безлад, тож С. Куніцин до пори до часу був „у забутті”, а коли він „віднайшовся” як „призабута спадщина Л. Кучми”, то його й звільнили.

Напевно, серед утаємничених документів були й такі, що стосувалися помилування громадян, а також укази щодо прийняття/виходу з громадянства України. Як свідчить база даних, у часи Ющенкового попередника дані щодо помилування громадян (номер і дата прийняття указу, його назва, але без тексту) доводилися до відома громадськості до кінця листопада 1996 року, а дані щодо прийняття громадянства України чи виходу з нього – до початку лютого 1997 року (з аналогічними вихідними даними). Після цього подібні укази з бази зникли. Відтак В. Ющенко пішов шляхом Л. Кучми, уникаючи прозорості своєї діяльності в згаданих галузях.

Кадри: звільнення, призначення, ...знищення професіоналізму

Як свідчить аналіз оприлюднених президентських актів, 2005 року новообраний Президент проводив політику, спрямовану на „вичистку” кадрів, призначених на посади попередником. Відтак одним із специфічних акцентів у його діяльності у перший рік президентства й було звільнення і призначення на посади.

Так, за перші сто днів на посаді В. Ющенко підписав 644 укази (№104 від 23.01.2005 до №748 від 30.04.2005, наступний указ – №749 – був підписаний уже 4 травня) та 998 розпоряджень (№№ 41 – 1039). Усього – 1642 документи, з яких значна частина – трохи більше 43 % – стосувалася саме звільнення з посад у різних структурах; приблизно 42 % – призначення на посади.

Близько 3,4 % президентських актів, що побачили світ у перші сто днів, стосувалися відзначення державними нагородами; близько 2,3 % – присвоєння рангів (держслужбовця, дипломатичних), військових та спеціальних звань; близько 1,3 % – зовнішньополітичних питань; трохи більше 1 % – скасування В. Ющенком власних указів та указів Л. Кучми, внесення змін (до указів Л. Кучми, Л. Кравчука, власних). Іншим питанням

В. Ющенко присвятив близько 4,5 % указів і розпоряджень. Крім того, з позначкою „Опублікуванню не підлягає” з'явилося близько 1 % документів [9]; приблизно 0,7 % документів загалом не були оприлюднені (як на згаданому сайті, так і на паперових носіях).

Таким чином, звільненням/призначенням на посади у перші сто днів президентства було присвячено близько 85 % указів та розпоряджень В. Ющенка. Питання відзначення державними нагородами було, відповідно, на другому місці серед президентських пріоритетів, далі було питання присвоєння рангів та військових і спеціальних звань. Нижче в цій ієрархії містилися питання, пов'язані із зовнішньополітичною діяльністю та інші.

Щодо документів, зміст яких було приховано під позначкою „Опублікуванню не підлягає” чи взагалі жодним способом не оприлюднених, то на них слід звернути окрему увагу, адже вони, можна вважати, були своєрідним „зародком” однієї із сторін подальшої діяльності В. Ющенка.

Зверну увагу і на те, що у перші сто днів В. Ющенко фактично проігнорував питання економіки: всього 1 указ (№704 від 21 квітня) із 644 (тобто близько 0,15 %), який стосувався „вдосконалення контролю за виробництвом та обігом алкогольних напоїв”, можна віднести до „економічних”.

Ієрархія питань, яким Президент приділяв першочергову чи другорядну увагу у перші сто днів, збережеться й надалі. Так, своєрідна „чистка” кадрів, призначених попередником, та, відповідно, вибудовування „своєї” вертикалі влади відобразилася у майже третині з 3214 документів за весь 2005 рік. Серед 39 тисяч держслужбовців, звільнених, за деякими даними, 2005 року [10], були й ті, кого звільнили внаслідок розчерку пера Президента. 2006 року відсоток плинності кадрів знизився — з 18,9 % 2005 року до 15,2 % 2006 року, але кількість звільнених з політичних причин зросла. Начальник Головного управління державної служби Т. Мотренко відзначав: „Ця тенденція чітко фіксується, якщо проаналізувати структуру причин звільнень. За такими, на перший погляд, безневинними статтями, як добровільна відставка, скорочення, а також „інші причини”, приховується політична доцільність. Причому у 2007 – 2008 роках тенденція лише посилюється. Слід наголосити, що чистки стосуються насамперед держслужбовців першого - другого рангу. Тобто українська держава втрачає найбільш досвідчені й кваліфіковані кадри” [11].

Що Т. Мотренко мав рацію, підтвердило життя: зруйнувавши систему кадрів, витворену Л. Кучмою, В. Ющенко не забезпечив творення рівноцінної системи. На заміну звільненим приходили люди без належного професійного досвіду і вмінь.

Не доводиться говорити й про те, що Ющенків механізм „просіювання” кадрів, як і їх „прирощення”, був прозорим. Його дії не сприяли закріпленню на посадах професіоналів, демократизації процесів управління президентськими структурами і – ширше – державою.

Навпаки, президентські призначення дають підстави говорити про, щонайменше, три важливі речі.

По-перше, про сповідування В. Ющенком принципів непотизму, фаворитизму, принципу особистої відданості тощо. Так, аналіз президентських документів відтворює картину працевлаштування „помаранчевих соратників” та „друзів їхніх друзів і родичів” – входження в „орбіту” Президента забезпечувало просування „кадра” службовими сходами. Це засвідчує приклад А. Кислинського, його швидке кар’єрне зростання: у квітні 2005 року він був призначений помічником Президента, у листопаді – звільнений [12]. У лютому – вересні 2007 року А. Кислинський був вже радником Президента, згодом (вересень 2007 – червень 2009 року) – заступником Голови Секретаріату Президента України, і, зрештою, заступником Голови Служби безпеки України [13]. Правда, як відомо, він швидко пішов з останньої посади у зв’язку із звинуваченням у фальсифікації документів про свою освіту, що, у свій спосіб, підтверджує думку, що в „період В. Ющенка” процес підбору кадрів не тільки на посади у президентському Секретаріаті, але й загалом у державі здійснювався неналежним чином: люди, прийняті на державну службу, допущені до державної таємниці, не піддавалися належній перевірці спецслужбами. Як зазначав у грудні 2009 року Т. Мотренко, що коли за рік „ми перевіряємо близько 300 чоловік, то з них 10 – 15 мають недостовірні дипломи. І це на рівні, де призначення здійснюють Президент і Кабмін. А якщо спробувати екстраполювати ці цифри на більш ніж сорок тисяч чоловік, які щорічно поступають на держслужбу на всіх рівнях? Напевно, там теж будуть проблеми. І цифри будуть інших порядків” [14].

По-друге, президентські акти чітко віддзеркалюють нездатність Президента утримувати біля себе „команду”, що засвідчує постійний відплив з його оточення, здавалося б, найближчих і найвідданіших людей, тих, хто належав до його „любих друзів”, але хто поступово втрачав статус „свого” і перетворювалися на „чужого”. Так, у перший рік свого президентства В. Ющенко „втратив”, з-поміж іншого, Ю. Тимошенко, О. Рибачука, О. Зінченка (який недовго – у 2004 – 2005 роках – був для В. Ющенка „своїм”, очоливши на президентських виборах його виборчий штаб, а потім ставши державним секретарем), про що й свідчить ряд відповідних указів.

Але було й навпаки, і це — по-третє. Президентські акти свідчать, що поділ на „своїх” і „чужих” – річ для В. Ющенка досить умовна, адже серед президентських „прирощень” не тільки вже згадані нами С. Куніцин і О. Кузьмук, але й „кучміст” В. Горбулін, а згодом С. Гавриш і Р. Богатирьова, К. Грищенко і І. Яцук (вихідці з Партії регіонів), колишній представник СДПУ(о) В. Балого, призначений свого часу (1996 року) Л. Кучмою суддею Конституційного Суду, а В. Ющенком (2007 року) головою Центрвиборчкому В. Шаповал, начальник особистої (у 1992 – 1995 роках) охорони Л. Кучми О. Бірсан (пізніше працював першим заступником

начальника Управління Державної охорони України, керував „Альфою”) та інші, що також відбулося в президентських указах і розпорядженнях. Втім прихід нових людей, на думку колишніх президентських соратників, все ж не забезпечував утворення команди: „Насправді, – зауважував свого часу О. Третяков, – з вересня 2005-го в Ющенка більше не траплялося команд. Віктор Андрійович виявився... поганим менеджером, котрий провалився на кадровому питанні” [15].

Якщо природа одних звільнень/призначень була цілком зрозумілою, то багатьох інших – ні. В. Ющенку не раз закидали кадрово-правове свавілля, що й простежується при аналізі його указів. Серед нелегітимних Ющенкових указів були укази про призначення на посади, на зміну яким приходили укази про скасування перших. Коментуючи ситуацію, приміром, із звільненням начальника Головного управління розвідки Міноборони О. Галаки (звільнений 2005 року, відновився на посаді через суд) чи керівника Головної служби оборонної політики Секретаріату Президента М. Юрси (указ був скасований самим В. Ющенком), преса акцентувала увагу на тому, що „хтось же в СП такі нелегітимні укази готує Президентіві, а той – їх підписує?!” [16]. Але не тільки преса звертала увагу на президентське свавілля. „Секретаріат Президента, – зазначав свого часу голова Верховного суду України В. Онопенко, – готує і подає на підпис главі держави укази стосовно суддів, які не базуються на законі...” [17]. Йшлося про президентські укази щодо призначення виконувачів обов’язків голів судів.

Президент, здійснюючи ті чи інші призначення, неодноразово порушував усі можливі правові норми. Так, відповідно до Основного Закону, призначення/звільнення голів обласних і районних державних адміністрацій мали проводитися за поданням Кабміну. Але В. Ющенко, по-перше, не чекав жодних подань, а по-друге, призначав виконуючих обов’язки місцевих адміністрацій, „незважаючи на те, що жоден нормативний акт не дозволяє регулювати це питання указом” [18].

У свій спосіб президентська „специфіка” у сфері підбору кадрів відбулася й на процесі формування команди радників. Так, 2005 року, обираючи собі радників, В. Ющенко першим серед них назвав співака і, за деякими даними, свого кума [19] В. Гришка (указ від 9 лютого 2005 р. № 213). Відтак ця людина радила В. Ющенкові упродовж усіх років перебування його на президентській посаді, час від часу будучи увільненою і відразу знов призначеною. Однак 29 жовтня 2009 року В. Ющенко підписав Указ № 882, яким, так би мовити, остаточно увільнив співака від виконання обов’язків, а незабаром В. Гришко вже агітував за майбутнього Президента В. Януковича – супротивника В. Ющенка, як пам’ятаємо, на президентських виборах 2004/2005 року. І це – один з численних фактів для роздумів з п’ятирічного президентського терміну третього українського Президента: чи то поведінка В. Ющенка змушувала найвідданіших друзів зрештою відвертатися від нього, чи ці „віддані”

виявлялися просто пристосуваннями без будь-яких моральних принципів.

Загалом статус Радника Президента України 2005 року отримало понад 40 осіб (час призначення О. Кузьмука, С. Куніцина, Ю. Продана, як вказувалося вище, встановити не вдалося). Серед цих осіб були не тільки співаки (В. Гришко і С. Вакарчук), але й спортсмени (В. Кличко). Були й іноземці (Б. Немцов і Х. Юссеф), кілька відданих В. Ющенкові політичних діячок (В. Ульяновченко, К. Ляпіна, Л. Григорович), „любі друзі” і куми (С. Аржевітін, О. Третьяков) та земляки з Хоружівки (М. Дорошенко) й інші. Дехто з них виконував функції на постійній основі, дехто – поза штатом.

У наступні роки кількість президентських радників виявила тенденцію до зменшення – на четвертину, а то й на третину. 4 листопада 2008 року Президент підписав указ №997, відповідно до якого у структурі Секретаріату Президента України посади радників були ліквідовані. Відтак 7 листопада президентськими указами було звільнено 17 штатних радників. Втім незабаром В. Ющенко підписав низку указів про призначення 11 радників поза штатом.

Загалом за п'ятирічний термін радниками призначалося, за моїми підрахунками, не менше 86 осіб. Зверну увагу: жінки у цій „команді” Президента становили всього 5 – 7 %.

„Нагороджувальна” справа

Документи, що вийшли з-під пера Президента 2005 року, свідчать, що серед пріоритетів В. Ющенка була нагородна справа. Насамперед звернемо увагу на процес присвоєння В. Ющенком звання Герой України, започаткування якого у липні 2000 року було своєрідним відродженням радянських традицій Л. Кучмою (з 1998 до січня 2000 року відбувалося нагородження відзнакою Президента „Герой України”, що була встановлена Указом Президента від 23 серпня 1998 року № 944. Відзнаку отримали 22 особи). Л. Кучма до січня 2005 року це звання присвоїв 110 особам. В. Ющенко ж за період свого президентства – 107 особам.

Порівнюючи підходи двох президентів до присвоєння звання, відзначимо те, що Л. Кучма присвоїв звання Герой України посмертно 4 особам (В. Лобановському, В. Чорноволу, В. Мельникову, А. Волошину), а В. Ющенко – 20 (С. Бандері, В. Івасюку, Г. Китастому, Р. Шухевичу, К. Дерев'янку, Ю. Оробцю, О. Гірнику, Т. Маркус, А. Шапіро, М. Василичину, М. Ващуку, В. Ігнатенку, О. Лелеченку, М. Титенку, В. Тішурі, В. Стусу, Г. Гонгадзе, О. Гончару, В. Гетьману, О. Бересту). Показово, що найбільшу кількість звань В. Ющенко, як і Л. Кучма, присвоїв в останній рік свого перебування на посаді, про що свідчать дані **таблиці 1**.

Таблиця 1

**Кількість осіб, яким президентами присвоєно звання Герой України
(липень 2000 – лютий 2010 рр.) ***

Рік/Президент	В. Ющенко	Рік/Президент	Л. Кучма
2010 (січень - лютий)	3	2005 (січень)	1
2009	27	2004	41
2008	13	2003	16
2007	23	2002	25
2006	25	2001	20
2005 (з березня)	16	2000 (з липня)	7
Всього:	107	Всього:	110

* Таблицю складено на основі даних сайту „Законодавство України”. – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=a&stru=2&sp=i>

Звернемо увагу й на те, що В. Ющенком, як і Л. Кучмою, були нагороджені особистості (приміром, Г. Омельченко, Ю. Мельник, В. Симоненко, В. Чернишенко, І. Гута, В. Нейдьонова – першим, та О. Бартенев, Т. Засуха та інші – другим), „героїчність” яких викликала подив у громадськості. Серед „героїв” В. Ющенка були й такі (насамперед, лідер ОУН С. Бандера та командир УПА Р. Шухевич), які не задовольняють одні політичні сили в суспільстві, але були й ті (як лейтенант О. Берест [20]), якими готові легко „пожертвувати” прихильники інших політичних ідеалів. Загалом же присвоєння звання Героя України тим чи іншим особистостям стало чинником, яким призвів до бурхливих дебатів і загострення протистояння в суспільстві не тільки в період правління В. Ющенка, але й після відходу його від влади.

Серед незрозумілих для частини суспільства Ющенкових рішень – рішення щодо нагородження орденом Б. Колесникова (як іронізували ЗМІ, у річницю сепаратистського з’їзду у Северодонецьку), присвоєння звання „Заслужений юрист республіки” судді Київського апеляційного суду М. Приндюк, відомої тим, що свого часу відпустила на волю головного підозрюваного у справі вбивства Г. Гонгадзе. Такі рішення були незрозумілими, в першу чергу, недавнім Ющенковим соратникам: „...Мене обурює нагородження Ківалова, Колесникова, Черновецького”, – заявляв, приміром, Ю. Луценко [21].

Процес нагородження супроводжувався появою в пресі звинувачень у торгівлі нагородами на адресу президентського Секретаріату. Зокрема, з вуст бютівця А. Сенченка [22], глави Українського геральдичного товариства і члена Комісії державних нагород і геральдики при Президентові А. Гречила, який відзначав: „В Секретаріаті Президента працюють не дурні люди, причому давно, і всі механізми купівлі-продажу ними чудово вивчені і перевірені. І комісія не збирається. А бувало й так:

винесуть на її засідання 5 – 6 указів, а Президент підписує 8 чи 9. І ніхто не знає, звідки взялися прізвиська, які нами попередньо не розглядалися. Ставалися й інші фокуси. Члени комісії забракують когось, недостойного звання чи ордена, а через деякий час він якимось незрозумілим чином все-таки випірнає уже в списку нагороджених...” [23].

Підтримав позицію А. Сенченка і народний депутат В. Бондик, заявивши, що „нагороди в Україні продаються”, що звання отримують „одіозні особистості”, чий успіх „сумнівний”. „Відсутність прозорості, ангажована діяльність Служби державних нагород і геральдики дискредитують СП, – заявляв В. Бондик. – Про це я заявив у депутатському запиті на ім’я Віктора Ющенка” [24].

Що стосується самого Президента, то він на запитання журналістки про те, чи читає він тексти указів, які підписує, відповів: „Відверто скажу: тут є помилки, які я визнаю. Безумовно, мова йде про десятки указів. Кожен мій день розпочинається з підписання десятка-двох указів, коли ми говоримо про помилування, чи нагороди, чи влюбій галузі. Яким завгодно спеціалістам, тисячам людей. Вочевидь, я читаю, намагаюся максимально пробігти, наскільки це можливо. Вочевидь є питання до формування процедури прийняття рішень Комісією по нагородах, щоб ми розуміли – перед Президентом повинні стояти фільтри, і в результаті йому б потрапляв більш коректний список. Те, що представляти до нагород завжди будуть різних людей, теж очевидно – громадські, партійні організації, інститути влади. Але є помилки, і я їх буду виправляти...” [25].

Президент не обмежувався тільки присвоєнням звання Герой України – він з року в рік збільшував в країні кількість інших нагороджених. За моїми підрахунками, 2005 року Президент видав 105 указів „про відзначення державними нагородами”, „про нагородження”, „про присвоєння почесного звання”. Загалом за свій президентський термін В. Ющенко аналогічні укази видавав 1041 раз (у тому числі 2006 року 170 указів, 2007 року – 212, 2008 року – 251, 2009 року – 261, 2010 року – 42 укази).

Порівняймо діяльність В. Ющенка у нагороджувальній справі з діяльністю Л. Кучми. 1994 року Л. Кучма видав 79 указів, що стосувалися „нагородження відзнакою Президента” чи „присвоєння почесного звання”. 1995 року – 202 відповідні укази, 1996 року – 250, 1997 року – 349, 1998 року – 267, 1999 року – 268. Тобто за 1994 – 1999 роки другий український Президент підписав 1415 указів щодо нагородження. У період з 2000 до початку 2005 року з’явилося 1376 указів „про відзначення державними нагородами”, „про нагородження”, „про присвоєння почесного звання”: 2000 року – 226 відповідних указів, 2001 року – 208, 2002 року – 241, 2003 року – 293, 2004 року – 402, 2005 року – 6.

Таким чином, попри критику В. Ющенка опонентами щодо нестримного „нагороджувального запалу”, третій український Президент все ж не перевершив у цій справі другого Президента. Але вищевикладене

дозволяє твердити, принаймні, про дві речі: нагородна справа була закритим, непублічним процесом; вона призводила до девальвації як звань, нагород, так і до руйнування моральних стимулів до праці.

Проявом дивовижної щедрості В. Ющенка було й масове присвоєння генеральських звань. Зокрема, 2008 року Україна збагатилася 116 генералами (що перевершувало загальну кількість генералів у німецькому Бундесвері). На літо 2009 року в країні служило 446 генералів [26]. Цікавий нюанс: унезалежнившись, українська держава мала одного генерала армії. За 18 років незалежності це і прирівняні до нього звання в мирний час отримали 15 осіб [27].

Треба зазначити, що В. Ющенко продовжив й іншу радянську традицію, почавши присвоювати почесне звання „Мати-героїня” (Закон від 11.05.2004 № 1705-IV був підписаний Л. Кучмою). За час перебування на посаді Президента В. Ющенко підписав 38 відповідних указів.

Звернемо увагу й на те, що третій український Президент у травні 2008 року започаткував нові нагороди: орден Свободи та медаль „За врятоване життя”, у березні 2009 року – відзнаку Президента „Хрест Івана Мазепи”; у квітні 2009 року – орден „За доблесну шахтарську працю” трьох ступенів.

1996 року Л. Кучма почав підписувати розпорядження, якими передбачалося призначення державних стипендій. До кінця перебування його на посаді з’явилося 147 відповідних документів. Не відмовився від такої практики і В. Ющенко: його підпис стоїть під 74 аналогічними документами.

(Закінчення в наступному номері журналу).

УДК 32:316.7

Соціокультурні засади розвитку політичної культури

Аліна Зуйковська,
аспірант кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

Стаття присвячена проблемі взаємовпливу соціокультурної і політичної сфер життя суспільства. Розглянуто політичні механізми реалізації соціокультурного потенціалу суспільства, позначено проблему оновлення змісту політичної культури для підтримання суспільної солідарності і розвитку української спільноти.

Ключові слова: політична культура, соціокультурний потенціал, суспільна солідарність.

The article is devoted to the problem of social, cultural and political spheres of society. The author describes political mechanisms of socio-cultural potential realization, explains the necessity of political culture renovation for supporting solidarity and development of Ukrainian community.

Keywords: political culture, socio-cultural potential, social solidarity.

Ефективність політичної системи і конструктивність державної політики залежать від того, наскільки формат політичної системи дозволяє оперативно й адекватно реагувати на запити суспільства. Природно, що політичні інститути і цінності, формуючись відповідно до закономірностей розвитку спільноти, сприяють реалізації її соціокультурного потенціалу.

Необхідність оновлення стандартів і цінностей політичної діяльності в пострадянських країнах зумовила запозичення певних патернів політичної взаємодії, їх впровадження в соціокультурне середовище спільнот. Відкритий міжкультурний діалог сприяв інтенсивному обміну політичним досвідом з країнами розвинутих демократій, і ознаки демократичності

відносно швидко стали вважатися критеріями політичного розвитку багатьох перехідних суспільств.

Однак який би зміст не мали нові стандарти і правила політичного життя, імплементація новацій завжди викликає конфлікт з традиційними елементами політичної культури, і він тим гостріший, чим масштабніші зміни. Перебуваючи у процесі адаптації традиційних політичних норм до „сучасних”, політична культура дезінтегрується, змінюється її структурна конфігурація. Традиційні ідентитети підпадають під сумнів, поступово втрачаючи своє значення, що робить уразливими відчуття національної і громадянської ідентичностей. Це супроводжується збільшенням відстані між політичними світами суб'єктів політики, що ускладнює, а іноді й унеможливорює належну всезагальну підтримку „нових” політичних структур - довіру, лояльність, визнання як „свого”. У результаті функціональна ефективність нового політичного інституту починає залежати від часу його існування в суспільстві, а тривалість його функціонування, у свою чергу, потрапляє в залежність від випадку – наскільки вгадали чи не вгадали суб'єкти політичного розвитку час і місце у спільній системі цінностей для його розбудови.

Водночас складно знайти суспільство, яке не змінюється у просторі і в часі: через набуття нових ознак воно удосконалюється, розвивається. Очевидно, що для підтримки сталого політичного розвитку, гармонізації різноспрямованих трансформаційних процесів політичні зміни мають відбуватися з найменшими для суспільства ризиками - в оптимальний спосіб вписуватися в соціокультурний контекст.

У контексті динамічної міжкультурної комунікації зміни соціокультурних засад існування української спільноти і необхідності забезпечення її сталого розвитку актуальним вважається розгляд взаємовпливу політичних змін і соціокультурного розвитку - виявлення зон взаємопроникнення соціальності, культури і політики, з'ясування ролі політичних механізмів, що сприяють реалізації соціокультурного потенціалу спільноти у створенні самобутніх культурних продуктів цієї спільноти - носіїв цінностей, смислу.

Зазначимо, що поняття „соціальності” відображає зв'язок макро- і мікрорівнів суспільного життя, поєднуючи мотиваційну і організаційну сферу суспільства [1]. З одного боку, воно відображає включення індивіда в соціальний контекст - фіксує його здатність до співбуття з іншими; з іншого боку, містить певні ознаки і критерії визначення точок збігу індивідуального і колективного інтересу. На макрорівні поєднання приватного і суспільного уособлює своєрідну суспільну солідарність - механізм, що забезпечує інтеграцію суспільної системи. „Жодне суспільство не може підтримувати стабільність перед лицем різних потреб і напружень доти, доки інтереси його громадян не пов'язані солідарністю, а також внутрішньою лояльністю і обов'язками”, - зазначає Т. Парсонс [4]. Позначаючи такий інтегративний механізм як „соцістальність” - субстантивну ознаку суспільної системи,

що утримує її цілісність, Т. Парсонс вказує на відчуття лояльності, що виникає на мікрорівні суспільної системи, наповнюючи індивідів готовністю відгукнутися відповідним чином в ім'я „суспільного інтересу або потреби” [5].

У культурі ж механізм суспільної інтеграції відображається у вигляді: а) цінностей соціальності - фундаментальних цінностей, які інтегрують індивідів в спільноту (вирішують „війну всіх проти всіх”); б) цінностей інших класів об'єктів (в залежності від видів і способів взаємодії інститутів), які в конкретних умовах здатні забезпечувати цілісність (виконувати рішення „війни всіх проти всіх” або підтримувати „суспільну солідарність”) і здійснюють легітимацію нормативного порядку; в) експресивних символів, що виражають ефекти дії і механізми організації двох вищих рівнів у доступній узагальненій формі і на суб'єктивному рівні дозволяють сприймати і підтримувати функціонування інститутів і робити кожному членові суспільства свій індивідуальний вклад у колективну справу - підтримку суспільної солідарності [6, с. 23 - 24].

За політичною системою, згідно з теорією Т. Парсонса, закріплена функція цілепокладання - вона відповідальна за організацію і мобілізацію внутрішніх процесів і ресурсів для досягнення певним колективом його цілей і, таким чином, уможлиблюючи консолідовану дію, несе відповідальність за підтримку цілісності соцієтальної спільноти перед лицем глобальних загроз [6, 20, 29 - 30].

Ґрунтуючись на принципах взаємопроникнення і взаємодії соціальної, політичної, культурної і економічної сфер суспільного буття, Р. Інглґарт побудував модель, яка дозволяє відстежувати зміну в часі соцієтальних цілей і потреб спільноти.

В основі моделі його дослідження покладено три основні компоненти соціокультурного розвитку: економічне зростання, культура і демократія [7, с. 6, 9]. На мікросоціальному рівні ці складові втілюються в категоріях „спроможності”, „бажання” і „можливості” особистості до саморозвитку. Матеріальні ресурси необхідні для підтримання життєдіяльності індивіда; культурні значення і цінності стимулюють розвиток особистості; уповноваження організувати власне життя - демократичні інституційні умови - надають права і створюють обов'язок управляти своїм життям, сприяючи втіленню фундаментальних потреб людини.

Інституційне оформлення цінностей створює для особистості умови просування пірамідою потреб, що для соціокультурної системи є соцієтальною метою. На підставі ефективності задоволення потреб і втілення цінностей дослідник робить висновок, що функціонування суспільства як цілого, що забезпечує розвиток людини, її особистості, відображається в цінностях, які становлять незмінне ядро культури, створюють умови для інтеграції і стабілізації функціонування інститутів в цілому [7, с. 9].

Отже, в контексті соціокультурних і політичних змін, ключове значення мають механізми, що „задають” соціетальні цілі - внутрішні причини інтеграції спільноти. Розкриваючи сутність поняття суспільства, Н. Луман говорив, що „система володіє внутрішніми і зовнішніми причинами вироблення свого продукту, а внутрішні причини можна задати таким чином, що виникнуть достатні можливості для комбінації зовнішніх і внутрішніх причин” [3]. В теорії Т. Парсонса це функція цілепокладання, яку реалізує політична підсистема; за Р. Інглгартом — демократичний устрій, що дозволяє невпинно і послідовно просуватися за рівнями задоволення потреб особистості. І в одному, і в другому випадку взаємодія і взаємопроникнення різних вимірів життя суспільства (за сферами і структурними рівнями) відображаються в понятті соціетальності - субстантивної ознаки суспільства як цілого. З тією різницею, що у Т. Парсонса увага сфокусована на проблемі стабільності і проявах самодостатності суспільної системи, а у Р. Інглгарта - на розвитку особистості, на який спрямовуються колективні зусилля.

Змінюючись, спільнота створює свою соціокультурну реальність. Виробляються культурні цінності, які є своєрідними індикаторами удосконалення суспільства, що в умовах інтенсивної міжкультурної взаємодії і конкурентного співіснування культур мають особливу цінність, адже дозволяють спільноті зберігати свою самотність. На їх ґрунті створюється модель солідарності: унікальна за змістом, механізмами підкріплення і діапазоном модифікації (відповідно до вимог часу). Її специфіка полягає у породженні соціетальних імпульсів, що спонукають суспільну систему організовувати внутрішні процеси і ресурси для самоствердження спільноти як такої.

Для того, щоб зберегти інтегративні властивості, суспільна система диверсифікує імпульс загрози цілісності, що надходить від оточуючого середовища, і перетворює його на множинність потреб. За рахунок внутрішньосистемної диференціації суспільства - існування соціальної, культурної, політичної і економічної сфер [6, с. 16], імпульс проходить макрорівневу класифікацію, розподіляючись у різних доменах суспільного буття. Потрапляючи на структурні макрорівні суспільства, він існує у якості функціональних вимог, звідки, через процеси соціалізації, поширюється на мікрорівень, перетворюючись на форму потреб особистості. Прагнучи задовольнити нестачу, особистість мобілізує свій вольовий потенціал. Питання полягає в тому, яким саме чином.

Через різні форми громадянської активності і політичної участі потреби агрегуються в інтерес і стають надбанням групи. Агрегація дає імпульсу-потребі більший соціальний масштаб. Позначившись як інтереси різних соціальних груп, вони вступають у конкурентну боротьбу, що відображається у формуванні кількох (небагатьох) і тому ключових цілей (втілених у політичних програмах), які стають альтернативами у прийнятті політичного рішення, одна з яких реалізується у державній

політиці. Логіка перетворення соціетального імпульсу на функціональну вимогу макрорівня з вимоги на індивідуальну потребу, з потреби на груповий інтерес, а з інтересу — на програму політичних дій, яка у тому чи іншому вигляді втілюється у пріоритетних напрямках державної політики, лежить в основі більшості моделей сучасних демократій.

Тому ми робимо висновок: чим більш багатогранним є громадянське суспільство і більш конкурентоспроможною система політичного представництва в суспільстві, чим більш відкритим і прозорим є процес прийняття політичних рішень, тим інтенсивнішим буде діалог між суспільством і державними органами влади, тим якісніше відбуватиметься мобілізація соціокультурних потреб спільноти, а відтак оптимальнішою буде політична система і, отже, тим більш самодостатньою і здатною до саморозвитку буде суспільна система в цілому.

Необхідність визначати пріоритети політичного розвитку відповідно до потреб спільноти призвела до імплементації цієї схеми політичного ладу в українське суспільство (її обгнугування на рівні політичної науки, ідеалізації у програмах політичних партій і подальшої реалізації у нормативно-правових формах).

Демократичний устрій надає максимальний обсяг свободи, порівняно з іншими типами політичного ладу, створює умови, які сприяють соціокультурному розвитку, що є ефективним механізмом творення цінностей. Демократія не регулює часткові взаємовідносини, що виникають у процесі відтворення демократичних норм. Дозволяючи плюралізм, свободу слова і самовираження на макрорівні політики, на мікрорівні при реалізації цих цінностей, політика створює умови конфліктної взаємодії, які породжують рішення і ціннісні значення. Якщо для індивіда це супроводжується дисбалансом віри/зневіри у власну систему цінностей та загостренням відчуття громадської ідентичності, то на макрорівні наявність конфлікту означає активізацію механізмів саморозвитку.

Визнані демократичні норми забезпечують людині відносну свободу мислити, вірити і вчиняти як їй забажається, що робить суспільство відкритим до змін. Інституціоналізація громадських прав і свобод припускає існування станів „невизначеності” на мікрорівні, у міжособистісних стосунках, що дозволяє суб'єктам, які вступають у відносини, регулювати їх на свій розсуд (згідно з теорією раціонального вибору - прагматично і раціонально).

На певному етапі трансформацій демократизація виступає як мета, однак поступово вона має змінюватись іншими пріоритетами. Для того, щоб демократія не перетворилась на самоціль і не спричинила гіпертрофований розвиток інституційних імітацій, необхідне постійне уточнення і розробка ідеалу політичного ладу. Крім того, соціокультурні трансформації демократично розвинених суспільств, в середовищі яких простежується інституційне оформлення постматеріальних цінностей,

порушують питання щодо стандартів і параметрів демократизації для перехідних суспільств. Зокрема це стосується:

1) розширення сфери індивідуальної свободи особистості, що втілюється у відносності ціннісних пріоритетів і супроводжується послабленням залежності індивіда від соціальних норм, відчуття групової ідентичності [10, с. 238]. Як наслідок – підвищення гетерогенності громадянського суспільства, фрагментація ідеологічного простору, утвердження толерантності як принципу співіснування і умови плюралізму в політичному житті;

2) підвищення ролі сучасних комунікаційних технологій в діалозі між владою і суспільством, збільшення політичної компетентності і впевненості громадян щодо впливу на процес управління, що супроводжується зміною засад формування соціальної бази політичної сили, професіоналізації діяльності груп інтересів щодо стратегії включення в процес політичного управління і реалізації конкретних потреб [9, с. 922, 931 – 932].

3) зниження авторитету політичних партій, поширення популярності форм прямої демократії, персоніфікація виборчих кампаній, що обумовлює зростання автономності індивідуального суб'єкта політики [8, с. 144].

Ідея мобілізації соціокультурних потреб під дією соціетального імпульсу залишається константною, тоді як механізми її реалізації змінюються. Передусім це стосується ролі і видів ЗМІ в політичному житті, форм масової політичної участі, партійної ідентичності, зміни мотиваційної структури особистості (авторитарної/ліберальної), пошуку адекватних способів самовираження в політиці.

В українському суспільстві актуалізовані механізми національної ідентичності, розбудови партійної системи і громадянського суспільства, популяризації роз'яснення прав і свобод громадян, їх залучення до прийняття політичних рішень та багато інших заходів демократизації. У даному випадку соціетальною потребою спільноти є прагнення до онтологічної безпеки – відчуття членами спільноти певного ступеня стабільності в політичних нормах і соціальному житті [1]. На відміну від постматеріальних цінностей, це передбачає абсолютизацію критеріїв соціальності, унормування соціально-політичного життя, посилення залежності індивіда від політичних і соціальних норм. Проблема полягає в орієнтирах політичного розвитку: на які стандарти і цінності орієнтуватися українській спільноті для подальшої розбудови демократії? Які об'єкти соціокультурної реальності вважати цінними і політично значущими, якщо ті, що взяті як універсальні, перманентно оновлюються?

Вивчаючи традиційність і сучасність в політичних культурах різних суспільств, Л. Пай зауважував, що „політичний розвиток вимагає очищення від багатьох традиційних переконань в сучасному середовищі, старі патерни та цінності, традиції мають бути застосовані з користю для реалізації цілей спільноти. Тому для уникнення конфлікту між традиційною і модерною субкультурами необхідно „рухатись над

загальними категоріями традиційності та сучасності й шукати особливі цінності” [11, с. 19, 21]. У чому полягають і де шукати такі „особливі цінності” вчений не розтлумачив. З одного боку, імплементація демократичних цінностей у практику політичної діяльності є процесом еволюційним, послідовним. З іншого боку, в умовах підвищеного рівня ентропії політичної системи, а отже й низького рівня передбачуваності політичної поведінки, значно ускладнюється алгоритмічний розвиток і структурування поля політичної культури. Збереження зразка політичної культури вимагає стабілізації – закріплення норм і правил через їх постійне повторення, розвиток і необхідність адаптації до мінливості оточення – перманентної зміни її структури.

Отже конструювання політичних механізмів, їх закріплення на інституційному рівні не має бути самоціллю, а радше умовою розвитку культурних значень і цінностей. Політична культура є механізмом, який формує альтернативи політичного розвитку, дозволяє удосконалювати критерії відбору і позначає алгоритм впровадження тих елементів політичного устрою, які сприяють саморозвитку суспільства. Через політичну культуру за рахунок ціннісних підстав здійснюється мотивування на консолідовану політичну дію – засіб мобілізації і реалізації соціокультурного потенціалу спільноти. Політичне життя необхідно підтримувати оновленням ціннісного змісту для того, щоб існувала українська модель суспільної солідарності, уможливлуючи колективне співбуття і соціальний розвиток. А це вимагає розуміння закономірностей і принципів розвитку політичної культури.

Література:

1. **Гидденс Э.** Социология. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/gidd/index.php
2. **Инглхарт Р.** Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // ПОЛИС. - 1997. - №4. - 6 - 33.
3. **Луман Н.** Понятие общества. - http://www.soc.pu.ru/materials/golovin/reader/luhmann/r_luhmann1.html
4. **Парсонс Т.** Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Американская социологическая мысль. - М. - 1996. - http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/pon_ob.php
5. **Парсонс Т.** Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения - <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/par2.html>
6. **Парсонс Т.** Система современных обществ / Пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева. Под ред. М. С. Ковалевой. — М.: Аспект Пресс, 1998. - С. 270 с.
7. **Inglehart R.** Values Change The World. World Values Survey, 2008. http://www.worldvaluessurvey.org/SebTest/wvs/articles/folder_published/article_base_110/files/WVSbrochure4.pdf - 16 p.

8. **Dalton R., Burklin W., Drummond A.** Public Opinion and Direct Democracy // Journal of Democracy. -2001. - #4, Vol. 12. - P.141 - 153.

9. **Dalton R.** Citizen Attitudes and Political Behavior // Comparative Political Studies. - 2000. - # 33. - P. 912 - 940.

10. **Flanagan Sc. C., Lee A.-R.** The New Politics, Culture Wars, and The Authoritarian- Libertarian Value Change in Advanced Industrial Democracies // Comparative Political Studies. - 2003. - # 36. - P. 235 - 270.

11. **Pye L., Verba S.** Political Culture and Political Development. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press. – 565 p.

УДК 342.8

Політичні партії як суб'єкти процесу політичного управління

Іван Тімкін,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри соціології і соціальних технологій
Національного авіаційного університету

Наталія Новикова,

старший викладач
кафедри соціології і соціальних технологій
Національного авіаційного університету

В умовах перманентної політичної кризи в Україні набуває все більшого значення проблема удосконалення механізму політичного управління. Автори ставлять за мету привернути увагу дослідників до теоретичного обґрунтування ролі політичних партій як суб'єктів процесу політичного управління, від ефективності якого значно залежить стабільність суспільства.

Ключові слова: політичне управління, суб'єкти політичного управління.

Under the conditions of permanent political crisis in Ukraine the problem of improving the mechanism of political management acquires great value. The authors try to attract researchers' attention to theoretical ground of the role of political parties as the subjects of the process of political management on efficiency of which the stability in society depends much.

Keywords: political management, subjects of political management.

Фундаментальні трансформації в українському суспільстві, зміна цінностей та орієнтирів державно-правового й соціального розвитку країни, формування нового типу політичної культури і нових видів політичних відносин змушують сучасних дослідників звертати пильну увагу на процеси, що відбуваються в системі політичного управління. Певні

аспекти політичного управління розглядаються у наукових розробках таких, зокрема, авторів, як Ф. Рудич, В. Тертичка, М. Михальченко, С. Рябов, П. Шляхтун, Ф. Кирилюк, Л. Губерський, І. Дзюбо. З середини 1990-х років почали видаватися праці, в яких аналізується феномен державного управління як невід'ємний елемент більш широкої підсистеми соціального управління, яким є політичне управління. Це, зокрема, фахові розробки таких авторів, як В. Бакуменко [1], Л. Гордієнко [5], Н. Нижник, О. Машков [8]. Проблематика політичного управління, а також окремі його аспекти розглядаються у навчальному посібнику „Політичне управління” (2001 р.). Комплексний аналіз системи політичного управління в Україні, її сучасного стану та подальших перспектив розвитку в контексті демократизації держави і суспільства застосовується у монографії І. Гладуняка „Розвиток системи політичного управління в сучасній Україні” [4].

В сучасній політичній науці доволі часто вживаються такі близькі за значенням, але не тотожні поняття, як „політичне управління” і „державне управління”. Відтак маємо з'ясувати зміст цих термінів та визначити роль політичних партій у процесі функціонування і розвитку політичної системи.

Феномен державного управління в межах політичної науки розглядається переважно в контексті ширшого поняття, а саме „соціального управління”. Тобто державне управління, його форми, методи, принципи, характер завжди зумовлюються специфікою суспільного розвитку. Тим часом, державне управління як різновид соціального управління має власну специфіку, що дає змогу виокремити його зпоміж інших видів соціального управління.

Найчастіше серед визначальних властивостей державного управління називають його підзаконний характер та владно-розпорядчу форму, в яких набуває свого матеріалізованого вияву державна влада. Зокрема, як пише В. Цветков, „...державне управління – підзаконна діяльність, хоча й володіє виконавчо-розпорядчими повноваженнями” [14, с. 133].

Існує ціла низка дефініцій державного управління, які характеризують його саме як діяльність, суб'єктами котрої є органи державної влади [9, с. 124]. Доволі часто в сучасній політико-правовій науці зміст поняття державного управління асоціюється навіть не з діяльністю органів державної влади в цілому, а винятково з функціонуванням лише однієї гілки державної влади, а саме виконавчої. Такої точки зору дотримується, зокрема, Д. Овсянко [9].

В сучасній науці усталеним є спосіб розуміння державного управління, який впливає з наявності вихідного зв'язку між державним управлінням і політичною владою. Однак, застосовуючи такі поняття, як „державна влада” і „політична влада”, чи можна вважати їх тотожними? Зрозуміло, що поняття політичної влади ширше, ніж поняття державної влади, отже й „політичне управління” буде ширшим за змістом, аніж „державне

управління”. Політичне управління за своїм змістом пов’язане з основними рівнями функціонування політичної системи.

Характеристика процесу політичного управління передбачає визначення суб’єктів політичного управління, його рівнів, видів і напрямів реалізації партійної політики. Отож розглянемо ці складові.

Суб’єктами політичного управління можуть бути як інститути держави, так і структури громадянського суспільства, оскільки вони є базовими елементами, що конституюють політичну систему. Водночас, визначаючи коло суб’єктів політичного управління, необхідно зробити одне принципове зауваження методологічного характеру. Справа в тому, що в ході аналізу політичних систем у науці права подекуди робиться спроба витлумачити політичну владу як похідну від державної влади. Помилковість такого підходу очевидна. По-перше, політична влада не може тлумачитись як похідна від політичної влади держави, оскільки не держава конституює суспільство, а навпаки – сама держава конституюється як складний суспільний інститут. По-друге, політична система в цілому формується не згори (коли від одного домінуючого елемента походить решта елементів), а знизу. Тобто сам факт існування політичної системи передбачає наявність двох вихідних елементів – громадянського суспільства і держави, які вступають у взаємодію. І лише внаслідок цієї взаємодії утворюється певна політична система з характерними для неї властивостями. По-третє, на рівні громадянського суспільства існує багато елементів, влада яких, маючи політичний характер, все ж у жодному випадку не може тлумачитись як така, що делегована державою чи її органами. Наприклад, політичні партії, маючи політичну владу, отримують її не від держави, а саме від суспільства (громадян, конкретних соціальних груп тощо). Отже політична влада існує на суспільному рівні і не є похідною від державної влади.

В процесі політичного управління відбувається саме налагодження та реалізація взаємодії між елементами політичної системи. У структурному плані це означає, що в реальності існує цілий ряд видів політичного управління. Серед них, крім державного управління, можна назвати: партійне управління (його суб’єктами є політичні партії, їх члени і прихильники), громадське управління (його суб’єктами є різні громадські організації), муніципальне управління (його суб’єкти — місцеві громади, а також органи муніципальної влади).

Дослідження політичного управління може здійснюватися в межах окремих його суб’єктів („мікрорівень” політичного управління) і на рівні політичної системи в цілому („макрорівень” політичного управління). Перший вид політичного управління розглядається як циркуляція політичної влади в межах того чи іншого елемента політичної системи чи на рівні її однотипних елементів (наприклад, коли йдеться про укладання певних політичних угод між двома чи більше політичними партіями).

Що стосується функціонування якоїсь конкретної політичної партії, то в її межах утворюються специфічні політичні зв'язки між її керівними органами і рядовими членами, між центральними та місцевими організаціями. Значна частина цих відносин має політичний характер і супроводжується здійсненням владного впливу в тій чи іншій формі. Зокрема, керівні органи політичної партії можуть ухвалювати рішення про позбавлення окремих партійців членства в партії. На з'їзді партії може бути прийнято рішення про її участь у виборах.

Макрополітичне управління передбачає виявлення та спрямування політичних процесів на рівні різних елементів політичної системи, що представляють як її державну, так і суспільну складову. Тобто макрополітичне управління завжди постає у формі взаємодії держави і громадянського суспільства або ж їх окремих елементів.

Політичні партії є своєрідним „серединним медіатором”, що дає змогу безпосередньо взаємодіяти громадянському суспільству з державою.

Формуючись у середовищі громадянського суспільства, політичні партії мають на меті інтеграцію до структур державної влади (насамперед законодавчої її гілки) та вплив на реалізацію як державної політики, так і політичного управління в цілому. Тому зрозуміло, що саме до цього виду політичного управління можна віднести й такий його різновид, як державне управління. Маємо на увазі те, що у взаємодії громадянського суспільства і держави спостерігаються не лише виконавчо-розпорядчі дії органів державної влади, а й процес первинного узгодження політичних інтересів та настанов держави з інтересами громадянського суспільства. Від ефективності механізму політичного управління залежить рівень стабільності та характер політичної системи в цілому.

Специфіка макрополітичного управління дає змогу максимально чітко визначити характер політичної системи, оскільки за суттєвого дисбалансу на цьому рівні (коли превалює винятково державна влада, або ж коли вона, навпаки, стає інструментом у боротьбі чи протистоянні окремих політичних груп та еліт) завжди спостерігається відхилення від принципів демократії у бік посилення кланового впливу на політику й підвищення рівня некерованості держави, або ж у бік наростання авторитарних тенденцій у процесі циркуляції та поділу політичної влади.

Щодо стосується політичного управління (партійне, громадське, муніципальне), то вони відображені та закріпленні на нормативно-правовому рівні.

Якщо аналізувати діяльність політичних партій, то можна помітити принаймні два напрями, в яких може реалізовуватись партійна політична влада. З одного боку, це зовнішнє партійне політичне управління, а з іншого – внутрішнє партійне політичне управління.

Внутрішнє партійне політичне управління (процедури, права та повноваження) визначається статутами партій. Цей напрям реалізації політичної влади політичних партій докладно досліджено

М. Острогорським та Д. Александровим. Що стосується зовнішнього партійного політичного управління, то воно тлумачиться як здатність двох чи більше політичних партій реалізовувати політичну владу та впливати на процеси, які відбуваються в суспільстві. Фактично з цих позицій роль політичних партій у процесі політичного управління характеризує К. Гаджієв, який зазначає, що однією з найважливіших функцій політичних партій є кристалізація інтересів різних суспільних груп та їх узгодження із загальним процесом розробки та реалізації державної політики [2, с. 172]. Такої ж думки дотримується і А. Пуя [11, с. 92].

В нормативно-правовому аспекті функції політичних партій, які безпосередньо стосуються політичного управління, закріплені як у зарубіжному, так і в українському законодавстві. Наприклад, у Законі ФРН „Про політичні партії” серед їх основоположних функцій визначено такі: вплив на формування громадської думки, підтримка активної участі громадян у політичному житті, висунення кандидатів на виборах до органів державної влади, вплив на політичну діяльність парламенту й уряду, постійний „живий” зв’язок між народом та органом державної влади [13, с. 125].

Історія незалежної України свідчить про зміцнення ролі партій у політичному управлінні. Дослідження цього процесу доцільно розпочати з висвітлення кроків, які забезпечили інституціоналізовану участь політичних партій у політичному управлінні.

Серед найважливіших законодавчих кроків у цьому напрямі вважається прийняття Конституції України 1996 року (зокрема, у її Статті 36 містяться норми, що встановлюють право громадян об’єднуватись у політичні партії для реалізації здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, а також фіксується положення, згідно з яким політичні партії сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян), перехід до пропорційної виборчої системи та запровадження політичної реформи. 2001 року було ухвалено Закон України „Про політичні партії в Україні”, в якому робилося не лише законодавче визначення політичної партії (нагадаємо, що за цим законом політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об’єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має на меті сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах), але й чітко визначались права політичних партій.

Зокрема, у статті 12 було вказано, що політичні партії мають право: а) вільно провадити свою діяльність у межах, передбачених Конституцією України та законодавством України; б) брати участь у виборах Президента України, до Верховної Ради України, до інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у порядку, встановленому відповідними законами України; в) використовувати

державні засоби масової інформації, а також засновувати власні засоби масової інформації, як передбачено відповідними законами України; г) підтримувати міжнародні зв'язки з політичними партіями, громадськими організаціями інших держав, міжнародними і міжурядовими організаціями, засновувати чи вступати у міжнародні спілки; д) ідейно, організаційно та матеріально підтримувати молодіжні, жіночі та інші об'єднання громадян, подавати допомогу у їх створенні.

Цим законом гарантувалась і свобода опозиційної діяльності, у тому числі: а) можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя; б) брати участь в обговоренні та оприлюднювати і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні і недержавні засоби масової інформації в порядку, встановленому законом; в) вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку.

Цей закон суттєво посилив позиції політичних партій як у політичній системі, так і в частині їх можливостей брати участь у процесі політичного управління.

Одночасно з процесом правової інституціоналізації політичних партій у політичній системі України відбулися дві важливі події, які не просто підтвердили, а й значно посилили роль політичних партій у процесі політичного управління: зміна типу виборчої системи і політична реформи. На жаль, першій з цих подій дослідники не надавали належної уваги.

Нагадаємо, що, відповідно до Закону України „Про вибори народних депутатів України”, вибори відбуваються на засадах пропорційної системи з обранням депутатів у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів від партій та виборчих блоків партій. Отже суть пропорційної виборчої системи полягає в тому, що голосування здійснюється за багатомандатними виборчими округами і партійними списками, а його результати визначаються у спосіб, за яким партія отримує ту кількість мандатів, яка пропорційно відповідає кількості здобутих нею голосів. Разом з тим, стаття 10 Закону вказує, що право висунення кандидатів у депутати належить громадянам України, які мають право голосу, і реалізується ними через партії (блоки). Кандидатів у депутати може висувати партія або виборчий блок партій за умови, що всі партії, зареєстровані не пізніше, як за 365 днів до дня виборів.

Згідно з Законом України „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”, відбувся перехід до пропорційної виборчої системи на місцевому рівні.

Пропорційна виборча система, на нашу думку, посилити політичні партії, адже тепер саме на рівні партійних організацій відбувається процедура висунення кандидатів і формування виборчих списків. Зокрема, згідно з статтею 57 Закону України „Про вибори народних

депутатів України”, партія (блок) може висунути кандидатом у депутати особу, яка є членом цієї партії (членом партії, яка входить до блоку) або позапартійну особу, яка має право бути обраною депутатом. Процедура висунування кандидатів у депутати партією здійснюється на її з’їзді (зборах, конференції), а блоком – на міжпартійному з’їзді (зборах, конференції) партій, що входять до блоку у вигляді виборчого списку кандидатів у депутати від партії за формою, затвердженою Центральною виборчою комісією. При цьому всі кандидати у депутати, висунуті партією, включаються до єдиного виборчого списку партії, черговість кандидатів у якому визначається на з’їзді (зборах, конференціях).

Нині не існує спільної точки зору щодо демократичності процесу посилення політичних партій завдяки запровадженню пропорційної виборчої системи. В контексті нашої розвідки нас цікавить дещо інший аспект, а саме встановлення того факту, що на сьогодні політичні партії взяли на себе роль середовища, де відбувається культивування та генерація кадрового потенціалу, який пізніше буде представлено в законодавчих органах державної влади та в органах місцевого самоврядування (а також, беручи до уваги реалії політичної реформи, й в органах виконавчої влади). Тобто, по суті, нині саме на рівні політичних партій відбувається рекрутування кадрів, які навіть у випадках коли вони не мають формалізованого зв’язку з партією (через інститут членства) все ж зберігають тісний зв’язок з нею як з політичною силою, що сприяла їх політичному і кар’єрному зростанню.

Паралельно з переходом до пропорційної виборчої системи було видозмінено й норми, що регламентують діяльність політичних партій в парламенті. Зокрема, згідно з Регламентом Верховної Ради України (ч. 1 ст. 58), депутатські фракції формуються на партійній основі народними депутатами, обраними за списками політичних партій (виборчих блоків політичних партій), які за результатами виборів отримали депутатські мандати. Тобто основним принципом формування депутатських фракцій в парламенті є принцип партійного представництва. Інакше кажучи, формування депутатських фракцій відбувається народними депутатами України лише на партійній основі і лише депутатами, обраними за списками відповідної політичної партії. При невходженні народного депутата, обраного від політичної партії, до складу депутатської фракції цієї політичної партії або його виходу з складу фракції його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії з дня прийняття такого рішення.

Таким чином, було сформовано доволі міцний зв’язок між політичними партіями, їх фракціями в парламенті і народними депутатами, який перетворив політичні партії з одного з домінантних суб’єктів учасників виборчого процесу ще й на основного суб’єкта парламентської діяльності (тут варто згадати норму ч. 2 ст. 58 Регламенту, де говориться, що політична партія має право формувати лише одну депутатську фракцію).

Зростання ролі політичних партій у виборчому процесі можна було б вважати лише періодичним і несистемним явищем, якби воно не було підкріплене інституційними змінами на рівні організації державної влади в цілому. Маємо на увазі внесення змін до Конституції України, які надали парламентові додаткові повноваження у сфері формування виконавчої влади. Не відтворюючи всіх норм, сформульованих в оновленій Конституції, зафіксуємо їх головний зміст. На думку багатьох дослідників, він може бути виражений доволі простою формулою, яка має такий вигляд: перехід від президентської до парламентської республіки. При цьому, попри незавершеність цього переходу, можемо спостерігати чітку тенденцію в перерозподілі повноважень державного управління, які переносяться від президента до уряду і парламенту. Більше того, можна стверджувати, що у зв'язці „уряд - парламент” роль парламенту дедалі посилюватиметься, оскільки доля коаліційного уряду залежить, у першу чергу, саме від парламенту та від політичної стабільності парламентської коаліції. До речі, такий зв'язок між виконавчою і законодавчою гілками влади, встановлений політичною реформою, дозволяє говорити не просто про феномен побічної чи ситуаційної участі політичних партій у державному управлінні, але про їх безпосереднє залучення до нього.

Справді, якщо звернутися до європейської традиції парламентських республік, то можна побачити, що парламентський спосіб формування уряду означає, що уряд утворюється з представників політичних партій, які створили коаліцію більшості (мову можна вести про одну політичну партію, якщо вона отримала понад 50 % голосів виборців). Тобто уряд навіть за формальними ознаками (йдеться про членство в тій чи іншій політичній партії) описується як партійний.

У цьому можна пересвідчитися й на прикладі першого українського коаліційного уряду, утвореного після парламентських виборів 2006 року, до складу якого увійшли переважно представники двох політичних партій — Партії регіонів та Соціалістичної партії України. До того ж, у процесі утворення коаліції, підписується угода, в якій, згідно з Регламентом, фіксуються узгоджені політичні позиції, що стали основою формування коаліції, зокрема й стосовно засад внутрішньої і зовнішньої політики, визначається політичне спрямування та принципи діяльності коаліції, а також порядок вирішення внутрішніх організаційних питань діяльності коаліції та порядок припинення її діяльності.

Попри все це, не можна оминати увагою й того, що посада голови уряду теж є предметом домовленостей в коаліції. Нагадаємо, що, згідно з Конституцією (Ст. 83), коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України вносить пропозиції Президентові щодо кандидатури Прем'єр-міністра, а також вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України. Ця норма міститься й в Регламенті (ст. 64), де зазначено, що питання про внесення пропозицій стосовно кандидатур Прем'єр-міністра України, інших членів Кабінету Міністрів України розглядається

на загальних зборах коаліції. Після чого рішення коаліції з пропозиціями щодо кандидатури Прем'єр-міністра не пізніше наступного робочого дня після прийняття такого рішення передається Голові Верховної Ради України для невідкладного направлення його Президентові України, а щодо членів Кабінету Міністрів України – Прем'єр-міністрові в день його призначення.

Таким чином, посилення ролі політичних партій у парламенті відбулося в Україні паралельно з підвищенням ролі самого парламенту та отриманням ним низки повноважень, які не передбачалися Конституцією 1996 року. Внаслідок цього, якщо розглядати процес політичного управління в цілому, можна зафіксувати появу механізмів безпосереднього впливу політичних партій (або їх частини) на процес політичного управління, на розробку, прийняття управлінських рішень, а також на процеси їх реалізації. Тому якщо раніше (у 1991 – 2004 роках) „партійний фактор” у політичному управлінні мав переважно символічне значення, то нині політичні реалії змушують визнати не просто формальний факт впливу політичних партій на процес політичного управління, а й погодитись з тим, що, поза його врахуванням, навряд чи можна буде розбудувати адекватну картину політичного управління. Звісно, що наразі можна зауважувати стосовно рівня відповідності вітчизняних політичних партій тим партійним зразкам, які існують в усталених західних демократіях, але політико-правові інститути, які тепер об'єктивно діють в Україні, змушують політичні партії як до активного розвитку, так і до їх самоусвідомлення як вагомих суб'єктів процесу політичного управління. Більше того, можна зробити висновок, що саме від рівня зрілості політичних партій значно залежатиме не лише зміст управлінського процесу (в частині формулювання цілей державної політики і визначення її пріоритетних напрямів), але й форми, яких він набуватиме в Україні.

Отже завдяки політичним партіям у значній мірі забезпечується політична стабільність суспільств, що трансформуються. Їх динаміка зумовлена, по-перше, динамікою значущих потреб, інтересів, цінностей, ідеалів, які виступають на перший план суспільного життя, і, по-друге – прагнення політичних суб'єктів використовувати будь-яку можливість для зміцнення влади. Практика свідчить, що партії потрібні владі так само, як і влада потрібна партіям.

Закономірним є зростання і значення партій у міру людського виміру, демократизації і гуманізації процесу формування соціальної правової держави.

Література:

1. **Бакуменко В. Д.** Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики. – К.: Вид-во УАДУ, 2000.
2. **Гаджиев К. С.** Политическая наука. – М.: Международные отношения, 1996.
3. **Гаєвський Б. А., Ребкало В. А., Туленков М. В.** Політичне управління. – К.: Вид-во УАДУ, 2001.
4. **Гладуник І. В.** Розвиток системи політичного управління в сучасній Україні. – К.: Вид. Дім „ІНюре”, 2008.
5. **Гордієнко Л. Ю.** Основи теорії державного управління. – Харків: ХДЕУ, 2000.
6. **Кафарський В. І.** Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності: Монографія. – К.: Логос, 2008.
7. **Мельник А. Ф., Оболенський О. Ю., Расіна А. Ю., Гордієнко Л. Ю.** Державне управління. – К.: Знання-Прес, 2003.
8. **Нижник Н. Р., Машков О. А.** Системний підхід в організації державного управління. – К.: Вид-во УАДУ, 1998.
9. **Овсянко Д. М.** Административное право. – М.: Юристь, 1995.
10. **Острогорский М. Я.** Демократия и политические партии. – М.: РОССПЭН, 1997.
11. **Пую А. С.** Концепция политического плюрализма: генезис и содержание проблем. – СПб.: СПГУ, 1994.
12. **Скрипнюк О. В.** Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). – К., Логос, 2006.
13. **Федеративная Республика Германии: Конституция и законодательные акты / Под ред. Ю. П. Урьеса** – М.: Прогресс, 1991.
14. **Цветков В. В.** Влада – Управління – Бюрократія (державно-правовий аспект) // Правова держава: Щорічник наук. праць. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – Вип.15.

УДК 811.111'253

Особливості політичного дискурсу у період світової економічної кризи

Оксана Запорожець,
кандидат політичних наук,
асистент кафедри міжнародної інформації
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

У статті досліджуються особливості використання комунікативних стратегій і тактик у межах кризового політичного дискурсу на прикладі промов президента США Б. Обами під час світової економічної кризи.

Ключові слова: політичний дискурс, комунікативні стратегії, світова економічна криза, США.

The article focuses on the peculiarities of using communication strategies and tactics in the crisis political discourse. The detailed analysis of the US President Barack Obama speeches during world economic crisis is given.

Keywords: political discourse, communication strategies, world economic crisis, USA.

В період світової економічної кризи проблема реалізації ефективних комунікацій „влада – населення” набуває особливого значення. Одним з важливих і дієвих інструментів/способів комунікації політичного керівництва з населенням є політичний дискурс. Чітко продумані і професійно побудовані публічні промови, звернення до нації вищих посадових осіб дають змогу заспокоїти громадськість, переконати в тому, що державне керівництво тримає ситуацію під контролем, активно працює над розробкою і впровадженням антикризових заходів, котрі поступово поліпшують ситуацію. За кризових умов основним завданням державного керівництва є збереження позитивного іміджу влади і довіри

з боку громадськості. За цих обставин політичний дискурс стає важливим засобом згуртування нації і мобілізації громадян на подолання труднощів.

Політичний дискурс є об'єктом дослідження багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених. На сьогодні досить детально досліджено теорію політичної лінгвістики, сутність, особливості, жанри і стилі політичної мови/дискурсу, особливості використання метафор в політичному дискурсі, ідіостилю різних політичних лідерів і партій, комунікативні ролі, ритуали, стратегії і тактики в межах політичного дискурсу, методи аналізу політичного дискурсу тощо [1].

В Україні політичний дискурс розглядається, зокрема, у працях Г. Почепцова (загальна характеристика політичного дискурсу і методів його дослідження), Н. Кондратенко (український політичний дискурс), С. Онуфрієва (політичний дискурс ЗМІ України), Н. Попова (іспаномовний суспільно-політичний дискурс), В. Петренко (політична мова як засіб маніпуляції), О. Фоменко (лінгвістичний аналіз політичного дискурсу США).

Метою нашої роботи є визначення особливостей використання комунікативних стратегій і тактик у межах політичного дискурсу за кризових умов на прикладі промов президента США Б. Обами в період світової економічної кризи (2009 рік).

На сьогодні не існує загальноприйнятого визначення терміна „політичний дискурс”. Загалом політичний дискурс розглядається як комплекс мовленнєвих структур у контексті політичної діяльності, політичних поглядів і переконань; сукупність усіх мовленнєвих актів у політичних дискусіях, а також правил публічної політики, які оформилися відповідно до традицій і були перевірені досвідом; різновид ідеологічного дискурсу; мовленнєва діяльність політичних суб'єктів у сфері інституційної комунікації [2 - 3].

Політичний дискурс складається з різноманітних текстів, що належать до політики як певної соціальної сфери: це сукупність виступів, промов і висловів політичних діячів, відповідні документи з різним ступенем юридичної обов'язковості (угоди, програми тощо), а також спеціальні розвідки, в яких аналізуються політичні події, і які враховуються у процесах прийняття рішень.

Серед основних характеристик політичного дискурсу дослідники виокремлюють термінологічність (наявність певної системи професійно орієнтованих знаків), театральність, спрямованість на майбутній контекст, символічність (оперування символами), ідеологічність, конвенційність, публічність тощо [4 - 6].

Основне призначення політичного дискурсу полягає у навіюванні громадськості необхідності „політично правильних” дій та/або оцінок [6].

Політичний дискурс віддзеркалює боротьбу за владу. Це визначає особливості комунікативних дій, основою яких є прагнення впливати на інтелектуальну, вольову та емоційну сферу аудиторії.

Існують різні підходи до класифікації комунікативних стратегій в межах політичного дискурсу. Так, О. Шейгал та О. Філінський виокремлюють низку стратегій маніпулятивного характеру: стратегія приховування небажаної інформації; стратегія містифікації (введення в оману); стратегія анонімності (прийом уникнення/зняття відповідальності); стратегія реіфікації (конструювання образу ворога); стратегія делегітимізації (руйнування образу опонента); стратегія амальгамування („ми”-дискурс); стратегія героїзації [4 - 5].

На думку О. Михальнової, специфічною рисою політичного дискурсу є інтенція боротьби за владу, або агональність. Основними комунікативними цілями оратора є зниження значущості статусу опонента, підвищення значущості власного статусу, а також здійснення впливу на адресата-спостерігача (громадськість) і залучення його до „гри”. Відповідно дослідниця виокремлює у політичному дискурсі три комунікативні стратегії: стратегія на пониження; стратегія на підвищення; стратегія театральності [7].

Стратегія на пониження реалізується через такі тактики: тактика аналіз-„мінус” (заснований на фактах розгляд ситуації, що передбачає вираження негативного ставлення до того, що відбувається, а також до людей, їх дій і вчинків); тактика звинувачення (приписування комусь провини, а також розкриття, виявлення чиїхось неприйнятних дій, намірів, якостей); тактика безособового звинувачення (звинувачення без визначення винуватців дій і вчинків, що засуджуються); тактика викриття (оприлюднення фактів і аргументів, що роблять явною чиясь провину); тактика образи (нанесення образи, приниження, що супроводжується експлікацією емоційної складової замість наведення доказів).

Стратегія на підвищення передбачає реалізацію таких тактик, як тактика аналіз-„плюс” (заснований на фактах розгляд ситуації, що передбачає імпліцитне вираження позитивного ставлення до ситуації); тактика презентації (представлення когось/чогось у привабливому вигляді); тактика неявної самопрезентації (виражене опосередковано представлення оратором себе у вигідному світлі); тактика відведення критики (наведення аргументів і/або фактів, що пояснюють ті чи інші дії і вчинки для доведення невинності); тактика самовиправдання (заперечення негативних суджень).

Стратегія театральності включає такий набір тактик: тактика спонукання (заклик до якоїсь дії, до прийняття певної точки зору); тактика кооперації (спосіб звернення до адресата, за допомогою якого оратор конструє його образ, апелюючи до ідей і цінностей, носієм яких він є); тактика розмежування (виявлення розбіжностей у позиціях і поглядах); тактика інформування (наведення даних і фактів без оцінки

їх оратором); тактика обіцянки (добровільне зобов'язання зробити щось); тактика прогнозування (судження про подальший розвиток ситуації на основі інтерпретації різних даних); тактика запобігання (застереження, завчасне сповіщення про можливі події, дії, ситуації тощо); тактика іронізації (створення контрасту між висловленим і тим, що мається на увазі); тактика провокації (підбурювання до дій, які можуть призвести до тяжких наслідків).

Професор О. Паршина запропонувала класифікацію комунікативних стратегій і тактик у межах політичного дискурсу в залежності від цілей суб'єктів політики [3]. Вона виокремлює такі комунікативні стратегії, як стратегія самопрезентації, стратегія дискредитації і нападу, маніпулятивна стратегія, стратегія самозахисту, інформаційно-інтерпретаційна стратегія, стратегія формування емоційного настрою адресата, аргументативна й агітаційна стратегія.

Стратегія самопрезентації спрямовується на створення позитивного враження у аудиторії про оратора, тобто фактично формування привабливого іміджу політика. Ця стратегія включає такі тактики, як тактика ототожнення (демонстрація символічної приналежності до певної соціальної, статусної чи політичної групи), тактика солідаризації (встановлення контакту і створення довіри між політиком і аудиторією шляхом підкреслення спільних інтересів, взаєморозуміння), тактика дистанціювання (віддалення від опонента, адресата і навіть іноді від об'єкта висловлювань), тактика нейтралізації негативного уявлення про себе, тактика гіпертрофування „я-теми”, тактика акцентування позитивної інформації тощо.

Стратегія дискредитації і нападу передбачає використання різних прийомів і способів для того, щоб дискредитувати опонента, порушити його рівновагу, змусити захищатися і тим самим позбавити можливості висловити свою позицію. Вона реалізується через тактики звинувачення (викриття опонента) і тактики образи (приниження і висміювання опонента).

Маніпулятивна стратегія полягає у використанні різних прийомів у дискурсі аби обманним шляхом переконати адресата підтримати позицію оратора, незважаючи на неспроможність фактичного чи логічного обґрунтування питання. Ця стратегія охоплює широкий спектр прийомів маніпулювання інформацією: підтасовування фактів, недовомовки, дозування інформації, перебільшення, брехня, зміщення акцентів, підміна понять, напівправа, хибні аналогії тощо.

Стратегія самозахисту реалізується через тактики виправдання, заперечення (спростування негативних оцінок і висловлення своєї позиції), критики позиції опонента, докору тощо.

Інформаційно-інтерпретаційна стратегія використовується керівниками держав при інформуванні населення про важливі події соціального, економічного і політичного життя. Інформація подається

під певним кутом зору, в певній інтерпретації. Ця стратегія включає тактику визнання існування проблеми, тактику акцентування позитивної інформації, тактику роз'яснення, тактику коментування, розгляду інформації під новим кутом зору, тактику позначення шляхів вирішення проблеми (це може бути вказівка на можливі варіанти вирішення, вказівка на можливі способи досягнення вирішення проблеми, вказівка на можливі результати вирішення проблеми).

Стратегія формування емоційного настрою адресата реалізується переважно у зверненнях керівників держав до населення стосовно тих чи інших важливих подій. У межах цієї стратегії використовуються тактики єднання, звернення до емоцій адресата і тактики врахування ціннісних орієнтирів адресата (апеляція до системи цінностей суспільства).

Аргументативна стратегія реалізується за допомогою таких тактик, як тактика обґрунтованих оцінок, тактика контрастивного аналізу (співставлення фактів, подій, результатів, прогнозів), тактика вказівки на перспективу (прогноз розвитку подій), тактика ілюстрації (використання конкретних фактів і прикладів).

Різновидом аргументативної стратегії є агітаційна стратегія. Її завдання — впливати на вчинки слухачів, щоб спонукати їх до певної дії. У межах цієї стратегії застосовуються як аргументативні тактики, так і специфічні тактики обіцянок і заклику.

З метою з'ясування особливостей використання комунікативних стратегій і тактик у межах політичного дискурсу за кризових умов було проаналізовано промови президента США Б. Обама стосовно економічної кризи 2009 року.

Промови Б. Обама починаються з окреслення проблеми (тактика визнання проблеми). Економічна криза оцінюється як безпрецедентна. Часто у промовах криза позиціонується як виклик, що вимагає рішучих дій. Підкреслюється також глобальний характер кризи, що вимагає об'єднання зусиль усіх країн для її подолання. Про це свідчать конкретні висловлювання президента.

„Ми переживаємо, мабуть, безпрецедентну економічну кризу, з якою потрібно боротися і боротися швидко” [8].

„Ми живемо в епоху глобальних економічних викликів, на які неможливо реагувати напівзаходами та зусиллями окремих країн” [9].

При цьому проблемі надається „людське обличчя”. Так, повідомляючи про високий рівень безробіття (8 %), президент зазначає, що це не статистика, а справжні труднощі, з якими зустрілися мільйони американців: „These aren't just statistics, but hardships experienced personally by millions of Americans who no longer know how they'll pay their bills, or make their mortgage, or raise their families” [10].

У промові на прес-конференції після саміту G20 американський президент зазначив: „Виклик зрозумілий. Глобальна економіка переживає спад. Торівля скорочується. Безробіття зростає. Міжнародна фінансова

система практично заморожена. Навіть ці дані не повністю відображають кризу, з якою ми зустрілися, оскільки поза цим – біль і невизначеність багатьох людей...” [11].

У цьому контексті слід відзначити, що характерною рисою політичного дискурсу президента США є постійна демонстрація його близькості до народу та розуміння труднощів і проблем, на які наразилися громадяни (тактика солідаризації). Ось, наприклад, уривок із звернення до нації 1 серпня 2009 року: „Кожного дня я отримую новини від американців, які безпосередньо відчувають біль від економічного спаду; це люди, які діляться зі мною своїми історіями у листах і на зустрічах; це люди, які кожного дня перебувають у моїх думках на моєму порядку денному. Я знаю, що численні сім’ї і фірми намагаються протриматися, доки минуть тяжкі часи. Але я також знаю, якщо ми будемо робити те, що потрібно, то ця гроза мине...” [12].

Значну увагу у промовах президента приділено заходам державного управління (реалізованим і запланованим) щодо поліпшення економічної ситуації (тактика роз’яснення). Так, в одному з виступів президент повідомив, що його адміністрація впроваджує план рефінансування або реструктуризації застав, аби понад чотири мільйони громадян не втратили права викупу своїх будинків, вживаються заходи для відновлення кредитування, аби забезпечити прийнятними позичками сім’ї та підприємства малого бізнесу, а також розпочато реалізацію плану відновлення та реінвестування (Recovery and Reinvestment Act), завдяки якому буде збережено і створено понад 3,5 мільйона робочих місць протягом двох років [10].

В іншій промові президент детально пояснив суть плану відновлення економіки (Recovery Act): „План складається з трьох частин. Третина грошей призначена для полегшення податкового тягаря сімей і малого бізнесу... Інша третина грошей, закладених у плані, спрямована на допомогу людям, які найбільше потерпіли від економічної кризи. Для американців, які втратили роботу, ми розширили допомогу за безробіттям, – захід, що вже змінив життя 12 мільйонів американців. Ми робимо медичне страхування на 65 % дешевшим для сімей, які користуються груповими медичними пільгами (COBRA), доки шукають роботу. Остання третина грошей призначена для життєво важливих інвестицій, які допомагають людям повернутися на роботу вже сьогодні, аби розвивати сильнішу економіку у майбутньому...” [13].

Говорячи про антикризові дії своєї адміністрації, президент робить наголос на їх дієвості і конкретних позитивних результатах (тактика акцентування позитивної інформації). Наприклад: „Внаслідок швидких і рішучих дій, які ми здійснили у перші місяці цього року, нам вдалося втримати нашу фінансову систему і нашу економіку від краху. За сто днів план з відновлення економіки спрацював належним чином. Розширено страхування у зв’язку з безробіттям та медичне страхування для тих,

хто втратив роботу в цей період. Згідно з планом виділено 43 мільярди доларів, аби полегшити податковий тягар для американських сімей і підприємств. План з відновлення економіки дав можливість малому бізнесу та компаніям екологічно чистої енергії взяти на роботу нових працівників або переглянути свої плани щодо скорочення робочих місць” [14].

Одне із щотижневих звернень до нації президента починається з даних про валовий внутрішній продукт. У промові відзначається, що за останні кілька місяців економічна ситуація поліпшилася більше, ніж очікувалося. Посилаючись на думку економістів, Б. Обама зазначає, що цей прогрес є, значною мірою, результатом реалізації антикризових заходів (Recovery Act). Далі знову наводиться перелік того, що вже зроблено для подолання економічної кризи [12].

В іншій промові, присвяченій економічним питанням, президент повідомив про додаткові ознаки економічного погравлення – скорочення кількості людей, які втрачають роботу (з 700 тисяч на початку року показник знизився до 247 тисяч у липні) [13]. Однак позитивні новини у промовах часто супроводжуються застереженням щодо великої кількості труднощів, які ще потрібно буде подолати, перш ніж країна повністю вийде з кризи (тактика запобігання). Б. Обама формулює це таким чином: „Так, це приємні новини. Але це не означає, що важкі часи минули. 2009 рік буде важким для американської економіки та, очевидно, найважчим для тих, хто втратив роботу. До завершення кризового періоду ще буде біль, будуть втрати роботи, втрати прав викупу. На ринку спостерігатимуться спади і піднесення... І все це означає, що ще багато чого треба зробити” [15].

Поряд з цим у своїх промовах президент США відповідає на критичні зауваження щодо доцільності чи ефективності тих чи інших антикризових дій державного керівництва (тактика відповіді на критику). Відповідаючи на звинувачення у безвідповідальних витратах з боку державного керівництва, президент зазначив: „Перш за все, економісти погоджуються, що урізати витрати – це остання річ, яку уряд має робити в період рецесії. Розумієте, коли почалася рецесія, багато сімей, сидючи за кухонним столом, намагалися визначити, де вони можуть скоротити витрати. Те ж саме робили й фірми. І це абсолютно розумна і зрозуміла реакція. Але якщо кожен, кожна американська сім'я, кожна американська фірма, раптово скоротять витрати, то ніхто не витрачатиме гроші. Це означає, що не буде споживачів (клієнтів), що призведе до зростання звільнень та погіршення економічної ситуації. Саме тому уряд пішов на тимчасове підвищення витрат аби стимулювати попит” [15].

На заяві про провал антикризових заходів Б. Обама відповів, що ухвалений план виходу з кризи розрахований не на чотири місяці, а на два роки, і потрібен час, аби він засвідчив свою ефективність [14].

Неодмінною складовою політичного дискурсу президента США є просування ідеї необхідності реформ, які б не лише вивели країну з кризи, але й створили умови для уникнення такої ситуації у майбутньому,

забезпечили стабільний економічний розвиток і процвітання країни (тактика визначення шляхів вирішення проблеми). Така необхідність, за словами президента, обумовлюється застарілістю економічної моделі ХХ століття, її неспроможністю відповідати викликам ХХІ століття.

В одній з промов Б. Обама так сформулював своє бачення подальших дій: „Ми маємо закласти новий фундамент для зростання і процвітання – фундамент, який перемістить нас з епохи запозичень та витрат до ери заощаджень та інвестицій... Цей фундамент базується на п'яти „стовпах”, які сприятимуть розвитку нашої економіки і зроблять нове століття черговим американським століттям. По-перше, це нові правила для фінансових організацій, які заохочуватимуть інновації замість нерозважливого ризику; друге – нові інвестиції у сферу освіти, що сприятиме підвищенню кваліфікованості і конкурентоспроможності наших працівників; третє – інвестиції у відновлювальні джерела енергії і технології, що сприятиме створенню нових робочих місць та нових галузей промисловості; четверте – нові інвестиції в систему охорони здоров'я, що призведе до зниження цін для сімей та підприємств; п'яте – нові заощадження у федеральному бюджеті, що дасть змогу знизити борг для наступних поколінь” [15].

В промовах Б. Обама змальовується також майбутнє Америки, якого можна досягти внаслідок втілення у життя запропонованих ним реформ. Наприклад: „Я хочу, щоб кожен американець знав, що у кожній дії ми керуємося широким баченням майбутнього Америки – майбутнього, де стабільне економічне зростання створює хороші робочі місця та підвищує прибутки; майбутнє, де процвітання підтримується не надмірним боргом чи необачливими спекуляціями або швидкоплинним прибутком, а забезпечується кваліфікованими працівниками, надійними інвестиціями, що сприятиме розширенню можливостей і дасть змогу цій нації бути світовим лідером у технологіях, інноваціях і відкриттях, які визначають ХХІ століття” [15].

Промови президента США зазвичай завершуються чітким настановленням на подолання труднощів і проблем сьогодення, висловленням віри у свій народ, його здатність вийти з кризи сильнішим, ніж раніше (тактика вказівки на перспективу): „Так, це момент виклику для нашої країни. Але ми пережили значні випробування і в минулі роки. І з кожним випробуванням кожне покоління знаходило можливість не лише вижити, але й процвітати – виявляти значні можливості у період серйозної кризи. Саме це ми можемо і повинні робити сьогодні. І я абсолютно впевнений, що саме це ми і зробимо. Я впевнений, що у цей вирішальний момент ми доведемо, що є гідними жертв наших попередників і сподівань наших наступників” [10].

Інша промова завершується словами: „Ми вже бачили прояв сили характеру у період рецесії. По всій країні люди не опускали руки, навіть коли рахунки зростали і важко було знайти роботу. Повсюди я зустрічаю

американців, які зберегли віру у свою країну і в наше майбутнє. Саме так ми утримали нашу економіку від краху. Саме тому ми змінюємо нашу економіку. Я переконаний, що ми можемо бачити світло в кінці тунелю, але зараз нам потрібно просуватися далі з впевненістю і переконаністю, аби досягти перспектив нового дня” [13].

Таким чином, політичний дискурс президента США під час економічної кризи має яскраво виражене соціальне спрямування. Усі промови пронизані турботою про американських громадян. У виступах так чи інакше підкреслюється, що кожна дія державного керівництва має на меті захист інтересів громадян і поліпшення їх життя. З цієї точки зору, в дискурсі Б. Обама враховано один з найважливіших принципів кризових комунікацій – прояв людяності. Президент постійно демонструє обізнаність і розуміння проблем, з якими зустрічаються громадяни, тим самим виражаючи співчуття і підтримку. До того ж, у промовах підкреслюється, що проблема кожного громадянина має велике значення: вихід з кризи не буде повноцінним, коли хоча б один американець залишатиметься без роботи. Політичний дискурс формує імідж турботливого і компетентного державного керівництва, яке усвідомлює інтереси громадян і здатне діяти рішуче та ефективно для подолання економічної кризи.

Політичний дискурс президента Б. Обама свідчить також про реалізацію ним таких продуктивних у кризовий період комунікативних дій, як відстоювання своєї принципової позиції; підкреслення серйозності ситуації; поширення обґрунтованої і несуперечливої інформації; інформування про заходи щодо запобігання подібним кризам у майбутньому; досить детальне і зрозуміле роз’яснення заходів, що вживаються, та їх результатів; збалансована подача поганих і добрих новин тощо.

В кризовий період у політичному дискурсі акцент зроблено на таких комунікативних тактиках, як тактика солідаризації, тактика визнання проблеми, тактика роз’яснення, тактика акцентування позитивної інформації, тактика відповіді на критику, тактика позначення шляхів вирішення проблеми, тактика вказівки на перспективу, а також тактика запобігання. Це фактично поєднання інформаційно-інтерпретаційної стратегії з елементами стратегії самопрезентації та аргументативної стратегії, а за іншою класифікацією – це комбінація стратегії театральності із стратегією на підвищення. Такий підхід є досить ефективним під час кризи, оскільки сприяє уникненню паніки серед населення, збереженню довіри громадськості до державного керівництва і підтримки нею проголошеного політичного курсу.

Література:

1. **Чудинов А. П.** Российская политическая лингвистика: этапы становления и ведущие направления / А. П. Чудинов // Вестник Воронежского гос. ун-та. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. - 2003. - Вып. 1. - С. 17 - 29.
2. **Маслова В. А.** Политический дискурс: языковые игры или игры в слова? / В. А. Маслова // Политическая лингвистика. - 2008. - Вып. 1 (24). - С. 43 - 48.
3. **Паршина О. Н.** Стратегии и тактики речевого поведения современной политической элиты России: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Ольга Николаевна Паршина. - Саратов, 2005. - 325 с.
4. **Шейгал Е. И.** Семиотика политического дискурса / Шейгал Е. И. - М.: Изд-во „Гнозис”, 2004. - 328 с.
5. **Филинский А. А.** Критический анализ политического дискурса предвыборных кампаний 1999 - 2000 гг.: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19 / Алексей Анатольевич Филинский. - Тверь, 2002. - 163 с.
6. **Демьянков В. З.** Политический дискурс как предмет политологической филологии / В. З. Демьянков // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. - 2002. - №3. - С. 32 - 43.
7. **Михалева О. Л.** Политический дискурс: способы реализации агональности / О. Л. Михалева // Построение гражданского общества: материалы международного гуманитарного конгресса. - Иркутск, 2002. - Ч. 3. - С. 96 - 105.
8. Remarks by the President before bipartisan meeting on the economy with democratic and republican congressional leadership. January 23, 2009 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/RemarksbythePresidentBeforetheBipartisanMeetingontheEconomy
9. **Barack Obama.** A time for global action. March 23, 2009 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/President-Obama-Op-Ed-A-Time-for-Global-Action
10. Weekly Address: President Obama Presses the Case for Bold Action to Address the Economic Crisis. March 7, 2009 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/WEEKLY-ADDRESS
11. News Conference by President Obama. April 2, 2009 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/News-Conference-by-President-Obama-4-02-09
12. Weekly Address: President Obama Says GDP Numbers Show Recovery Act Working; Long-Term Investments Still Needed. August 1st, 2009 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.whitehouse>.

gov/the_press_office/Weekly-Address-President-Obama-Says-GDP-Numbers-Show-Recovery-Act-Working-Long-Term-Investments-Still-Needed/

13. Remarks by the President on the Economy. August 7, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-by-the-President-on-the-economy-in-the-rose-garden

14. Weekly Address: President Obama Praises Recovery Act Progress. July 11th, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Weekly-Address-President-Obama-Praises-Recovery-Act-Progress

15. Remarks by the President on the Economy. April 14, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-by-the-President-on-the-Economy-at-Georgetown-University

УДК 323.2

Політика Китаю щодо регулювання внутрішнього інформаційного простору

Дмитро Дубов,
кандидат політичних наук,
державний експерт відділу інформаційної безпеки
та міжнародних інформаційних відносин
Національного інституту проблем міжнародної безпеки
РНБО України

*Стаття присвячена особливостям формування політики
Китайської Народної Республіки щодо внутрішнього
інформаційного (кібер) простору. Розглядаються основні напрями
та причини такої політики.*

Ключові слова: Китайська Народна Республіка, інформаційний
простір, мережа Інтернет.

*The article is devoted to the features of forming the People's
Republic of China policy concerning internal mass media (cyber)
sphere. Basic directions and reasons of such policy are examined.*

Keywords: the People's Republic of China, mass media sphere,
Internet network.

В останні роки проблема політики КНР щодо функціонування мережі Інтернет у її внутрішньому інформаційному просторі та пов'язані з цим питання порушення прав громадян на свободу інформації перейшла з виміру дискусії фахівців з міжнародного права та окремих правозахисників до сфери великої міжнародної політики та стала однією з центральних тем у взаємовідносинах КНР і США, КНР і ЄС. Серед основних об'єктів критики: жорсткий контроль з боку держави за користувачами та контентом Мережі, політично вмотивоване обмеження доступу до окремих мережевих ресурсів, що належать, передусім, американським ІТ-ТНК.

Незважаючи на жорстку критику з боку країн Заходу щодо неліберальних підходів КНР в цьому питанні, багато з його досвіду поступово запозичується цими ж країнами для власної практики

регулювання доступу до мережі Інтернет. Водночас багато з китайських практик регулювання розуміється або неправильно, або із значним нашаруванням міфів (наприклад, проект „Золотий щит”), що вкрай ускладнює справжній стан регулювання інформаційного (кібер) простору в КНР.

Мета статті – дослідити особливості внутрішньо орієнтованої політики КНР в інформаційному просторі та особливості його регулювання.

Проблемам вивчення міжнародного нормативно-регулятивного досвіду в інформаційній сфері присвячено дослідження Ю. Романчука [1] і Н. Шепель [2], державного управління в інформаційному просторі – В. Степанова [3] та О. Сосніна [4].

За даними системи Internet World Stats [5], станом на кінець 2009 року кількість користувачів мережі Інтернет у КНР становить 339 мільйонів осіб (Міністерство закордонних справ КНР називає цифру у 386 мільйонів осіб [6]). Для порівняння: у всьому Європейському Союзі Інтернет-користувачів 312 мільйонів, у США – 220 мільйонів. Таким чином, КНР є країною з найбільшою кількістю Інтернет користувачів у світі. Причому до 95 % всіх користувачів під’єднано до Мережі через широкосмугові канали доступу (broadband) [7]. Водночас політика керівництва КНР щодо внутрішньої інформаційної політики (щодо свободи доступу, анонімності, відкритості ресурсів) принципово відрізняється від політики країн Заходу. Якщо ЄС та США принаймні проголошують ліберальний та неоліберальний підхід до розуміння основ функціонування мережі Інтернет та відповідних наслідків для користувачів у сфері доступу до інформації, то КНР цілком однозначно робить ставку на жорсткий контроль не лише за внутрішнім інформаційним полем, але й за ресурсами, до яких можуть отримати доступ громадяни КНР.

На думку американських оглядачів, така політика КНР у сфері контролю над ІКТ пов’язана передусім з „побоюваннями уряду, що ліберальні організації, внутрішні чи зовнішні, використовують інформаційні технології для того, щоб підірвати довіру громадян до режиму” [8, с. 116]. При цьому керівництво КНР не сумнівається, що саме розвиток ІКТ та мережі Інтернет є одним з основних джерел економічного зростання країни. Така ситуація значно ускладнює досягнення основних завдань, поставлених керівництвом КНР у сфері національної безпеки, оскільки породжує необхідність пошуку певного розумного балансу між розвитком ІТ та забезпеченням внутрішньої стабільності. Вирішення цієї проблеми обумовлює, з одного боку, стимулювання поширення мережі Інтернет, а з іншого – збільшення систем контролю за його використанням.

Можна умовно виокремити два основні напрями контролю: „низького рівня” (low-tech) і „високого рівня” (high-tech). Під „низьким рівнем” треба розуміти не технологічні, а переважно організаційні і регуляторні

(бюрократичні) методи, пов'язані з широким застосуванням цензури. На думку американського дослідника Д. Мульвенона [8], саме бюрократична регулятивна компонента є найнеефективнішим інструментом „лінії захисту” у безпековій політиці КНР стосовно мережі Інтернет. Зокрема, китайським законодавством відповідальність за зміст розміщеного користувачами контенту покладають не лише на користувачів, а й на провайдерів Інтернет-послуг. Це змушує самих провайдерів турбуватися про збереження у своєму сегменті мережі Інтернет китайського законодавства щодо оприлюднення бажаної чи небажаної інформації.

Цензурна політика є основною у взаємовідносинах між урядом КНР і потужними ІТ-ТНК (ІТ-корпорації, що за своїм впливом і масштабами діяльності можуть розглядатись як своєрідні ТНК - Google, Yahoo! тощо). Незважаючи на те, що безпосередньою причиною виникнення конфліктної ситуації між урядом КНР та Google стала спроба китайських хакерів на початку 2010 року зламати електронні поштові скриньки, що належать деяким китайським правозахисникам (а на думку керівництва корпорації ці хакери діяли з відома керівництва КНР), саме „цензурна проблема” призвела до відкритого конфлікту. Цей конфлікт між державою та американською ІТ-ТНК фактично вперше призвів до залучення потужностей зовнішньополітичних відомств двох країн - Держсекретар США Х. Клінтон у промові від 21 січня 2010 року (до речі, про надзвичайну важливість цієї промови „Щодо свободи в Інтернеті” свідчить те, що це єдина з усіх промов Держсекретаря з моменту вступу на свій пост, перекладена одразу сімома мовами) заявила, що США очікують від КНР „серйозного розслідування випадків, що змусили Google виступити з своєю заявою [щодо перспектив припинення роботи корпорації на китайському ринку]. Ми також сподіваємось, що розслідування та його результати будуть прозорими” [9]. В цій же промові Х. Клінтон прямо звинуватила керівництво КНР у порушенні прав людини (у сфері інформації), підкресливши, що Держдепартамент прагнутиме здійснювати скоординовану політику у сфері свободи слова з основними американськими компаніями, задіяними у сфері надання мережевих послуг [9].

У відповідь на заяву Х. Клінтон прес-секретар МЗС КНР Ма Чжаосю заявила, що КНР „виступає рішуче проти спроб США критикувати політику КНР щодо розвитку мережі Інтернет”, а будь-які заяви щодо придушення свободи слова „не мають жодних підстав” [6]. Крім того, представник МЗС КНР зазначив, що регулювання функціонування мережі Інтернет на території КНР здійснюється у відповідності до міжнародного законодавства.

Слід зауважити, що сутички у взаємовідносинах між КНР та Google щодо проблеми „цензури” виникали не раз. Зокрема, свого часу компанія погодилась на цензуру результатів пошуку, однак надалі між Google і китайською владою періодично виникали розбіжності щодо того, який

контент має бути заблоковано. У червні 2009 року Пекін звинуватив Google у тому, що порнографічні ресурси не цензуруються і тимчасово закриті доступ до ресурсів Google.com та Gmail (поштова служба Google) [10].

Водночас проблеми у влади КНР виникали не лише з самою компанією Google, але й з її підрозділами. Так, починаючи з 2007 - 2008 років, КНР систематично блокує відео-контент з сайту „YouTube” (належить корпорації Google) передусім через систематичне розміщення відеороликів, які, на думку КНР, можуть мати негативний вплив на громадську думку та міжнародний імідж Китаю (останній на часі випадок блокування відеоконтенту з сайту „YouTube” був пов’язаний з розміщенням відеоролика, що фіксував побиття солдатами монахів та інших жителів Тибету [11]).

Ситуація з сайтом „YouTube” та необхідністю здійснювати цензурний контроль за аудіо- та відео-контентом у мережі Інтернет змусила у січні 2008 року Державну адміністрацію з радіо, фільмів та телебачення спільно з Міністерством промисловості та інформаційних технологій розробити нові регулятивні правила з розміщення відео-контенту на національних відео-сервісах, які певною мірою ускладнюють можливість неконтрольованого розміщення аудіо та відео матеріалів у широкодоступних мережах. Крім того, під заборону розміщення підпадає відео, що „може зашкодити єдності та суверенітету Китаю, завдати шкоди етнічній солідарності, сприяє поширенню забобонів, пропагує насилля, порнографію, азартні ігри чи тероризм, порушують права особи, завдають шкоди китайській культурі і традиціям чи завдають шкоди чинному законодавству Китаю” [12].

Американський аналітик у сфері свободи слова в мережі Інтернет Р. Маккінон, аналізуючи цей документ, доходить висновку, що регулятивна політика КНР здійснюється в трьох основних напрямках [13]: 1) регулювання всіх видів потокових відеосайтів (а деяких з них - у режимі реального часу), що можуть розміщувати контент, який би ніколи не вийшов на державному ТБ; 2) регулювання поширення відео у пірінгових (торент) мережах, що передусім стосується поширення порнографічних матеріалів; 3) регулювання сайтів, що функціонують в межах філософії Веб 2.0 („контент, що створюється користувачами”). В першу чергу йдеться про китайські YouTube-клони (www.tudou.com, www.youku.com, www.56.com, www.ouou.com).

Особливі правила для роботи з мережею Інтернет і в спеціальних Інтернет-кафе. В цілому для них діють такі ж правила, як і для барів - розміщення не ближче ніж 200 ярдів від школи, обов’язковий віковий ценз для отримання доступу для певних послуг. В цілому, для того щоб отримати можливість попрацювати із Мережею обов’язково потрібен документ, що засвідчує особу. Однак в деяких містах Китаю (наприклад, у Пекіні, де їх близько 1500) застосовуються додаткові методи ідентифікації - встановлюються камери спостереження, а будь-який користувач має бути сфотографований [14]. Однак навіть незважаючи на такі жорсткі

умови доступу до Мережі китайська влада переважно блокує іноземні соціальні мережі (на кшталт Facebook та Twitter) [15].

Крім суто регулятивно-бюрократичних методів групи „низького рівня” вживаються й інші засоби, наприклад, придушення дисидентської активності в медіа(кібер)просторі. Китайські медіа вибірково оприлюднюють інформацію про арешти деяких блогерів-дисидентів, при чому не акцентуючи уваги на тому, що причиною цього став моніторинг „Інтернет-поліції”, котра стежить за публіцистичною діяльністю в Інтернет-медіа. Це має створити відчуття страху, внаслідок чого переважна більшість користувачів Інтернету в КНР буде просто не зацікавлена в проведенні будь-яких діянь в мережі Інтернет, що може стати причиною карного переслідування [цит. за 8].

„Високий рівень” протидії поширення небажаної інформації в КНР пов’язаний передусім з використанням самих ІКТ для поліпшення як процедур контролю за внутрішнім інформаційним простором, так і забезпеченням подальшого домінування держави в інформаційній сфері. В першу чергу йдеться про системи The Golden Shield Project (Проект „Золотий щит”) та Green Dam („Зелена дамба”).

Проект „Золотий щит” багато оглядачів (причому як на теренах СНД, так і на Заході) описують винятково як систему, спрямовану на стеження за громадянами в мережі Інтернет та контроль за розміщенням там контентом. Проект „Золотий щит” розроблявся китайським урядом передусім як система інформатизації всіх сфер життя суспільства, а особливо сфери громадської безпеки. Фактично проект розпочинався з проекту кінця 1980-х років „Автоматизований офіс”, що мав на меті запровадити використання комп’ютерів на всіх рівнях китайського державного апарату (тобто йшлося про програму, аналогічну нинішнім програмам з електронного урядування). Власне кажучи, „Золотий щит” є лише одним з не менш ніж 20 „Золотих проектів”, що охоплюють фінансовий сектор, соціальну безпеку, сільське господарство, збір податків, митні послуги, водне господарство, виробничі стандарти, державний контроль тощо [16].

Однак навіть в межах проекту „Золотий щит” кіберконтроль є лише одним (до того ж не наймасштабнішим) елементом безпекової політики, задля якої проект і впроваджується. Значно більше уваги в його межах приділено проблемі впровадження особистих електронних карток (по суті йдеться про форму електронного паспорта з можливістю використання електронно-цифрового підпису, однак з потужними елементами відстеження протиправної діяльності). Першопричиною їх впровадження була не стільки проблема безпеки й адміністративного контролю, скільки nereформованість протягом останніх 50 років системи ідентифікації громадян. Донедава значна кількість китайців використовувала „сертифікат хатньої реєстрації” (household registration certificate), тобто навіть не зовсім паспорта, який водночас давав можливість громадянину отримувати доступ до сфери зайнятості, освіти, охорони здоров’я

та інших життєво важливих послуг. Така практика була пов'язана з особливостями законодавства щодо міграційних процесів (внутрішньої мобільності) в країні. Та з початком лібералізації цього законодавства за часів керівництва країною Ден Сяопіна така адміністративна практика стала вкрай неефективною, оскільки практично унеможливила для поліції відстеження переміщення громадян в країні. Таким чином, запровадження ідентифікаційних карток (ID card) стало єдиною реальною можливістю встановити порядок у міграційній сфері. У межах проекту „Золотий щит” реалізується й масштабне встановлення на вулицях великих міст камер спостереження (що є вже традиційною практикою для країн Заходу). Так, за свідченням адміністрації міста Гуанчжоу, саме система відеоспостереження (близько 3000 камер) допомогла у 61 % з 21 тисячі випадків здійснювати арешти під час кампанії боротьби з вуличною злочинністю „Sword Lily”.

Кіберкомпонента проекту „Золотий щит” пов'язана з „громадським контролем безпеки мережі”, або кіберполіцією. Наразі важко сказати, скільки кіберкопів працює в КНР, однак для прикладу можна навести оприлюднені дані щодо розвитку такого підрозділу в одній з китайських провінцій – Гуандонг, що є найбільш заселеною провінцією Китаю. Підрозділ кіберполіції розпочав свою роботу 1994 року із штатом в 2 особи і після численних трансформацій та змін пріоритетів 2008 року цей штат становив 1000 осіб. Нагадаємо, що, за офіційними даними МЗС КНР, лише персональних блогів у країні зареєстровано понад 180 мільйонів, веб-сайтів – 3,86 мільйона [6]. Отже говорити про реальну можливість здійснювати справді жорсткий контроль за мережевим контентом не доводиться. До того ж, до завдань кіберкопів належить не лише моніторинг в Інтернеті, але й протидія випадкам комп'ютерних злочинів, таких, як віруси, шкідливе ПЗ, хакерські атаки, онлайнове шахрайство тощо. Водночас деякі оглядачі підозрюють, що система „Золотого щита” є важливим елементом цензурної системи КНР; вона відповідає за блокування сайтів за IP-адресою та ключовими словами [17].

Не менше запитань у правозахисників і до системи „Зелена дамба”. Уряд КНР та міністерство промисловості й інформаційних технологій позиціонували її як цензурне програмне забезпечення, що має вберегти китайських користувачів (передусім школярів і студентів) від „шкідливих матеріалів”, в першу чергу – порнографічних.

В основі системи – блокування картинок, тексту та веб-адрес за певними значеннями. Основні претензії правозахисників викликає саме добір ключових фраз для блокування, що свідчить не стільки про антипорнографічне спрямування програми, скільки про політичне. Так, за даними дослідження американських фахівців у сфері ІТ з Мічиганського університету [18], серед фраз, за якими відбувається блокування, є, наприклад, слово „Фалунь”.

Від початку реалізації програми передбачалось, що ця цензурна

система має бути встановлена на всіх комп'ютерах, які виробляються і продаються на території материкового Китаю або ввозяться на його територію. Однак, з огляду на реакцію громадськості (переважно світової), міністерство промисловості та інформаційних технологій вирішило зменшити зону дії нового програмного забезпечення: воно в обов'язковому порядку буде функціонувати лише на комп'ютерах, встановлених у школах, Інтернет-кафе, та на комп'ютерах, що використовуються в місцях публічного доступу. На червень 2009 року програма вже була встановлена на більш ніж 500 тисячах комп'ютерів [19].

Висновки

Можна констатувати, що багато в чому публічні оцінки політики КНР у внутрішньому інформаційному просторі обумовлені не стільки науково-обґрунтованим аналізом ситуації (щодо реальних можливостей держави здійснювати тотальний контроль за власним кіберпростором), скільки зростанням політичної ваги КНР на міжнародній арені та бажанням певних суб'єктів геополітики здійснювати вплив на цю країну. Критика політики КНР щодо регулювання функціонування мережі Інтернет є однією із складових тиску, що здійснюється розвинутими країнами Заходу на КНР за лінією „забезпечення прав людини” та розвитку „ліберальних цінностей і демократії”.

Не можна не зазначити, що регулятивна політика КНР щодо внутрішнього інформаційного простору справді характеризується доволі жорсткими регулятивами (щодо відповідальності за розміщений контент, контролю за персональними даними, цензурні компоненти регуляторної політики). З іншого боку, згідно з статистичними даними, все це не заважає швидкому зростанню загальної кількості користувачів мережі Інтернет в Китаї та розвитку національного інформаційного простору.

Досвід КНР з регулювання внутрішнього інформаційного (кібер) простору є важливим з огляду на спроби багатьох країн (як розвинутих, так і тих, що розвиваються) виробити власні стратегії забезпечення інформаційного суверенітету національних держав в умовах деконструкції традиційного розуміння поняття суверенітет і трансформації підходів до військових протистоянь, що все частіше набувають суто інформаційного, гуманітарно-технологічного виміру.

Перспективи подальших наукових розвідок

Вбачаються перспективними подальші наукові розвідки щодо оцінки конкретних державних програм (нормативних документів) КНР, що використовуються в регулятивному процесі щодо внутрішнього інформаційного (кібер) простору. Крім того, науково доцільним є узагальнення політики КНР стосовно проблеми міжнародного регулювання всесвітнього інформаційного простору й використання

сучасних інформаційних технологій у забезпеченні зовнішньополітичної та військової безпеки КНР.

Література:

1. **Романчук Ю. В.** Міжнародно-правові аспекти інформаційної безпеки / Ю. В. Романчук // Політологічний вісник. - 2009. - №43. - С. 337 – 345.
2. **Шепель Н. М.** Інформаційна політика Європейського Союзу / Н. М. Шепель // Гілея. - 2009. - №25. - С. 110 – 120.
3. **Степанов В. Ю.** Державне управління в інформаційному просторі / В. Ю. Степанов // Держава та регіони. - 2009. - №4. - С. 84 – 87.
4. Державна політика в галузі управління інформаційним ресурсом України: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 [Електронний ресурс] / О. В. Соснін; Одес. нац. юрид. акад. - О., 2005. - 36 с.
5. Internet World Stats - Internet Usage in Asia [Electronic resource] / Internet World Stats.- Access mode: <http://www.internetworldstats.com/>
6. Foreign Ministry Spokesperson Ma Zhaoxu's Remarks on China-related Speech by US Secretary of State on „Internet Freedom” [Electronic resource] / Ma Zhaoxu, Ministry of Foreign Affairs, the People's Republic of China. - Access mode: <http://www.fmprc.gov.cn/eng/xwfw/s2510/2535/t653351.htm>
7. China becomes biggest net nation [Electronic resource] / BBC.- Access mode: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/technology/7528396.stm>
8. Golden Shields and Panopticons: Beijing's Evolving Internet Control Policies / James Mulvenon // Georgetown Journal of International Affairs; Summer 2008; 9, 2. - pg. 115 -120
9. Remarks on Internet Freedom [Russian] [Electronic resource] / H. Clinton.- Access mode: <http://www.state.gov/documents/organization/135878.pdf>
10. Google может прекратить работу в Китае [Электронный ресурс] / Security Lab.- Режим доступа: <http://www.securitylab.ru/news/389714.php>
11. Китайские власти заблокировали YouTube [Электронный ресурс] / Lenta.ru.- Режим доступа: <http://www.lenta.ru/news/2009/03/24/youtube/>
12. SARFT, MII Co-Issue Online Video Regulation [Electronic resource] / Marbridge Consulting Limited.- Access mode: http://www.marbridgeconsulting.com/marbridgedaily/2007-12-29/article/7063/sarft_mii_co_issue_online_video_regulation
13. China's new online video regulation: reading the tea leaves [Electronic resource] / Rebecca MacKinnon.- Access mode: <http://rconversation.blogs.com/rconversation/2008/01/chinas-new-onli.html>
14. Cameras Draw Closer to Beijing's Internet Cafes [Electronic resource] / China Real Time Report.- Access mode: <http://blogs.wsj.com/>

chinarealtime/2008/10/17/cameras-draw-closer-to-beijings-internet-cafes/tab/article/

15. China's First Twitter Novel [Electronic resource] / China Real Time Report. - Access mode: <http://blogs.wsj.com/chinarealtime/2010/03/11/chinas-first-twitter-novel/>

16. China's Golden Shield Project: myths, realities and context [Electronic resource] / Dave Lyons.- Access mode: <http://www.scribd.com/doc/15919071/Dave-Lyons-Chinas-Golden-Shield-Project>

17. „How Censorship Works in China: A Brief Overview”, Race to the Bottom: Corporate Complicity in Chinese Internet Censorship [Electronic resource] / Human Rights Watch.- Access mode: <http://www.hrw.org/reports/2006/china0806/3.htm>

18. Analysis of the Green Dam Censorware System [Electronic resource] / Scott Wolchok, Randy Yao, J. Alex Halderman. - Access mode: <http://www.cse.umich.edu/~jhalderm/pub/gd/>

19. China's „Green Dam Youth Escort” software [Electronic resource] / Rebecca MacKinnon. - Access mode: <http://rconversation.blogs.com/rconversation/2009/06/chinas-green-dam-youth-escort-software.html>

УДК 616.98:578.828:614.4:32

Відповідь на поширення ВІЛ/СНІДу: знаряддя політики для протидії епідемії

Тетяна Семигіна,
кандидат політичних наук,
доцент Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

Розглядаються теоретичні підходи до визначення та застосування інструментів політики, а також різновиди інструментів політики, які використовуються для профілактики та боротьби з епідемією ВІЛ/СНІДу.

Ключові слова: інструмент політики, класифікації інструментів політики, політика протидії епідемії ВІЛ/СНІДу.

Theoretical approaches to definition and usage of policy tools are considered. The specific instruments for prevention and combating HIV/AIDS epidemic, including their implementation in Ukraine, are discussed.

Keywords: policy tools, policy tools classifications, policy to combat HIV/AIDS.

ВІЛ-інфекція та СНІД, які поширюються в Україні швидкими темпами, становлять загрозу як для громадського здоров'я, так і для стратегічного розвитку нашої держави. Адже епідемія негативно позначається на стані національної безпеки, економічному зростанні та соціальному розвитку країни. Політика протидії епідемії має передбачати запобігання, подолання та зменшення її наслідків. Мета цієї політики, що є складовою політики охорони громадського здоров'я, досягається через застосування відповідних політичних інструментів.

Обґрунтований вибір інструментів політики протидії епідемії ВІЛ/СНІДу та оцінка результатів їх використання є надзвичайно важливими з огляду на складну епідеміологічну ситуацію. Проте варто зазначити, що в Україні наукових публікацій, присвячених проблемам державного

управління та політики у сфері ВІЛ/СНІДу, небагато. Серед них можна відзначити, зокрема, праці А. Беги, В. Рудого, І. Хожило, О. Худоби.

В українських наукових джерелах переважно аналізується практика застосування інструментів політики загалом (В. Бакуменко, В. Тертичка, О. Федорчак) або ж у конкретних сферах політики, наприклад, соціальній (О. Іванова), охороні здоров'я в цілому (Н. Кризина, Н. Солоненко), освітній (О. Дем'янчук), аграрній (М. Котовенко) тощо.

Ми ж маємо намір розглянути у цій статті специфіку використання інструментів політики у сфері протидії епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні. У ній викладемо теоретичні підходи до визначення і застосування інструментів політики, а також розглянемо види інструментів політики, які застосовуються державою для профілактики та боротьби з ВІЛ/СНІДом. Стаття ґрунтується на результатах наукової роботи, що її виконує Центр дослідження соціальної політики та здоров'я Національного університету „Києво-Могилянська академія”.

Насамперед слід зазначити, що інструменти політики (англ. policy tools), які в україномовній науковій літературі називають іще знаряддями або засобами політики, розглядаються багатьма дослідниками, передовсім фахівцями з аналізу політики. Так, Л. Пал визначив інструменти політики як засоби впливу та контактування з суспільством або як засоби досягнення певного політичного результату [5]. В. Тертичка вбачає в інструментах державної політики специфічні засоби, за допомогою яких політика як реакція на проблему впроваджується в життя [11]. М. Говлет і М. Рамеш розуміють засоби політики як важелі управління, якими влада намагається втілити свою політику та між якими вона має зробити вибір [2]. Британська дослідниця Д. Стоун, описуючи інструменти політики, веде мову про способи виявлення влади, примушування людей робити те, чого в іншому випадку вони не робили б [10].

Деякі автори згадують про інструменти політики у контексті реалізації державної політики в галузі охорони здоров'я і відносять їх поряд з важелями до прийомів державного управління. Вони разом з принципами, методами і способами державного управління забезпечують реалізацію механізму державного управління системою охорони здоров'я [4]. Відтак інструменти політики – за цим підходом – становлять частину процесу державного управління.

Досить поширена у вітчизняній та зарубіжній літературі класифікація інструментів політики Л. Пала, яка насправді об'єднує підходи К. Гуда і Б. Дорна, розроблені раніше. Л. Пал побудував свою класифікацію на подвійному поділі. З одного боку, це, так би мовити, вертикальний поділ на детектори (засоби виявлення ситуації) та ефектори (засоби впливу на ситуацію). З іншого боку, класифікація містить горизонтальний поділ за статусом ресурсів, що використовуються (рівні державного примусу):

центральність, фінансові ресурси, владні повноваження та організація [5].

Згідно з класифікацією Л. Пала, до інструментів політики у сфері ВІЛ/СНІДу можна віднести інструменти, що використовують центральність як ресурс, а саме поширення інформації, спонукання та консультації (як ефектори) та добровільну інформацію і прямий запит (як детектори). До інструментів, які використовують фінансові ресурси, можна віднести гранти, підйомні субсидії, уповноважену закупівлю з вигодами для споживача (як ефектори) та закупівлю інформації як детектор. Інструменти, що використовують владні повноваження як ресурс, включають в себе: державне регулювання, саморегулювання та санкції (ефектори). До детекторів у цій групі належить обов'язок звітувати. До інструментів, що використовують організацію як ресурс, належать: пряме постачання, приватно-державні корпорації або партнерство (ефектори). Детектори цього виду інструментів (сканери, турнікети тощо) практично не застосовуються у сфері охорони здоров'я в Україні. Використовуючи ресурс центральності, Л. Пал відносить до інструментів політики з найменшим примусом інформування у ролі ефектора, за якого політичні цілі досягаються шляхом підсилення мотивації поведінки після надання нової інформації. Вчений наводить приклад, що уряд може забезпечити інформацією про безпечний секс групи підвищеного ризику для профілактики поширення ВІЛ/СНІДу статевим шляхом [5].

М. Говлет і М. Рамен поділили засоби політики на добровільні, примусові та змішані. До добровільних засобів з мінімальним примусом вони відносять сім'ю і громаду, які нічого не коштують державі, проте на які можна покладатися лише як на доповнення до інших інструментів, необхідних для розв'язання гострих соціальних проблем. А інформування та заклик поряд з субсидіями автори віднесли до змішаних засобів [2]. Окрім цього дослідники зазначили, що широковживаним засобом вирішення соціальних проблем є добровільні організації, а саме благодійні неприбуткові організації. Як приклад вони наводять США, де неприбутковий добровільний сектор надає більше послуг, ніж держава. Доречно буде провести тут паралель з Україною, адже у нас більшість послуг для людей, які живуть з ВІЛ/СНІДом, надаються благодійними організаціями.

До примусових засобів М. Говлет і М. Рамеш відносять регулювання (правила, стандарти, дозволи, заборони, правові накази та виконавчі накази), державні підприємства і пряме постачання. Регулювання автори поділили на два види — економічне й соціальне. Останнє у порівнянні з економічним, яке контролює ціни та обсяги виробництва, забезпечує контроль у сфері здоров'я, безпеки та соціальної поведінки [2]. Водночас Л. Пал виокремлює ще й саморегулювання [5], яке В. Тертичка характеризує як досконаліший механізм суспільної організації та менш витратний для суспільства інструмент, ніж державне регулювання [11].

Канадський дослідник М. Браун запропонував таксономію (ієрархічну класифікацію) знарядь політики: переконування (інформування), видатки (розподіл), регулювання та альтернативне забезпечення товарами і послугами. Засіб переконування автор визначає, цитуючи Л. Пала, з огляду на дві функції інформації – ефектор і детектор. Засобами розподілу коштів автор називає, зокрема, гранти і субсидії, а регулювання порівнює з державною власністю та з діями уряду, спрямованими на підтримку певної діяльності. Альтернативне забезпечення товарами і послугами спрямовується на скорочення участі держави, тобто може розглядатися як складова приватизації та певне ухилення державного сектора від відповідальності [1].

Д. Стоун припускає, що будь-яка політика означає свідомі зусилля, покликані змінити людську поведінку, і визначає механізми здійснення таких змін – шляхом стимулів і покарань, певних правил, інформування й переконування, встановлення прав і обов'язків, реорганізації органів влади. При цьому вона взаємопов'язує такі два інструменти, як стимули і правила, адже правила звичайно спираються на санкції, а стимули випливають з правил стосовно надання винагород і покарань. Переконування Д. Стоун визначає як інструмент політики, який полягає в забезпеченні людей інформацією та наданні можливості зробити власні висновки. Щодо встановлення прав і обов'язків, то науковець зазначає, що хоча права можуть впливати з наказових приписів держави, вони є окремим інструментом політики, який спирається переважно на поведінку громадян щодо дотримання й використання прав у специфічних ситуаціях. Повноваження дослідниці пов'язує зі способом перебудови політичної влади, зокрема, це може бути передання повноважень з вироблення політичних рішень різним суб'єктам політики [10].

Класифікація інструментів політики Д. Стоун може бути застосована для сфери ВІЛ/СНІДу, адже кожен з окреслених нею засобів зважає на поведінку особи. Проблема ж поширення ВІЛ/СНІДу пов'язана насамперед з ризикованою поведінкою, а також поведінкою фахівців, відтак опертя на цю класифікацію у процесі вибору знарядь політики для протидії епідемії ВІЛ/СНІДу є цілком обґрунтованим.

Такі фахівці, як В. Романов, О. Рудик та Т. Брус, до інструментів політики відносять законодавчі та нормативні акти, послуги, гроші, податки та інші економічні важелі, умовляння [7]. Проте для протидії ВІЛ/СНІДу видається прийнятним застосувати переважно законодавчі та нормативні акти, послуги і гроші. Умовляння, яке науковці визначають як моральний вплив або тиск на суспільство, можна використовувати для профілактики ВІЛ/СНІДу в частині морального впливу через інформування та переконування, але не тиску.

З позицій популярної у західній політології теорії суспільного інтересу існує три інструменти політики, а саме витрати (державні видатки, фінансування конкретних програм, що мають на меті досягнення

поставлених цілей), податки (оподаткування певної діяльності або встановлення податкових пільг), регулювання (застосування владних повноважень у вигляді ліцензій на надання послуг, правил, нормативів) [13]. Всі ці інструменти можна поділити на монетарні і немонетарні, де монетарними будуть податки і витрати, а немонетарними – регулювання. Крім того, інструментом політики можна вважати й державне невтручання, тобто утримання від вжиття певних заходів. Ця класифікація видається „згорнутим”, скороченим варіантом попередніх. Наразі у ній не передбачається застосування інформаційних інструментів.

Для політики охорони громадського здоров'я важливою є класифікація інструментів політики, запропонована М. Робертсом, В. Хсіао, П. Берманом та М. Рейчем [12]. До неї належать такі знаряддя, як регулювання, фінансування оплати надавачів медичних послуг, організація і вплив на поведінку. Головною перевагою цього підходу є виокремлення поведінки як інструмента політики (Н. Солоненко визначає його як соціальний маркетинг [9]). У цій класифікації фінансування розуміється як всі процеси і структури, що мобілізують грошові ресурси, якими оплачується діяльність галузі охорони здоров'я. Дослідники зазначають, що багато варіантів можуть розглядатися як „ідеальний тип”, проте фінансування залежить від економічного добробуту країни. Відтак фінансування включає в себе загальні податки, страхові внески, пряму оплату пацієнта (out-of-pocket payment, міжнародну допомогу тощо [12]).

Ведучи мову про інструмент оплати, дослідники наголошують на механізмах фінансової взаємодії між отримувачами та надавачами послуг. Система оплати – це потужний стимул для медичних працівників. Чимало платежів надходить до медичних працівників через посередників, однак деякі безпосередньо від пацієнтів.

Організація як інструмент політики стосується як загальної структури системи охорони здоров'я, так і окремих установ, що надають послуги.

Регулювання – використання примусової державної влади для зміни поведінки суб'єктів сфери охорони здоров'я. Тобто це всі зусилля держави з управління поведінкою фінансових посередників, установ та медичних працівників – закони, укази, управлінські принципи тощо. Деякі правила поширюються на ресурси (наприклад, вимоги до ліцензування), інші – на процеси (вимоги до фінансових резервів), треті – на продукти (заборона на деякі ліки), а також на ціни.

Інструмент поведінки надзвичайно важливий у контексті проблеми ВІЛ/СНІДу. Безпечні сексуальні практики та використання стерильного інструментарію мають серйозний вплив на боротьбу з поширенням ВІЛ/СНІДу. Поведінка як така співвідноситься з певними інструментами інших класифікацій, як, наприклад, інформування, навчання, комунікація та соціальний маркетинг. Тут також має місце державний примус. Відтак інформування містить найменший державний примус, а заборони – найбільший [12]. Водночас поведінка у цій класифікації співвідноситься з

інформуванням та державним регулюванням у класифікації Л. Пала, які він відносить до різних ресурсів інструментів політики.

Класифікація М. Робертса, В. Хсіао, П. Бермана і М. Рейча має чимало схожого з класифікацією Д. Стоун. Відтак система оплати включає в себе стимули, про які писала Д. Стоун. У свою чергу, правила, права і обов'язки та повноваження з її класифікації є не чим іншим, як інструментом регулювання вищезазначеної групи дослідників. Інформування та переконування взаємопов'язані з інструментом соціального маркетингу, який включає в себе зусилля, що впливають на поведінку людей. Зважаючи на те, що обидві ці класифікації мають багато спільного та враховують поведінку особи, вони є найбільш прийнятними для сфери ВІЛ/СНІДу.

Розглядаючи інструменти політики у сфері протидії епідемії ВІЛ/СНІДу, слід також звернутися до стандартів Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), згідно з якими вичерпна допомога людям, що живуть з ВІЛ/СНІДом, складається з клінічної допомоги, психологічної та соціально-економічної підтримки, залучення людей, які живуть з ВІЛ, та їх близьких, розвиток поваги до прав і забезпечення правових потреб. Загалом же політика протидії епідемії, з позиції ВООЗ, передбачає запобігання розповсюдженню захворювання, а також політику з підтримки інфікованих та їх соціального оточення [14]. При цьому підтримка інфікованих залежить від етапу захворювання, на якому перебуває людина. Так, на початкових етапах потрібна належна діагностика та соціально-психологічна підтримка, з мірою розвитку хвороби людина потребуватиме більше медичних та медико-соціальних послуг (інструменти організації, регулювання та оплати). У більшості країн надання медико-соціальної допомоги ВІЛ-позитивним людям та представникам уразливих до ВІЛ груп відбувається на безоплатній основі (інструменти фінансування та оплати). При цьому частину фінансування, особливо для економічно нерозвинутих країн, виділяють міжнародні організації (і на це слід зважати, оцінюючи інструмент фінансування, оплати та організації).

Кожна зі складових у моделі ВООЗ передбачає надання як медичних, так і соціальних та інших послуг. Скажімо, такий напрям, як клінічна допомога не означає надання суто медичних послуг: для проведення ефективного до- і післятестового консультування, формування прихильності до антиретовірусної терапії потрібна співпраця медиків, психологів та соціальних працівників. Це передбачає міжвідомче надання допомоги (інструмент організації), а також залучення громадського сектора (можливі монетарні інструменти - уповноважена закупівля, гранти тощо).

Вітчизняний та міжнародний досвід свідчить, що важливим інструментом для подолання загрози епідемії є профілактичні програми (інструмент впливу на ризиковану поведінку молоді та осіб з уразливих груп), які мають відчутний економічний ефект. Наприклад, 2005 року

вартість запобігання одному випадку інфікування ВІЛ серед споживачів ін'єкційних наркотиків становила приблизно 1030 гривень. Вартість лікування одного хворого на ВІЛ орієнтовно, за даними ВООЗ, сягнула близько 7900 гривень на рік за умови мінімальної закупівельної ціни препаратів [6].

Слід також зазначити, що профілактична робота із запобігання поширенню епідемії ВІЛ/СНІДу передбачає здійснення поведінкових втручань на індивідуальному та соціальному рівнях. Індивідуальна робота, тобто робота на мікрорівні, може здійснюватися як з однією людиною (клієнтом), так і з її найближчим оточенням. Робота ж на соціальному рівні передбачає здійснення впливу на макрорівні, тобто різних акцій, найчастіше інформаційних та просвітницьких кампаній, спрямованих на широкі групи населення. Такі активні форми профілактики мають бути орієнтовані на зміну патернів поведінки, а не лише на підвищення обізнаності. При цьому залякування не дає бажаного ефекту, адже людям властиво не боятися того, чим їх лякають [8]. Відтак профілактичні програми у сфері ВІЛ/СНІДу не можуть мати елементів примусу і повинні орієнтуватися на сучасні концепції соціального маркетингу.

Вибір інструментів політики, за визначенням науковців [3; 5; 7], зумовлюється різними чинниками. З одного боку, запропоновані знаряддя політики можуть застосовуватися з огляду на належне національне правове регулювання і традиції, притаманні державному управлінню. А з іншого боку, вибір може детермінуватися міжнародними зобов'язаннями країни, а відтак відбуватися у межах дифузії та перенесення політичних традицій і практик з країни до країни. Важливим аргументом на користь певного інструмента може бути його обґрунтована економічна ефективність (як у випадку профілактичних програм у сфері ВІЛ/СНІДу) та дієвість, легкість у впровадженні запропонованих заходів. Проте обмежувальну роль можуть відігравати суспільні стереотипи і соціальна неприйнятність ідей (приміром, впровадження метадонової терапії для споживачів наркотиків нашоухується у деяких державах на суспільний опір), тобто невідповідність засобів політики очікуванням більшості населення. Більше того, застосування певних інструментів може мати не той ефект, на який розраховували його ініціатори. Так, британські науковці звертають увагу на те, що зміни в системі оплати за надані послуги призводять до модифікації поведінки лікарів і лікарень, які прагнуть зберегти свої прибутки, а, наприклад, суворіше регулювання лікарень може спричинити зміни в практиці звітування, і такі звіти (детектор — за класифікацією Л. Пала) можуть не віддзеркалювати реального стану справ [12].

В Україні політика щодо боротьби зі СНІДом ґрунтується на визнанні протидії епідемії як пріоритету державного рівня. З 1991 року діє Закон України „Про запобігання захворюванню на СНІД та соціальний захист населення”, який став першим політичним документом стосовно участі держави у вирішенні проблем, пов'язаних з поширенням ВІЛ/СНІДу. Це

законодавство цілком відповідає міжнародним підходам; щоправда, як і чимало інших нормативно-правових актів, воно виконується не повністю. Наприклад, законодавство визначає, що лікування АРВ-препаратами та інша медична допомога мають бути безплатними і доступними для всіх. Проте, за численними свідченнями, у людей, які живуть з ВІЛ/СНІДом, вимагають оплати за тестування для виявлення захворювання і за лікування від опортуністичних інфекцій.

В Україні, починаючи з 1992 року, прийнято шість національних програм, кожна з яких зробила певний вклад у справу запобігання інфікуванню ВІЛ або, принаймні, в підтримання уваги до проблеми епідемії. Слід зазначити, що з року в рік витрати з державного бюджету на заходи протидії епідемії ВІЛ/СНІДу зростають. Однак в реальності спостерігається недостатнє фінансування державних програм, що також впливає і на рівень надання послуг, і на застосування решти інструментів політики в цілому. Так, недофінансування з державного бюджету програми протидії епідемії ВІЛ/СНІДу на 2004 - 2008 роки становило майже 170 мільйонів гривень. Значну частину фінансування на протиепідемічні заходи надають Україні міжнародні організації.

Хоча в нормативно-правових актах України термін „інструменти політики” офіційно не закріплено, його практичне застосування у сфері протидії епідемії ВІЛ/СНІДу передбачене у вигляді заходів з профілактики, лікування, догляду і підтримки, організаційних заходів, державних гарантій, а також встановленні відповідальності за порушення законодавства у сфері боротьби зі СНІДом, в тому числі й кримінальної відповідальності за свідоме зараження ВІЛ (тобто санкцій, що мають на меті вплив на поведінку).

За останні роки відбулося розширення арсеналу знарядь політики охорони громадського здоров'я, в тому числі й у сфері державної політики. Сталось це завдяки як громадським, так і міжнародним ініціативам. Наприклад, щодо впровадження концепції зменшення шкоди від вживання наркотиків, створення громадських центрів для ВІЛ-позитивних людей, розвитку хоспісної допомоги хворим на СНІД, програм профілактики ВІЛ на робочих місцях, адвокатування прав ВІЛ-позитивних людей тощо. Проте вибір цих інструментів не завжди спирається на належну оцінку потреб та альтернатив, обмеженим є використання детекторів, що мають давати уявлення про реальні зміни у розв'язанні проблеми поширення епідемії. Крім того, для формування і реалізації ефективної політики протидії епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні необхідно втілити низку загальних заходів, зокрема й тих, що стосуються боротьби з бідністю. Структурний характер ВІЛ/СНІДу разом із соціоекономічними та політичними чинниками диктує потребу в інтегрованому багатосекторному підході до розв'язання проблем дискримінації, нерівності, безробіття, бідності, соціального виключення та стигматизації ВІЛ-позитивних людей, тобто

в комплексному застосуванні інструментів політики як ефекторів, так і детекторів різного рівня примусу.

Проведене навесні 2010 року опитування експертів¹, які представляли державні, міжнародні та громадські структури, засвідчило, що у нашій державі сформувалась належна законодавча база, що регулює питання ВІЛ/СНІДу, а також широка мережа ВІЛ-сервісних організацій, які, щоправда, підтримуються переважно коштом міжнародних структур. Проте через на низку системних упущень, лакуни у нормативно-правовому регулюванні надання сучасних медичних та соціальних послуг, залежність ВІЛ-сервісу від зовнішнього фінансування низка інструментів політики працює не на достатньому рівні, а отже й не забезпечує потреби користувачів послуг у потрібному обсязі. Насамперед це стосується інструментів впливу на поведінку, бо профілактичні програми та стан обізнаності населення у питаннях ВІЛ/СНІДу не відповідають міжнародним і загальнодержавним зобов'язанням, які взяла на себе Україна. Частина сучасних інструментів політики, наприклад, організація програм зменшення шкоди від вживання ін'єкційних наркотиків, стримується суспільним неприйняттям та браком належного нормативного регулювання. Проблеми спостерігаються й в організації лікування. Одним з основних зобов'язань України у сфері лікування було визначено розширення охоплення лікуванням до 2010 року до 50 тисяч пацієнтів, проте станом на 1 січня 2010 року в Україні антиретровірусну терапію отримувала 15 871 особа.

Висновки

Інструменти політики розглядалися та аналізувалися багатьма вченими, як зарубіжними, так і вітчизняними. Найбільш вдалі класифікації інструментів політики, прийнятні для галузі охорони здоров'я, були запропоновані Д. Стоун (яка розрізняє такі механізми здійснення змін, як стимули і покарання, визначення правил, інформування й переконування, встановлення прав і обов'язків, реорганізація органів влади) та групою дослідників – М. Робертс, В. Хсiao, П. Берман і М. Рейч (котрі виокремили фінансування, оплату, регулювання, організацію надання послуг та вплив на поведінку).

В Україні відбувається розширення спектра монетарних і немонетарних знарядь політики, що використовуються для протидії епідемії ВІЛ/СНІДу: існує відповідне нормативно-правове регулювання, діють ВІЛ-сервісні організації, надаються послуги з профілактики, діагностики та лікування, зокрема й за рахунок державного фінансування, проте рівень втілення цих заходів не забезпечує потреби, свідченням чого є подальше розгортання епідемії.

¹ Інтерв'ю проводила студентка Національного університету „Києво-Могилянська академія” Н. Клименко.

Література:

1. Браун М. П. Посібник з аналізу державної політики. – К.: Основи, 2000. – 228 с.
2. Говлет М., Рамеш М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики. – Львів: Кальварія, 2004. – 264 с.
3. Іванова О. Л. Соціальна політика: теоретичні аспекти: Курс лекцій. – К.: КМ Академія, 2003. – 107 с.
4. Кризина Н. П. Державна політика України в галузі охорони здоров'я: механізми формування та реалізації: Автореф. дис. ... докт. наук з держ. управл. – К., 2008. – 40 с.
5. Пал Л. Аналіз державної політики. – К.: Основи, 1999. – 422 с.
6. Профілактика ВІЛ/СНІД в учнівському та молодіжному середовищі / За ред. І. Ф. Ільїнської, Б. П. Лазоренка. – К.: Держсоцслужба, 2005. – 204 с.
7. Романов В. та ін. Вступ до аналізу державної політики: Навч. посіб. / В. Романов, О. Рудік, Т. Брус. – К.: Основи, 2001. – 238 с.
8. Савельєва И. Если Вы пишете о СПИДе...: Журналистам о СПИДе. – М.: Рубикон. – 1999. – 128 с.
9. Солоненко Н. Д. Державне управління перебудовою галузі охорони здоров'я в умовах обмежених ресурсів в Україні: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. управл. – К., 2004. – 14 с.
10. Стоун Д. Парадокс політики / Вид. 2-е, переробл. та доповн. – К.: Альтернативи, 2001. – 304 с.
11. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. – К.: Основи, 2002. – 750 с.
12. Getting Health Reform Right: a guide to improving performance and quality / M. J. Roberts, W. Hsiao, P. Berman, M. R. Reich. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 332 p.
13. Making Health Policy / Buse K., Mays N., Walt J. – Berkshire: Open University Press, 2005. – 206 p.
14. National AIDS programmes: a guide to monitoring and evaluating HIV/AIDS care and support. – Geneva: World Health Organization, 2004. – 37 с.

УДК 351.746.1

Підхід до оцінювання безпекового середовища при вирішенні питань оборонного огляду

Володимир Троцько,

кандидат військових наук, начальник відділу
Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національного університету оборони України

Ігор Чернозубкін,

кандидат технічних наук,
доцент кафедри міжнародної інформації
Університету економіки і права „Крок”

Лариса Троцько,

старший науковий співробітник
Центру воєнно-стратегічних досліджень
Національного університету оборони України

Автори статті пропонують підхід, на основі якого можна оцінювати безпекове середовище України, керуючись довготривалими прогностичними характеристиками. Для оцінювання пропонується застосовувати експертні судження стосовно можливості загроз в майбутньому.

Ключові слова: оборонний огляд, безпекове середовище, національні інтереси.

The authors of the article offer an approach, on the basis of which it is possible to assess the security environment of Ukraine, following the long predictive characteristics. For the evaluation it is suggested to apply experts' estimation concerning possibility of threats in the future.

Keywords: defense review, security environment, national interests.

Одним з елементів проведення оборонного огляду в різних країнах є оцінювання безпекового середовища. Під цим терміном звичайно розуміють

сукупність суб'єктів штучного чи природного походження, які становлять або можуть становити небезпеку національним інтересам окремої держави і для нейтралізації яких необхідне залучення (застосування) Збройних Сил та/або інших військових формувань України. До нього входять: окремі держави та їх національні інтереси (економічні, політичні, військові та ін.); природне середовище; окремі особи, організації, політичні партії тощо; інформаційний простір держави; інші суб'єкти.

З огляду на широкий спектр охоплення суб'єктів, що оцінюються, їх різноплановість, значні відмінності в характеристиках загроз, невизначеність прогностичних характеристик здійснення оцінювання безпекового середовища являє складний аналітичний процес, який не має єдиної методології. Про результати такого оцінювання можна судити з багатьох відкритих іноземних публікацій [1 - 3], де наводяться лише концептуальні схеми його здійснення. Наприклад, оцінювання за трьома рівнями – внутрішня безпека, регіональні питання, глобальна безпека. Подібні підходи є основою стратегічного бачення майбутнього та вироблення політики в галузі безпеки, тому вивчення підходів до здійснення такого оцінювання завжди буде актуальним завданням. Завдання оцінки ускладнюється необхідністю вироблення практичних рекомендацій стосовно можливих сценаріїв розвитку безпекового середовища, їх масштабу, характеру, тривалості та наслідків.

Метою статті є вироблення підходу, який би дозволяв за єдиною схемою здійснювати оцінювання безпекового середовища для України. Досягнення цієї мети дозволить виконувати аналіз безпекового середовища, виходячи не просто з переліку фактів, що його характеризують, а з надання хронологічного порядку виникнення у майбутньому, відокремивши факти, що безпосередньо впливають на забезпечення безпеки, від тих, що здійснюють лише опосередкований вплив. В такому контексті завдання оцінювання безпекового середовища ще не вирішувалось.

Будь-який оборонний огляд має означені часові межі. Хоча ці межі досить значні (15 і більше років), найважливішим питанням в оцінці безпекового середовища залишається питання, які загрози національній безпеці будуть актуальними в цей період. Використання чинного законодавства України, зокрема Закону „Про основи національної безпеки” [4] є малопродуктивним. З наведеного в цьому документі переліку загроз неможливо судити про їх предметну сторону (джерело, інтенсивність прояву, час виникнення та інші характеристики), а це, у свою чергу, не дає відповіді на питання щодо подальших кроків оборонного огляду – вироблення можливих сценаріїв та ситуацій, в яких братимуть участь Збройні Сили України та інші військові формування.

Пропонований нами підхід ґрунтується на таких аспектах: 1) змінність

середовища безпеки протягом прогнозованого періоду та необхідність здійснення його постійного моніторингу; 2) можливість експертного оцінювання майбутніх подій; 3) прогнозування подій здійснюється лише на основі прогнозованих очікувань.

Цей підхід складається з кількох етапів. На першому етапі виокремлюються групи, в яких буде здійснюватися прогнозне оцінювання загроз. Для багатьох держав такі групи є традиційними. Наприклад, питання суверенітету і територіальної цілісності традиційно є ключовими для кожної держави. Збройні сили більшості держав створюються і функціонують власне для забезпечення вирішення завдань за цими групами. Кількість цих груп може змінюватися (доповнюватися, коригуватися) з плином часу, особливо в умовах проявів так званого „стратегічного шоку” (Strategic Shocks) [5] – різкої зміни геополітичної обстановки під впливом глобальних подій. Прикладами таких змін є розпад СРСР 1991 року, події 11 вересня 2001 року в США. Попередній аналіз дозволив визначити групи, характерні для України, – територіальна цілісність, державний суверенітет, природні (екологічні) катастрофи, техногенні катастрофи, злочинність, міграція. Відносно новими групами, які виникли в останні десять років, є міжнародний тероризм і піратство.

На другому етапі ці групи (кожна окремо) оцінюються за порівняльною шкалою. Такий принцип прогнозування був застосований ще в 1980-х роках [6] і передбачав використання шкали із значеннями від -8 до +8. Нижче наводиться відповідна порівняльна **таблиця 1**.

Таблиця 1

**Порівняльна шкала для здійснення прогнозованого оцінювання
безпекового середовища**

№ з/п	Значення	Визначення
1	0	Загроза не змінюється
2	2 (-2)	Невелике збільшення (зменшення) загрози
3	4 (-4)	Велике збільшення (зменшення) загрози
4	6 (-6)	Значне збільшення (зменшення) загрози
5	8 (-8)	Максимальне збільшення (зменшення) загрози
6	1, 3, 5, 7, -1, -3, -5, -7	Проміжні значення між двома сусідніми визначеннями

Оцінювання здійснюється групою експертів у відповідності до очікуваних подій за двома варіантами — оптимістичним і песимістичним. При оцінюванні за оптимістичним варіантом робиться припущення, що дія загроз буде вчасно локалізована політичними, дипломатичними та іншими засобами. За такого припущення оцінювання буде тяжіти до зниження дії загроз у порівнянні зі станом найпершого року оцінювання (наприклад,

2009 року). При оцінюванні за песимістичним варіантом припускається найгірший варіант розвитку прогнозу, за якого дію загроз не вдасться локалізувати, і вони будуть загострюватися, спричиняючи збереження значного ризику появи конфліктної ситуації в Україні. Приклад такого оцінювання з короткими поясненнями для групи „територіальна цілісність” наведений в **таблиці 2**.

В **таблиці 2** для групи „територіальна цілісність” взяті три проблемні питання, що існують нині в Україні – перебування на території України іноземних військ, невирішеність питання делімітації та демаркації державного кордону України з деякими суміжними державами та економічна діяльність на прикордонних територіях, частина з яких неврегульована. Прогнозовані припущення ґрунтуються на міркуваннях, що перебування іноземних військ може продовжитися (песимістичний варіант) або завершитися (оптимістичний варіант) після закінчення дії договору між Україною та Російською Федерацією щодо перебування Чорноморського флоту РФ на території України. Песимістичний і оптимістичний варіанти передбачають незмінність у вирішенні питань демаркації та делімітації державного кордону України з рядом суміжних держав до 2025 року та збереження проблеми економічної діяльності на прикордонних територіях з Україною. Вважається, що для зміни ситуації за цими проблемними питаннями немає політичних та економічних передумов.

Подібні оцінювання проводяться і стосовно інших прогнозних груп. Варіанти загальної прогнозної оцінки з числовими значеннями для оптимістичного і песимістичного варіантів наведено в **таблицях 3 і 4**.

На третьому етапі за результатом такого оцінювання доцільно побудувати графіки прогнозованого значення загроз (прогнозовану динаміку загроз) за оптимістичним і песимістичним варіантами (див. **графік**). Такі графіки дають можливість отримати цілісну картину розвитку безпекового середовища для України. Наприклад, з наведеного **графіка** можна зробити висновок, що протягом прогнозованого періоду в найкращому випадку рівень загрози для України не зміниться (ймовірність поліпшення безпекового середовища досить незначна). З уваги на сучасну ситуацію, передумов для такого поліпшення немає. Це можна пояснити вичерпанням потенціалу мирного врегулювання, обумовленого розпадом СРСР і формуванням нової геополітичної обстановки.

Більш детальне пояснення може бути зроблене, виходячи з результатів прогнозного оцінювання. Зрозуміло, що для такої далекої перспективи зазначені оцінювання безпекового середовища можуть мати лише приблизний характер. Моніторинг його змін має здійснюватися на постійній основі – щороку та у випадку різкої зміни воєнно-політичної обстановки – епізодично (у відповідності з різкою зміною геополітичної обстановки).

Таблиця 2

Варіант оцінювання групи „територіальна цілісність”

з короткими поясненнями

Рік	Песимістичний варіант				Оптимістичний варіант		
	Коротке пояснення				Коротке пояснення		Оцінка
2010	Збереження присутності іноземних військ на території України	Збереження невирішених питань делімітації та демаркації на окремих ділянках державного кордону України	Збереження економічної діяльності на прикордонних (неврегульованих) територіях	0	Збереження присутності іноземних військ на території України	Збереження невирішених питань делімітації та демаркації на окремих ділянках державного кордону України	Збереження економічної діяльності на прикордонних (неврегульован.) територіях.
2011	-//-	-//-	-//-	0	-//-	-//-	0
2012	-//-	-//-	-//-	0	-//-	-//-	0
2013	Активізація намагань щодо продовження перебування інозем. військ на території України	-//-	-//-	2	Активізація намагань щодо продовження перебування іноземних військ на території України	-//-	-//-
2014	-//-	-//-	-//-	2	-//-	-//-	2
2015	-//-	-//-	-//-	2	-//-	-//-	2

Володимир Троцько, Ігор Чернозубкін

Рік	Песимістичний варіант			Оцінка	Оптимістичний варіант			Оцінка
		Коротке пояснення				Коротке пояснення		
2016	Крайне загострення питання щодо перебування іноземних військ на території України	-/-	-/-	4	Загострення питання щодо перебування іноземних військ на території України	-/-	-/-	3
2017	-/-	-/-	-/-	4	-/-	-/-	-/-	3
2018	-/-	-/-	-/-	4	Вирішення питання присутності іноземних військ на території України	-/-	-/-	2
2019	Продовження перебування іноземних військ на території України	-/-	-/-	2	Виведення іноземних військ з території України	-/-	-/-	0
2020	-/-	-/-	-/-	2	Виведення (відсутність) іноземних військ з території України	-/-	-/-	0
2021	-/-	-/-	-/-	2	-/-	-/-	-/-	0
2022	-/-	-/-	-/-	2	-/-	-/-	-/-	0
2023	-/-	-/-	-/-	2	-/-	-/-	-/-	0
2024	-/-	-/-	-/-	2	-/-	-/-	-/-	0
2025	-/-	-/-	-/-	2	-/-	-/-	-/-	0

Таблиця 3

Загальні прогностичні оцінки
та їх середнє значення за оптимістичним варіантом

Рік	Територ. цілісність	Суверенітет	Екологія	Техногенні катастрофи	Злочинність	Міграція	Тероризм	Пірагство	Середнє
2010	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2011	0	0	-2	-2	0	2	0	-2	-0,5
2012	0	0	-2	-2	0	2	0	-2	-0,5
2013	2	0	-2	-2	0	2	0	-2	-0,25
2014	2	2	-2	-2	0	2	0	-2	0
2015	2	4	-2	-2	0	2	0	-2	0,25
2016	3	4	-2	-2	0	2	0	-2	0,5
2017	3	4	-2	-2	0	2	0	-2	0,5
2018	2	4	-2	-2	0	2	0	-2	0,25
2019	0	4	-2	-2	0	2	0	-2	0
2020	0	2	-2	-2	0	2	0	-2	-0,25
2021	0	2	-2	-2	0	2	0	-2	-0,25
2022	0	2	-2	-2	0	2	0	-2	-0,25
2023	0	2	-2	-2	0	2	0	-2	-0,25
2024	0	2	-2	-2	0	2	0	-2	-0,25
2025	0	2	-2	-2	0	2	0	-2	-0,25

Таблиця 4

Загальні прогнозні оцінки
та їх середнє значення за пєсимістичним варіантом

Рік	Тєриторіальна цїлісність	Суверенітет	Екологія	Тєхногенні катастрофи	Злочинність	Міграція	Тєроризм	Пірагство	Сєреднє
2010	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2011	0	0	2	2	0	2	2	2	1,25
2012	0	0	2	2	2	2	2	2	1,5
2013	2	0	2	2	0	2	2	2	1,5
2014	2	2	2	2	0	2	2	2	1,75
2015	2	6	2	2	0	4	2	2	2,5
2016	4	6	2	2	0	4	2	2	2,75
2017	4	6	2	2	0	4	2	2	2,75
2018	4	6	2	2	0	4	2	2	2,75
2019	2	6	2	2	0	4	2	2	2,5
2020	2	6	2	2	0	4	2	2	2,5
2021	2	6	2	2	0	6	2	2	2,75
2022	2	6	2	2	0	6	2	2	2,75
2023	2	6	2	2	0	6	2	2	2,75
2024	2	6	2	2	0	6	2	2	2,75
2025	2	6	2	2	0	6	2	2	2,75

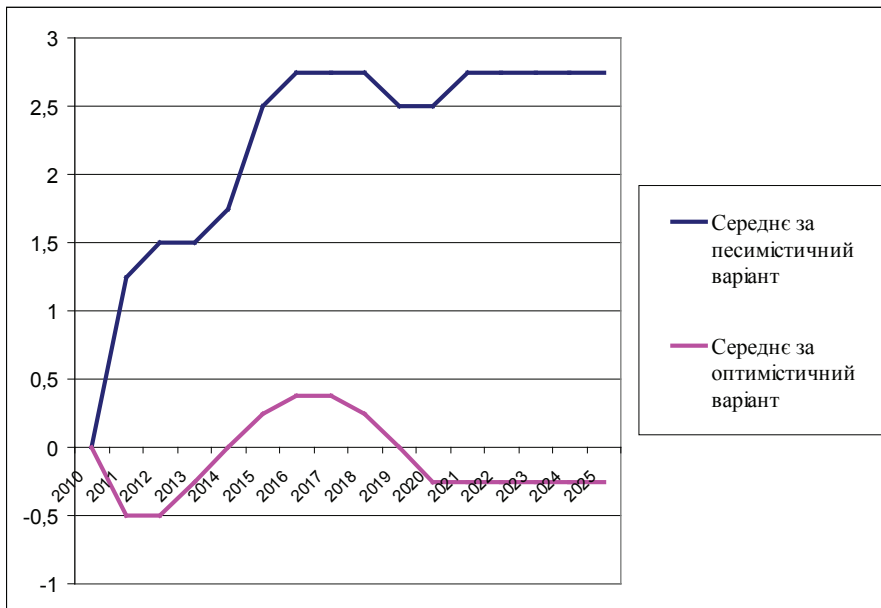
Графік

Варіант динаміки загроз безпекового середовища для використання в оборонному огляді

Висновки

Запропонований підхід можна вважати базовим для удосконалення методології підготовки і проведення оборонного огляду. За своєю результативністю його доцільно використовувати перед проведенням оборонного огляду, оскільки збирання і опрацювання інформації для аналізу потребує значних інформаційних, часових та інтелектуальних ресурсів. Подібний підготовчий аналіз здійснюється, наприклад, у Великій Британії [1]. Запропонований підхід дає цілісну картину стану безпекового середовища та його розвитку на перспективу регіонального характеру, тобто аналізується стан держави та її найближче оточення. Така постановка питання тісніше „прив’язує” практичні питання розвитку Збройних Сил України, інших військових формувань до змін безпекового середовища.

Напрямом подальшого розвитку запропонованого підходу має бути створення відповідної методики оцінювання безпекового середовища для використання в оборонному огляді України.

Література:

1. Adaptability and Partnership: Issues for the Strategic Defence Review Presented to Parliament by the Secretary of State for Defence By Command of Her Majesty February 2010 [Електронний ресурс] // Режим доступу до ресурсу: http://en.wikipedia.org/wiki/Adaptability_and_Partnership:_Issues_for_the_Strategic_Defence_Review.
2. Global Trends 2025: A Transformed World [Електронний ресурс] // Доступ до ресурсу: www.dni.gov/nic/NIC_2025_project.html.
3. Mapping the global future Report of the National Intelligence Council's 2020 Project Based on Consultations With Nongovernmental Experts Around the World [Електронний ресурс] // Режим доступу до ресурсу: http://www.dni.gov/nic/NIC_globaltrend2020.html
4. „Про основи національної безпеки України”. Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №39, ст. 351) {Із змінами, внесеними згідно із Законом № 3200-IV (3200-15) від 15.12.2005, ВВР, 2006, №14, ст. 116} [Електронний ресурс] // Режим доступу до ресурсу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=964-15>.
5. Strategic Trends Programme Global Strategic Trends – Out to 2040 Fourth Edition p. 109 [Електронний ресурс] // Доступ до ресурсу Доступ до ресурсу: <http://www.mod.uk/DefenceInternet/MicroSite/DCDC/OurPublications/StrategicTrends+Programme/>.
6. Кернс К., Саати Т. Аналитическое планирование: анализ систем / Кернс К., Саати Т.; пер. с англ. В. Г. Вачнадзе. – М.: Радио и связь, – 1991. – С. 152.

УДК 355.2

Сутність рекламної діяльності Збройних Сил України

Володимир Данилов,
аспірант

Центру перспективних соціальних досліджень
Національної академії наук України
та Міністерства праці і соціальної політики України

У статті висвітлюються принципи організації рекламних кампаній, спрямованих на створення позитивного образу Збройних Сил України, а також технологій, які вважаються проміжною ланкою системи „збройні сили – громадськість”.

Ключові слова: *рекламна кампанія, рекламні технології, формування позитивного іміджу Збройних Сил.*

The paper studies the principles of organizing the advertising campaigns, directed on creating a positive image of armed forces, and also the technologies which are considered to be the intermediate of a system „armed forces – the public”.

Keywords: *advertising campaign, advertising technologies, forming a positive image of armed forces.*

В умовах ринкових відносин реклама є одним з комунікативно-технічних засобів маркетингу, який являє собою сукупність методів і засобів впливу на різні групи людей з метою надання їм необхідної інформації в найбільш доступній формі найбільш ефективними каналами. Реклама необхідна не лише комерційним організаціям та потужним індустріальним компаніям. Її можливості набагато ширші: рекламу можна визначити як спосіб поширення інформації, яка використовується суспільством для досягнення багатьох цілей: в комерційних установах, наприклад, для реалізації товарів і послуг, залучення персоналу, в органах державної влади – для інформування суспільства, підвищення довіри до них. Використання рекламних технологій має стати й одним з напрямів формування позитивного іміджу Збройних Сил України (ЗСУ).

Реклама армії дозволила б привернути увагу та інтерес до ЗСУ не тільки в Україні, а й на міжнародній арені (наприклад, реклама вітчизняних зразків озброєння).

В розвинутих демократичних країнах Заходу рекламні технології створення позитивного образу збройних сил (ЗС) широко застосовуються; вони вважаються проміжною ланкою системи „збройні сили – громадськість”, що сприяє припливу перспективної молоді до лав армії.

В умовах переходу держави до ринкової економіки важливого значення набуває теоретичне обґрунтування і практичне здійснення рекламної діяльності Збройних Сил України.

Поняття „рекламна діяльність збройних сил” на теренах колишнього СРСР почало вживатися досить недавно, а тому ще не склалося єдиної точки зору щодо визначення цього процесу. В рамках економічного підходу рекламу трактують як складову маркетингу, головним завданням якої є забезпечення процесу збуту товару в умовах ринкової економіки та отримання прибутку (Ф. Котлер, В. Хойер, І. Рожков, А. Дейян). В комунікативному підході рекламу визначають як неособові форми комунікації, котрі здійснюються за допомогою платних засобів поширення інформації з чітко вказаними джерелами фінансування (А. Шуц, Дж. Белл, А. Штаталов). А. Смирнов, В. Фролов, Г. Герасименко трактують рекламу військової служби як соціально-політичну рекламу, мета якої полягає у створенні привабливого іміджу збройних сил, образу військовослужбовця.

Таким чином, реклама для збройних сил є одним з каналів здійснення інформаційної та воєнно-технічної політики держави, ефективний інструмент соціально-психологічного впливу на цільові аудиторії і населення в цілому.

В залежності від об’єкта, завдань і масштабів рекламної діяльності в ролі суб’єкта виступають: 1) держава як головний організатор і провідник в області реклами; 2) рекламні структури збройних сил, підприємств оборонно-промислового комплексу; рекламні агентства; 3) засоби поширення рекламної інформації; 4) громадські організації, спілки, асоціації.

Основних функцій реклами є кілька.

Економічна функція сприяє реалізації виготовленої продукції, що дає можливість оборонним підприємствам пришвидшити темпи свого розвитку. В той же час вплив реклами на стимулювання продажу не можна розглядати як вирішальний фактор, адже ефективність продажу залежить і від інших чинників – відповідності товарної пропозиції споживацькому попиту, величини фінансових витрат, рівня проникнення підприємства на зовнішній ринок тощо.

Політична функція пов’язана з тим, що реклама на зовнішньому ринку відображає інтереси як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави. Слід зазначити, що рекламні звернення, які поширюються за кордоном, впливають на формування уявлень про державу, її збройні

сили, підприємства оборонного комплексу, їх продукцію та послуги. Будь-яке рекламне звернення, навіть якщо воно присвячене тільки одному товару чи послугі, бере участь у формуванні узагальненого образу держави-постачальника. Тому широка рекламно-інформаційна діяльність оборонних підприємств на міжнародних ринках є об'єктивним процесом в руслі основних тенденцій світового розвитку, важливим напрямом реформування вітчизняного оборонного комплексу.

Соціальна функція спрямована на задоволення духовних потреб населення, формування нових уявлень. За допомогою специфічних засобів реклама може управляти поведінкою і способом дій споживачів, тобто брати безпосередню участь у їх вихованні.

Інформаційна функція полягає в передачі інформації від рекламодавця до споживача. В цій ролі реклама забезпечує споживачів спрямованим потоком інформації про виробника і його товари. У сфері політики інформаційна функція реклами полягає в наданні відомостей про стан і можливості різних регіонів, політичні оцінки та прогнози економічної та воєнно-технічної політики, структуру попиту на види озброєння тощо, які важливі для воєнно-політичного керівництва.

Об'єкти рекламної діяльності збройних сил умовно можна поділити на три групи.

1. Ринкові об'єкти маркетингу та реклами ЗС. У такому випадку Збройні Сили є суб'єктом і можуть виступати як в ролі споживача, так і в ролі продавця. ЗС як споживач: матеріальні та людські ресурси; продукція воєнного призначення; споживчі товари та послуги. ЗС як продавець: вакансії для військової служби за контрактом; надлишкове військове майно і техніка; платні послуги (пов'язані з навчанням).

2. Об'єкти некомерційної сфери маркетингу та реклами ЗС: імідж армії; військова служба за контрактом; військова служба за призовом.

3. Об'єкти виробничої сфери ЗС: виробництво військової продукції і техніки; ремонтні послуги.

Відповідно до об'єктів рекламної діяльності ЗС можна виділити певні напрями використання реклами, кожен з яких має власну специфіку: 1) при організації закупівель для ЗС озброєння, воєнної техніки, майна, матеріальних засобів, продовольчих товарів та послуг; 2) при реалізації надлишкового майна і техніки у зв'язку із скороченням армії; 3) при комплектуванні збройних сил військовослужбовцями за призовом і контрактом; 4) при здійсненні платних послуг засобами Збройних Сил [3].

Аналіз об'єктів і напрямів рекламної діяльності Збройних Сил дає підстави для висновку про необхідність застосування маркетингових інструментів для підвищення ефективності використання ресурсів, які надаються армії.

Можна виокремити головні цілі рекламної діяльності ЗС: 1) формування об'єктивної громадської думки про міністерство оборони, генеральний штаб, армію в цілому тощо; 2) висвітлення актуальних проблем

життєдіяльності і розвитку армії; 3) здійснення інформаційно-реklamної діяльності в інтересах підвищення престижу військової служби, ролі Збройних Сил як головної складової в забезпеченні безпеки держави, захисті прав військовослужбовців; 4) акумуляція наявних і залучення додаткових інтелектуальних, матеріально-технічних і фінансових ресурсів в інтересах інформаційно-реklamної політики міністерства оборони.

Основними завданнями рекламної діяльності збройних сил є: 1) інформування суспільства про роль, місце і практичну діяльність міністерства оборони, генерального штабу, військових частин та організацій Збройних Сил для зміцнення обороноздатності держави, підвищення бойової та мобілізаційної готовності; 2) зміцнення авторитету і поліпшення позитивного іміджу армії в суспільстві, участь у військово-патріотичному вихованні населення та молоді всіма видами, формами і засобами інформаційно-реklamної діяльності; 3) інформаційно-реklamне забезпечення діяльності військових комісаріатів, органів державної влади та місцевого самоврядування в проведенні заходів для підготовки молоді до військової служби за призовом і контрактом, орієнтація для вступу у вищі військово-навчальні заклади; 4) інформаційно-реklamне забезпечення і супровід заходів, які проводяться за планами зміцнення та розвитку зв'язків з арміями іноземних держав; 5) організація та поширення матеріалів виступів керівного складу Збройних Сил для вітчизняних та зарубіжних засобів масової інформації; 6) організація та поширення інформаційно-аналітичних матеріалів для органів військового друку і телебачення; 7) координація та методичне керівництво інформаційно-реklamної роботи в Збройних Силах.

Особливої актуальності в сучасних умовах набуває рекламування військової служби за контрактом. Це вид діяльності, а також вироблена в її результаті продукція, спрямована на підвищення привабливості військової служби за контрактом, іміджу військовослужбовця, інформування про вакансії, а також формування і розвиток у різних груп населення позитивної мотивації стосовно військової служби.

Мета реклами військової служби за контрактом тісно пов'язана з її видами.

Імідж-реклама спрямовується на створення позитивного образу Збройних Сил та військової служби за контрактом серед потенційних добровольців шляхом ознайомлення їх з роллю, метою і завданнями армії та флоту.

Стимулююча реклама покликана формувати у молоді почуття відповідальності за виконання своїх зобов'язань перед батьківщиною, підкреслювати переваги та пільги військовослужбовців, спонукати до вибору військової спеціальності і вступу на військову службу за контрактом. Стимулююча реклама нерідко буває складовою імідж-реклами.

Реклама стабільності допомагає закріпити результат, досягнутий іншими видами реклами. Зокрема, в особі Міністерства оборони вона формує у людей образ надійного партнера, гаранта стабільності в суспільстві, який допомагає вирішувати особисті проблеми на тривалу перспективу.

Основні вимоги до процесу розробки, виготовлення та поширення реклами військової служби за контрактом: 1) об'єктивне відображення процесу реформування і будівництва Збройних Сил, їх місця у воєнній організації держави; 2) наукова обґрунтованість, що відбиває сучасний рівень воєнно-соціологічних знань про рекламу; 3) забезпечення та досягнення взаємодії на рівні реальних контактів з органами державного та регіонального управління, з оборонними, ветеранськими, молодіжними та іншими організаціями з метою реалізації єдиної політики реклами військової служби за контрактом; 4) системність та послідовність в рекламній діяльності; 5) визначення, вибір найбільш прийнятних способів, методів і форм рекламного впливу; 6) постійне здійснення воєнно-соціологічного моніторингу рекламного впливу.

При цьому рекламна діяльність Збройних Сил повинна відповідати реальному стану справ у ЗСУ. Адже у випадку встановлення невідповідності реального становища Збройних Сил уявленням про них, що вдалося сформувати через засоби рекламної діяльності, негативний ефект виявиться настільки потужним, що нейтралізувати його буде непросто.

В рекламній діяльності Збройних Сил можна виділити чотири рівні її організації.

Теоретично-методологічний рівень полягає в розробці цілісної рекламної концепції, що включає: модель привабливого образу армії і флоту; образ військовослужбовця – лідера громадської думки, здатного обрати стійку позицію в суспільній свідомості різних категорій населення; мета, засоби і методи рекламних заходів та акцій в рамках вирішення загальних та поетапних завдань. Створення такої концепції як правило є відправною точкою формування замовлення на виробництво і розміщення рекламної продукції.

Організаційний рівень. Для організації рекламної діяльності в Збройних Силах мають вирішуватися такі питання: створення системи координації зусиль різних підрозділів Збройних Сил з підготовки і проведення рекламних кампаній; фінансування процесу виробництва і розміщення воєнно-реklamних матеріалів; організація науково-методичної системи отримання первинних знань у галузі реклами і зв'язків з громадськістю для тих, хто буде практично опікуватися рекламно-інформаційною діяльністю.

Технологічний рівень. Успіх в організації заходів для залучення молоді до служби за контрактом засобами реклами можуть забезпечити: 1) активне використання досвіду практичної роботи спеціалістів у галузі воєнно-професійної орієнтації і професійного відбору у військових

частинах, військових комісаріатах та військово-навчальних закладах; 2) комплексне використання основних напрямів реклами добровільної військової служби (такими напрямками є рекламно-видавничий, рекламно-художній та рекламно-інформаційний).

Методичний рівень включає обґрунтування форм і методів рекламного впливу, які були б ефективними в тій чи іншій конкретній ситуації. Тобто, спираючись на досвід вітчизняних та зарубіжних спеціалістів у галузі реклами, здійснювати рекламну діяльність з використанням найефективніших форм, засобів і методів.

Головна особливість вирішення завдань рекламної діяльності в інтересах Збройних Сил України пов'язана з тим, що доводиться враховувати обставини загального характеру: брак стратегії (програми) розвитку інформаційної політики держави та загальнонаціональної програми формування позитивного іміджу (престижу) армії і флоту; брак методики воєнної реклами та підготовлених спеціалістів у цій сфері; слабе знання зарубіжного досвіду.

Таким чином, рекламна діяльність – це важлива складова іміджевої комунікативної політики Збройних Сил, необхідний атрибут процесу реформування державного органу, специфічна форма цивільно-військових комунікацій. Рекламні технології забезпечують формування вербальної та невербальної проєкції іміджу Збройних Сил. Створення реклами силової структури потребує професіоналізму, грамотного й фахового підходу, розуміння загальних концептуальних положень та знань психологічних механізмів. Ефективність рекламної комунікації Збройних Сил України значною мірою залежить від загальнодержавної підтримки, сприяння Міністерства оборони, Генерального штабу ЗС, а також готовності громадянського суспільства відгукнутися на запропоновані державою рекламні акції.

Література:

1. **Рожков И. Я.** Реклама: планка для „профи”. – М.: Юрайт, 1997. – С. 19.
2. **Панкратов Ф. Г., Баженев Ю. К., Серегина Т. К. и др.** Рекламная деятельность. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Дашков и Ко, 2002 – С. 34.
3. **Тимофеев А.** Маркетинг и коммерческий успех // Военно-экономический журнал. – 1993. – №5.
4. **Шубадеров А. Я.** Как повышать престиж армии // Современная военная психология: Хрестоматия / Сост. А. А. Урбанович: - Мн.: Харвест, 2003 – 576 с. – (Библиотека практической психологии).
5. **Осьодло В. І., Мусієнко О. І., Петрович В. І., Савінцев В. І., Позняков О. П., Мацевко Т. М.** Організація інформаційно-пропагандистського забезпечення особового складу. Навчальний посібник. Видання друге, доповнене. Частина 1. – К.: НАОУ, 2005 р.

УДК 328.28

Деякі питання державної політики протидії тероризму в Україні

Марія Гуцало,

кандидат політичних наук,
головний консультант Національного інституту
проблем міжнародної безпеки

У статті здійснюється аналіз деяких проблемних аспектів реалізації державної політики протидії тероризму в Україні, окреслюються окремі напрями її оптимізації.

Ключові слова: *протидія тероризму, антитерористичне реагування, запобігання насильству, концепція протидії тероризму.*

The analysis of some problem aspects of counteraction to terrorism state policy realization in Ukraine is carried out, separate directions of its optimization are outlined.

Keywords: *counteraction to terrorism, anti-terrorist response, violence prevention, terrorism counteraction concept.*

В сучасному світі динамічно розвивається глобалізація усіх сфер міжнародного життя. Це породжує, між іншим, і загострення суперечностей між деякими державами внаслідок нерівномірного розвитку глобалізаційних процесів, поглиблення розриву між рівнем добробуту населення різних країн.

Поглиблення соціально-політичної асиметрії у світі супроводжується ескалацією міжнародного тероризму. Його розвиток характеризується формуванням таких негативних явищ, як багатоплановість руйнівного впливу на різні сфери суспільного життя – політичну, економічну, соціальну, духовну, а також на різні види національної безпеки – суспільну, державну, воєнну, інформаційну тощо. Розширився спектр об'єктів терористичної діяльності: нападам піддаються установи ООН, військові і промислові об'єкти, освітні заклади, засоби транспорту, міська інфраструктура, об'єкти підвищеного екологічного ризику тощо. Тактика

узгоджених послідовних дій терористичних організацій спрямовується на підриг конститутційного ладу держав, дезорганізацію функціонування органів державної влади, включаючи стимулювання насильницьких дій стосовно державних та політичних діячів.

Реалізація політично вмотивованої насильницької ідеології здійснюється через посилення руйнівних можливостей терористичних засобів (за рахунок суїцидного тероризму, збільшення руйнівних параметрів впливу звичайних засобів терористичної діяльності, підготовки до застосування зброї масового ураження). До найбільш активних суб'єктів сучасного тероризму належать релігійні, передусім ісламістські, та етнонаціональні терористичні організації, які мають високий мобілізаційний потенціал та відносно стійку базу підтримки серед різних соціальних верств.

Все більшу деструктивну роль в комплексі сучасних змін тероризму відіграє його ідейно-політичний та психологічний вплив на суспільство. Йдеться про цілеспрямоване та масоване поширення терористичними організаціями екстремістської ідеології, перш за все ісламістсько-фундаменталістського та націонал-екстремістського характеру, задля забезпечення поповнення цих організацій новими членами, одержання підтримки певних політичних кіл на міжнародному та національному рівнях, надання своїй діяльності статусу політичних та національно-визвольних рухів, боротьби за права людини, релігійні свободи тощо. При цьому основна частина закликів чи погроз на адресу урядів країн, які лунають з боку членів ісламістських організацій, зокрема в Західній Європі, часто не переводиться у практичну площину, а скоріше розраховується на стимулювання протестних груп всередині країни та збурення громадської думки для пришвидшення процесу радикалізації окремих категорій населення.

Посилився процес взаємозв'язку тероризму як антисуспільного соціально-політичного явища з цілою низкою інших сучасних загроз – наркобізнесом, неконтрольованим поширенням засобів масового ураження, незаконним оборотом ядерних матеріалів, організованою злочинністю та незаконною міграцією, а також морським піратством, що суттєво посилює суспільну небезпеку як цих явищ, так і самого тероризму. Результатом цього є не тільки посилення соціальної напруги в суспільстві, зростання невдоволення населення політикою урядів, а й появою складних для розв'язання проблем в організації боротьби держави з тероризмом. Серед них: необхідність нейтралізації негативних наслідків суспільно-політичних, соціально-економічних процесів та недопущення подальшої радикалізації населення; актуалізація проблеми захисту численних та різнопланових об'єктів терористичних посягань; задіяння ефективних механізмів мінімізації втрат, які стають результатом терористичних акцій тощо.

Ці та інші зміни в ідеології та практиці реалізації насильницьких устремлінь терористичних організацій висувають ряд нових вимог до

організації протидії сучасному тероризму – послідовної, цілеспрямованої діяльності державних суб'єктів щодо урегулювання суспільно-політичних, соціально-економічних відносин з метою мінімізації та усунення причин, що породжують і каталізують прояви тероризму. У цьому контексті окремої уваги потребують гуманітарні питання, зокрема такі, як пропаганда соціально значущих для суспільства цінностей і створення умов для міжкультурного та міжконфесійного діалогу. Робота над вирішенням цих проблем в умовах духовно-ціннісного вакууму сприяла б недопущенню радикалізації світогляду та політизації релігії – тенденцій, які нині набувають загрозливого характеру в широкому загальноцивілізаційному форматі. Адже „актуалізація проблем ксенофобії, релігійної та етнічної нетерпимості, зрештою, власне екстремізму (включаючи тероризм) і пов'язаних з цим колізій значною мірою є наслідком тривалого та відвертого нехтування довгостроковими цільовими настановами гуманітарного характеру, у першу чергу — проблемами формування єдиної багатоелементної (на паритетних принципах взаємодії окремих культурних матриць) системи духовно-ціннісної орієнтації людства” [1, с. 5].

Для вітчизняних та зарубіжних дослідників проблематика боротьби з тероризмом є сьогодні однією з найбільш актуальних. Коло питань теорії і практики міжнародного тероризму, яке осмислюється, зокрема, у працях вітчизняних дослідників В. Антипенка [2; 3], М. Гуцало [4; 5; 6; 7], В. Крутова [8] та інших, є досить розмаїтим.

Серед найновіших зарубіжних досліджень варто назвати праці К. Анкерсена та М. О'Лірі „Що таке глобальний терор?” [9], О. Ашура „Дерадикалізація джихадизму: трансформація збройних ісламістських рухів” [10], Ф. Барнабі „Майбутнє терору” [11]; Дж. Белла „Міста, тероризм та міські війни ХХІ ст.” [12], А. Гельке „Новий вік тероризму та міжнародна політична система” [13], М. Гонзалес-Перетс „Жінки й тероризм” [14], М. Гуса „Основи тероризму: концепції та суперечності” [15], А. Дольника „Розуміння новацій тероризму: технологія, тактика та глобальні тенденції” [16], Т. Джонсона „Тероризм як засіб війни: зіткнення цінностей, стратегій і суспільств” [17], А. Крюгера „Що створює тероризм: економіка і коріння тероризму” [18], М. Мерфі „Сучасне піратство і тероризм на морі: загроза для міжнародної безпеки” [19], П. Неймана та М. Сміт „Стратегія тероризму: як він працює і чому зазнає поразки?” [20], Е. Хобсбаума „Глобалізація, демократія і тероризм” [21].

Метою статті є аналіз деяких проблемних аспектів, які окреслюються на сучасному етапі при реалізації державної політики протидії тероризму в Україні, та визначення перспективних напрямів, які, на думку автора, можуть забезпечувати безперервність процесу забезпечення національної безпеки у процесі запобігання терористичній загрозі на тлі її загострення у світі.

Механізми протидії тероризму, які використовуються у більшості країн світу, в тому числі й в Україні, в цілому не забезпечують гнучкості та динамічності заходів антитерористичного реагування з огляду на причини, що можуть сприяти розширенню терористичних загроз. Це пояснюється, з одного боку, значним адаптивним потенціалом міжнародного тероризму, який набуває нових форм і методів впливу, з іншого боку – дещо однобічним сприйняттям цього явища як кримінального злочину без урахування його далекосяжно-деструктивної соціально-політичної ролі, що важливо для визначення комплексу довгострокових та середньострокових цілей, які мають становити основу політики і стратегії держави у цій сфері. Увага лише до кримінальної природи тероризму призводить до певних перекосів у державних програмах, орієнтованих переважно на реалізацію спеціальних заходів боротьби антитерористичних підрозділів. Недостатня увага приділяється питанням інформаційно-пропагандистського, освітньо-просвітницького, видавничого характеру, з підтримання міжкультурної та конфесійної злагоди у суспільстві, впровадження культурно-освітніх, бізнесових проєктів і програм з недопущення об'єктивації екстремістської й терористичної небезпеки.

Такі заходи є предметом уваги в країнах Європейського Союзу, де після терористичних актів у Мадриді 2004 року та в Лондоні 2005 року уряди докладають значних зусиль для запобігання поширенню радикальних настроїв серед окремих категорій населення та активізації діяльності терористичних організацій, передусім шляхом діалогу з мусульманським світом.

Так, досвід ФРН з проведення агітаційно-виховної роботи, впровадження спеціальних молодіжних програм, спрямованих на нівелювання насильницьких стереотипів у свідомості населення, дає певні позитивні наслідки, що важливо на тлі значного посилення терористичної загрози в Німеччині. Федеральне відомство з охорони конституції спільно з відповідними земельними структурами проводить в Німеччині широку роз'яснювальну роботу, яка передбачає видання спеціальних матеріалів про неприпустимість екстремізму, расової нетерпимості; організацію соціальних досліджень з виявлення загрози екстремізму й насильницьких злочинів; проведення семінарів, „круглих столів” для студентів, викладачів, представників ЗМІ тощо. Збільшення кількості злочинів із застосуванням насильства проти іммігрантів африканського та азійського походження у ФРН змусило уряд країни посилити заходи профілактики шляхом об'єднання зусиль як державних структур (місцевої муніципальної влади, поліції, відомств у справах молоді, іноземців, з охорони конституції), так і громадськості. Такі заходи у своїй більшості не потребують значних матеріальних витрат, їх реалізація спирається на наявний організаційний та інтелектуальний потенціал державних інституцій, громадських організацій, бізнесових структур, достатній для

критичного осмислення причин поширення тероризму та застосування механізмів протидії.

Визначення заходів загальнодержавної системи протидії тероризму має корелюватися з наявними міжнародними підходами у даній сфері. Так, серед пріоритетних напрямів Глобальної контртерористичної стратегії ООН (2006 р.), які повинні знайти своє місце в національних програмах протидії екстремізму й тероризму в якості довгострокового компонента і тим самим забезпечувати їх системний характер, слід назвати такі: сприяння забезпеченню законності, поваги прав людини та створенню ефективних систем кримінального правосуддя; підтримка освіти високого рівня та релігійної й культурної толерантності; боротьба з фінансуванням тероризму; забезпечення безпеки перевезень; використання можливостей Інтернету для боротьби з тероризмом; посилення захисту уразливих цілей та вжиття заходів на випадок нападу на них; зміцнення потенціалу держави із запобігання одержанню терористами засобів масового ураження та посилення рівня готовності до нападів із застосуванням ядерних матеріалів.

На сьогодні в Україні не спостерігається системного тероризму, проте на нашій території правоохоронні органи час від часу виявляють окремі осередки екстремістських ісламістських організацій, фіксують перебування прихильників міжнародних терористичних структур. Серед теророгенних чинників, які потребують відповідної корекції на державному рівні, можна назвати такі. До зовнішніх чинників, на нашу думку, належать: ймовірна віднесеність України до об'єктів терористичних посягань з боку лідерів міжнародного тероризму через активну миротворчу діяльність держави на міжнародній арені; участь в Антитерористичній коаліції та місіях з підтримання миру в конфліктогенних регіонах світу (Ірак, Пакистан, Косово, Сомалі). В цілому ж рух України на шляху до інституалізації держави в рамках європейської безпекової та оборонної політики з урахуванням антизахідно-цивілізаційної акцентуації міжнародного тероризму створює додаткові ризики.

До цього слід додати й те, що через Україну пролягають транзитні канали міжнародного наркобізнесу та нелегальної міграції. Кількість нелегалів, які осіли в країні, перевищує загальновизнані європейські норми у 20 - 25 разів і становить від 700 тисяч до 1 мільйона осіб. Серед них є прихильники міжнародних екстремістських організацій та вихідці з „регіонів насильства” — Пакистану, Афганістану, Шрі-Ланки, Сомалі, Нігерії, Північного Кавказу тощо, які здійснюють фінансування своїх соратників за кордоном, проводять пропагандистську та вербувальну роботу в земляцтвах, поширюють літературу екстремістського спрямування та вивчають можливості здійснення терористичних актів проти іноземних представництв в Україні.

Серед внутрішніх процесів суспільно-політичного розвитку держави, які мають різний ступінь небезпеки щодо формування тероросередовища,

слід відзначити такі: наявність суперечностей соціокультурного, конфесійного, етнічного характеру на тлі ціннісно-світоглядного розшарування українського суспільства, що може призвести до сплеску проявів з ознаками терористичного характеру; поглиблення регіональної диференціації та розмежування соціальної структури суспільства на тлі системної фінансово-економічної кризи; неврегульованість правовідносин у сфері власності, що створюють мобілізаційний стимул для застосування насильницьких засобів розв'язання соціально-економічних проблем; занепад правосуддя, що призводить до непоодиноких актів публічного „пасивного опору” – самознищення та спроб відновлення справедливості через самосуд, в тому числі і з використанням зброї; активізація небезпечних релігійних сект, неформальних угруповань, прихильники яких доводили свою готовність беззастережно виконувати злочинні накази своїх лідерів; актуалізація в Україні проблеми ксенофобії та расизму, здійснення на цих засадах окремих злочинів проти іноземних громадян; пропаганда насилля й жорстокості в інформаційному просторі України, поширення ідей радикалізму, що провокують міжетнічну ворожнечу, нагнітають політичні пристрасті та збурюють громадську думку; відсутність системи державного патерналізму до колишніх співробітників спецслужб, правоохоронних органів та військовослужбовців, що мають спеціальні навички і можуть використовувати їх для здійснення замовних насильницьких дій тощо.

На території України відзначається активізація екстремістської діяльності ісламістських угруповань, релігійних сект, мотивованих радикальними догмами (осередків організації „Хізб-ут Тахрір”, джихадистів кримського відділення „Ат-Такфір-Валь-Хіджра” та інших). Розширення такої діяльності, з одного боку, може призвести до розколу мусульманської громади України, посилення її конфронтації з державою, суспільством та іншими конфесіями, з іншого – до розхитування національних відносин, ослаблення державної безпеки та міжнародного статусу країни. Реалізація такими ісламістськими організаціями видавничих, просвітницьких, благодійних проектів і програм за фінансової підтримки з-за кордону формує у кримськотатарському середовищі, а також серед частини маргіналізованої молоді АР Крим, погляди, які суперечать національним інтересам України. Такі процеси відбуваються на тлі загострення соціально-економічних проблем в регіоні, що об'єктивується у пошуках шляхів виходу часто радикального характеру.

Окреслені зміни сучасного міжнародного тероризму та специфіка його проявів на території України загалом утруднюють ведення гнучкої та динамічної діяльності держави щодо обмеження і, тим більше, усунення причин терористичної загрози. Сучасна міжнародна практика свідчить, що за умов нівелювання різниці між внутрішніми і зовнішніми аспектами безпеки на загальнодержавному рівні спостерігається посилення уваги до превентивних та регулятивних механізмів запобігання терористичним

загрозам. А тому значення несилових складових забезпечення безпеки зростає як в усьому світі, так і в Україні. У цьому контексті розв'язання проблемних питань державної політики протидії тероризму та вдосконалення загальнодержавної системи у цій сфері як однієї з підсистем загальної системи забезпечення національної безпеки має здійснюватися, зокрема, у напрямі оптимізації її нормативно-правової, інституціональної та концептуальної бази.

У межах провідних міжнародних організацій ухвалено низку конвенцій, які покладають на країни-учасниці зобов'язання щодо приведення до норм міжнародного права національних законодавчих актів, спрямованих на боротьбу з тероризмом, та коригування державної політики відповідно до сучасних реалій. Так, удосконалення європейської нормативно-правової бази та приведення її у відповідність із змінами розвитку сучасного екстремізму й тероризму рухається в напрямі системної регуляції конфліктогенних проблем та підготовки основоположних документів у цій сфері. Серед них — Програма Європейського Союзу з питань боротьби з тероризмом та протидії розповсюдженню зброї масового ураження на 2009 – 2011 роки під назвою „Знакова програма як засіб досягнення стабільності”; нова Стратегія боротьби з міжнародним тероризмом „Виклик-2”, прийнята у Великій Британії 2009 року, та інші. Зокрема, довгострокова перспектива Стратегії – зниження ризиків релігійного, расового екстремізму, запобігання процесам радикалізації громадян під впливом ідеології „Аль-Каїди”. На рівні ООН створено нову установу – „Офіс діалогу та інновацій”, основним напрямом роботи якої стане вивчення питань, що спонукають громадян вступати до терористичних організацій, а також захищати свої інтереси насильницькими методами.

Зокрема, на сучасному етапі Федеральне відомство захисту конституції МВС Німеччини активізувало діяльність в напрямі відстеження екстремістських та терористичних угруповань з метою запобігання здійсненню ними злочинів. У Чеській Республіці на рівні МВС країни розпочато роботу щодо реалізації Стратегії Чеської Республіки з боротьби з екстремізмом. У комплексі загальнодержавних заходів політики протидії тероризму, які реалізуються в Російській Федерації на основі нещодавно прийнятої Концепції протидії тероризму, значна увага приділяється інформаційно-пропагандистському та ідеологічному напрямам. Саме вони стали основою Комплексного плану інформаційної протидії тероризму в РФ на 2008 – 2012 роки. Особливої гостроти набули питання запобігання подальшому поширенню екстремістської ідеології в Росії, передусім в контексті загальної профілактики насильницьких проявів. У межах відомчої програми МВС з протидії екстремізму на регіональному рівні реалізуються, зокрема, спеціальні програми з профілактики екстремістських проявів у молодіжному середовищі: московська програма „Столиця багатонаціональної Росії”, санкт-петербурзька „Толерантність” тощо, а також муніципальні освітні проекти. Удосконалення нормативно-

правової бази у цій сфері в РФ запропоновано здійснити, зокрема, у напрямі розробки концептуальних положень протидії релігійному екстремізму, які розроблятимуться у форматі відповідної Стратегії.

В Україні процес оптимізації нормативно-правової бази з протидії тероризму гальмується переважно за браком оперативного розгляду та затвердження на законодавчому рівні необхідних змін та доповнень до чинних законів. Це стосується Закону України „Про боротьбу з тероризмом” та необхідності внесення відповідних змін у частині розширення кола суб’єктів антитерористичного реагування, уточнень щодо визначення понять „тероризм” і „терористична діяльність”, законопроекту „Про внесення змін до деяких Законів України (щодо боротьби з фінансуванням тероризму)” тощо.

Слід зазначити, що світова спільнота динамічно рухається до комплексного сприйняття тероризму і механізмів протидії йому, що, зокрема, знаходить відображення у змінах понятійно-категоріального апарату. Активного вживання та законодавчого закріплення набув термін „протидія тероризму”, який охоплює широкий спектр заходів, спрямованих, у першу чергу, на запобігання тероризму та профілактику причин його виникнення силами не тільки спеціальних служб, а й органів державної влади, місцевого самоврядування, неурядових організацій, громадян. Отже понятійний апарат основоположного закону держави „Про боротьбу з тероризмом” має відповідати принципам герменевтичного праворозуміння, яке орієнтує на забезпечення відповідності норм права і суспільних реалій, що потребують правового коригування.

Відповідно до ст. 7 Закону „Про основи національної безпеки України”, можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних та міжконфесійних відносин, радикалізації і проявів екстремізму в діяльності деяких об’єднань національних меншин та релігійних громад є загрозою національним інтересам і національній безпеці держави у внутрішньополітичній сфері. Тому, на нашу думку, важливо закріпити в національному законодавстві поняття екстремізму як явища. Так, логіка доцільності розробки закону про протидію екстремістській діяльності в ряді західноєвропейських країн, а також в Російській Федерації, Білорусі, Казахстані, Киргизстані, Молдові, Таджикистані обумовлювалася низкою зовнішніх впливів, які, зокрема, проявилися у збільшенні рівня злочинності екстремістської й терористичної спрямованості у світі після терактів 11 вересня 2001 року в США. Відбулася ескалація сучасних форм расизму, расової дискримінації, ксенофобії та пов’язаної з ними нетерпимості, що сприяло примноженню екстремістських рухів і груп, діяльність частини з яких утворювала живильне середовище для поширення тероризму. Зокрема, в рамках держав-учасниць СНД поняття „насиленницького екстремізму” розглядається у нерозривному зв’язку з тероризмом. У правовому полі держав СНД термінологічна конструкція „боротьба з тероризмом та іншими насильницькими проявами

екстремізму” є цілком закономірною, підкріпленою окремим модельним законом „Про протидію екстремізму”.

Сьогодні в Україні наявні ознаки проявів екстремізму з боку окремих ісламістських угруповань, діяльність яких мотивується релігійними догмами. Правова неузгодженість, що виникла за браком нормативно-правового закріплення у відповідних законодавчих актах України терміна „екстремізм”, наочно проявилася в ситуації підготовки законопроекту № 5276 „Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії екстремізму” від 26.10.2009. Цей проект передбачав можливість законодавчої заборони окремих релігій та обмеження права на свободу совісті у випадках проявів тероризму, екстремізму та фундаменталізму. У пояснювальній записці зазначалося, що „законопроект розроблено з метою запобігання розповсюдженню в Україні екстремізму та фундаменталізму”, при цьому визначення основоположних понять „екстремістська та фундаменталістська діяльність” у підготовленому законопроекті не наводилося.

Іншим проблемним питанням на теренах України є слабка взаємодія суб’єктів антитерористичного реагування та недостатнє впровадження креативних напрямків профілактики екстремізму й тероризму із залученням громадських організацій. В реалізації державної політики не знаходять належного висвітлення інформаційно-пропагандистські, культурно-освітні заходи, що значною мірою обмежує участь в організації протидії тероризму, наприклад, Міністерства науки й освіти України, Міністерства у справах сім’ї, молоді та спорту, Державного комітету інформатизації України, Державного комітету України у справах національностей та релігій.

Важливою проблемою розвитку інституціональної бази протидії тероризму є комплекс питань щодо визначення ролі громадських організацій, підприємницьких структур у цій сфері, формування механізмів їх залучення до запобігання терористичним проявам. Згідно з Законом України „Про основи національної безпеки України”, неурядові, громадські організації є суб’єктами забезпечення національної безпеки, які активно впливають на ухвалення державних рішень стосовно стратегії стабільного й безпечного суспільного розвитку, що є необхідною умовою мінімізації причин поширення ідеології тероризму. Проявом такої позиції стала міжнародна конференція „Роль України в новій структурі Європи” (Берлін, березень 2010 р.), учасники якої висловилися за створення у складі Міжнародної конференції неурядових організацій Ради Європи (INGOs) спеціальної робочої групи з розробки комплексних заходів громадянської протидії тероризму. Цю пропозицію було внесено на розгляд з ініціативи представників неурядових організацій України, що, безумовно, зміцнило позиції нашої держави у цій сфері.

Однак те, що й досі не склалося скоординованої співпраці органів державної влади з громадськими, релігійними та іншими інституціями

громадянського суспільства, негативно позначається на процесі створення додаткових умов і можливостей для акумуляції як державного, так і суспільного організаційного та інтелектуального потенціалу щодо протидії тероризму. Продуктивна взаємодія держави і громадськості сприяла б, з одного боку, зміцненню гарантій дотримання законності, прав і свобод громадянина в контексті просування України по шляху євроінтеграції, а з іншого боку – впровадженню інноваційних проектів громадської профілактики екстремізму й тероризму та встановленню громадянського контролю над системою національної безпеки держави.

При формуванні державної системи протидії тероризму важливого значення набуває створення її концептуальної підсистеми, пов'язаної з напрацюванням концептуальних основ діяльності держави і суспільства у цій сфері, що передбачає **необхідність вироблення Концепції протидії тероризму в Україні**. Вона визначатиме основні принципи державної політики, мету, завдання та напрями подальшого розвитку загальнодержавної системи. Вироблення концептуальних основ матиме важливе значення для виховання антитерористичної свідомості громадян України, а на цій основі й ширшого залучення громадськості до організації протидії тероризму.

Література:

1. ХХІ век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности / Под научной ред. О. П. Лановенко. – К.: Стилос, 2004. – 572 с.
2. Антипенко В. Теории мирового развития и антитеррористическое право. Логика сопрягаемости. – К., 2007. – 440 с.
3. Антипенко В. Оптимізація антитерористичної системи держави в умовах міжнародної і регіональної інтеграції. – К.: ДП „Друкарня МВС України”, 2008. – 406 с.
4. Гуцало М. Процеси трансформації міжнародного тероризму та розвитку антитерористичної боротьби (на прикладі конфліктогенної ситуації на Балканах) // Стратегічна панорама. – 2008. - №3 - 4.
5. Гуцало М. Світова матриця терористичної активності // Стратегічна панорама. – 2009. - №2.
6. Гуцало М. Організація протидії сучасному тероризму: Навчальний посібник для студентів, аспірантів, викладачів вузів. – К.: ТОВ „Видавництво АРАТТА”, 2009. – 263 с.
7. Гуцало М. Європейська політика безпеки у сфері протидії тероризму // Політичний менеджмент. – 2010. – №1 (40).
8. Крутов В. Від патріотичного виховання, боротьби з тероризмом... до недержавної системи національної безпеки. – К.: Видавництво „Преса України”, 2009. – 592 с.

9. Understanding global terror / edited by Christopher Ankensen with Michael O'Leary. Cambridge: Polity, 2007. – 244 pp.
10. The De-Radicalization of Jihadists: Transforming Armed Islamist Movements by Omar Ashour. – London: Routledge, 2009. – 224 pp.
11. The future of terror / Frank Barnaby. – London: Granta, 2007. – 242 pp.
12. Cities, terrorism and urban wars of the 21st century by Jo Beall. – London: Destin, 2007. – 252 pp.
13. Women and Terrorism: Female Activity in Domestic and International Terror Groups by Margaret Gonzalez-Perez. – London: Routledge, 2008. – 176 pp.
14. The new age of terrorism and the international political system by Adrian Guelke. – London: I. B. Tauris, 2009. – 238 pp.
15. Essentials of terrorism: concepts and controversies by Gus Martin. – Los Angeles; London: SAGE, 2008. – 343 pp.
16. Understanding Terrorist Innovation: Technology, Tactics and Global Trends by Adam Dolnik. – London: Routledge, 2009. – 204 pp.
17. The War on Terrorism : a collision of values, strategies and societies by Thomas A. Johnson. – Boca Raton; London : CRC Press, 2009. – 369 pp.
18. What makes a terrorist: economics and the roots of terrorism by Alan Krueger. – Princeton, N.J.; Oxford : Princeton University Press, 2007. – 180 pp.
19. Contemporary piracy and maritime terrorism: the threat to international security by Martin N. Murphy. – Abingdon : Routledge for the IISS, 2007. – 108 pp.
20. The Strategy of Terrorism: How it works, and why it fails by Peter R. Neumann, M. L. R. Smith. – London: Routledge, 2009. – 140 pp.
21. Globalization, democracy and terrorism / Eric Hobsbawm. – London: Little Brown, 2007. – 184 pp.

УДК 355.02

Збройні Сили України: нелінійна еволюція конституційного органу

Юлія Турченко,
науковий співробітник Військового інституту
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

У статті аналізуються етапи становлення Збройних Сил України, їх подальшої трансформації та розвитку в умовах сучасного суспільства. Наголошується на необхідності реформування Збройних Сил для забезпечення їх можливості протидіяти новим викликам.

Ключові слова: реформування, трансформація, воєнна реформа, співробітництво, Збройні Сили України, Державна програма розвитку Збройних Сил України.

This article analyzes different stages of the establishment of the Armed Forces of Ukraine, their further transformation and development in modern society. We denote the necessity of implementation of reforms in the armed forces to ensure they are able to counteract new challenges.

Keywords: reforming, transformation, military reform, collaboration, the Armed Forces of Ukraine, State program of the development of the Armed Forces of Ukraine.

Воєнна безпека держави забезпечується здійсненням воєнної політики як невід'ємної складової політики держави в цілому. Воєнна політика, зрозуміло, може реалізовуватися, коли держава володіє її основним інструментом – збройними силами.

Реформування Збройних Сил України (ЗСУ) сьогодні є проблемою, яка обумовлюється економічними, політичними і соціальними факторами. В період економічної кризи та скрути, в якій опинилася більшість населення країни, проблеми армії відійшли на другий план. Наслідком цього стало хронічне недофінансування війська.

Незважаючи на те, що у світі все популярнішою стає ідея про розширення можливостей вирішення суперечностей мирним шляхом, реалії свідчать, що збройні сили продовжують відігравати значну роль у забезпеченні воєнної безпеки своїх країн.

Збройні Сили України ведуть свою історію з 1991 року, з часу розпаду СРСР і набуття Україною державної незалежності. З проголошенням 24 серпня 1991 року Акта проголошення незалежності України надзвичайно важливого значення набуло питання військового будівництва, гарантування національної безпеки молодій державі. Україна була першою з країн колишнього СРСР, яка законодавчо затвердила створення національних Збройних Сил на основі об'єднань, з'єднань і частин Радянської Армії.

Україна отримала окремі фрагменти військової структури Радянського Союзу. Їх структура, склад і чисельність були підпорядковані виконанню завдань часів „холодної війни”, тобто ці структури не відповідали ані новітнім реаліям у світі, ані критеріям збройних сил суверенної держави.

В основу створення ЗСУ, формування військового керівництва й управління обороною держави було покладено принципи розумної достатності як за чисельністю і структурою, так і за озброєнням. Цей процес був унікальним як за масштабами, так і за кількістю заходів. Аналогів щодо зменшення бойового потенціалу за часом і обсягом у світі не існує: Україна відмовилася від ядерної зброї, утричі скоротила чисельність свого війська.

Новітня геополітична ситуація ставить Україну перед об'єктивною необхідністю подальшої трансформації українського війська як гаранта забезпечення державного суверенітету й територіальної цілісності держави. До того ж виникають нові загрози, такі як міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового ураження, інформаційне протистояння, кіберзлочинність тощо, котрі спонукають до усвідомлення необхідності реформування Збройних Сил та забезпечення їх здатності протидіяти цим викликам.

Історична практика дає приклади різних за змістом, обсягом завдань і термінами здійснення військових реформ. На загал їх можна визначити у трьох варіантах.

Перший шлях – еволюційний, коли трансформується вся військова сфера, пов'язана з появою нових зразків зброї і військової техніки, нової тактики і стратегії, з вдосконаленням системи управління, зміною пріоритетів у науково-технічній політиці тощо.

Другий шлях – часткові зміни (скорочення чисельності збройних сил, ядерних озброєнь, звичайних озброєнь, закриття військових баз на іноземних територіях, виведення військових підрозділів з територій інших країн тощо).

Третій шлях – радикальні зміни всієї військової сфери.

Військова реформа може стати реальністю лише за умови тверезих оцінок ситуації у світі і можливостей держави.

Аналіз геополітичної ситуації у світі та в різних його регіонах істотно впливає на військову реформу. Геополітичний аналіз багато в чому допомагає виявляти пріоритетні військово-стратегічні напрями та їх специфіку, сприяє визначенню характеру завдань, оптимальної структури збройних сил.

Застосування військової сили є лише одним, нехай і важливим, аспектом досягнення стратегічних цілей, що найефективніше проявляється в добре налагодженій системі інших заходів і політичних прийомів. Правильний аналіз геополітичної ситуації може спрогнозувати застосування військової сили на тому чи іншому напрямі, у тому чи іншому потенційному конфлікті.

Процес військового будівництва в Україні і становлення української армії з 1991 року по теперішній час військові експерти поділяють на чотири етапи: перший (1991 – 1996 роки) – формування основ; другий (1997 – 2001 роки) – подальша розбудова; третій (2001 – 2005 роки) – реформування і розвиток; четвертий (2006 рік – теперішній час) – розвиток.

Основи Збройних Сил України формувалися з 1991 по 1996 рік. Україна 1991 року успадкувала 30 % воєнної потуги СРСР, але ці військові формування, добре підготовлені для стратегічних наступальних операцій, виявилися неспроможними забезпечити національну безпеку України. До того ж в Україні залишалися підпорядковані московському центру Міністерство внутрішніх справ УРСР і Комітет держбезпеки УРСР.

Характерними ознаками першого етапу розбудови Збройних Сил України були: одночасне формування правової основи діяльності Збройних Сил, реорганізація їх структур, створення необхідних систем управління і забезпечення та інших елементів, необхідних для їх функціонування.

В основу процесу створення власного війська були закладені політичні рішення керівництва України стосовно без'ядерного і позаблокового статусу держави. При цьому враховувалися й обмеження, пов'язані з ратифікацією Договору „Про звичайні збройні сили в Європі” [1].

У стислі терміни Верховна Рада України ухвалила пакет законодавчих актів стосовно воєнної сфери: Концепцію оборони і будівництва Збройних Сил України, Постанову „Про утворення Ради оборони України”, Закони України „Про оборону України”, „Про Збройні Сили України”, Воєнну доктрину України тощо [2].

У ці роки було закладено основи національного війська незалежної держави: за короткий термін були створені Міністерство оборони, Генеральний штаб, види Збройних Сил, системи управління, підготовки та всебічного забезпечення військ тощо.

У цей же час відбувається ядерне роззброєння України. Воно є однією з найбільш значних історичних подій кінця ХХ століття. Вперше в історії людства одна з держав відмовилася від володіння ядерною зброєю. На 1 червня 1996 року на території України не лишилося жодного ядерного боезаряду чи боеприпасу.

Крім того, до кінця 1996 року було скорочено понад 3,5 тисячі військових структур, майже 410 тисяч чоловік особового складу. Значно зменшилася кількість озброєнь і військової техніки [3].

Проте згодом стало зрозумілим, що процес розбудови ЗСУ лише починався. Бракувало системного підходу й послідовного плану вирішення проблем військового будівництва. Не вистачало підготовлених кадрів. З початком формування ЗСУ було оновлено понад 70 % керівного складу. Змінилися майже усі командувачі військових округів, армій, командири корпусів та дивізій.

Аналіз уроків реформування військової сфери нашої держави дозволяє зробити висновок, що перший етап реформування ЗС (1991 – 1996 роки) не досяг своєї мети, якщо мати на увазі створення сучасної організації, яка має достатнє фінансування, сучасне озброєння й досконалу структуру, оскільки: 1) ми змушені були створювати національні Збройні Сили з розрізнених частин угруповання, без відповідних структур управління. Те, що розташовувалося на нашій території і керувалося з Москви, було зорієнтоване на виконання завдань, які в умовах нової незалежної держави або частково втратили своє значення, або потребували суттєвих корективів; 2) на перших етапах реформа Збройних Сил збіглася з процесом розбудови держави в умовах економічної кризи. Воєнному реформуванню приділялося мало уваги; 3) реформа Збройних Сил здійснювалася самими військовими і як реакція на катастрофічне погіршення економічного та соціального стану; 4) глибоке реформування Збройних Сил було неможливим без докорінної зміни усієї військово-політичної сфери.

Наступний етап розбудови Збройних Сил України відбувався з 1997 по 2001 рік. Україна виробила низку радикальних принципів щодо безпекових інтересів держави, наприклад, загрози безпеці і тип воєнної структури, необхідної для забезпечення безпеки. Перша Національна концепція безпеки України (1997 р.), розроблена аналітиками Ради національної безпеки і оборони під керівництвом В. Горбуліна, була документом, що містив перші такі принципи. До речі, один з головних постулатів Концепції гласив, що одним з найважливіших завдань держави у сфері забезпечення національної безпеки є „зміцнення громадянського суспільства” [4].

Невизначеність чітких орієнтирів розвитку Збройних Сил, невідповідність їх структури й чисельності новим геополітичним реаліям і внутрішнім соціально-політичним та економічним умовам призводила до того, що військове керівництво змушене було концентрувати основні свої зусилля на проблемі самовиживання армії, а не на виконанні покладених на неї державних функцій. Керівництво держави та Збройних Сил дійшло висновку, що при збереженні цієї тенденції армія не має перспективи, що необхідне глибоке реформування у військовій сфері.

Точкою відліку наступного етапу в житті Збройних Сил України прийнято вважати затвердження Указом Президента України від 20

січня 1997 року Державної програми будівництва та розвитку ЗСУ до 2005 року [5].

Ця програма дала можливість визначити напрями розбудови ЗСУ, уточнити, відповідно до їх завдань, їх склад, структуру і чисельність; співвідношення видів, родів військ, побудову організаційно-штатної структури органів управління, з'єднань і частин; перспективи модернізації зразків озброєння та військової техніки й оснащення військ новими зразками. Було розпочато перехід до нової системи управління ЗСУ, створення нових систем оперативного, тилового і технічного забезпечення, які б максимально враховували регіональні можливості. Відпрацьовано також принципово нові системи підготовки та комплектування Збройних Сил.

Водночас в умовах хронічного недофінансування комплексу заходів з реалізації оборонної реформи не було здійснено.

Але обмеженість фінансових ресурсів була не єдиною перешкодою на шляху реалізації оборонної реформи. Не менш значущими виявилися й проблеми воєнно-політичного та методологічного характеру. На двох перших етапах процес розбудови ЗСУ носив еволюційний характер. Брак практичного досвіду з питань військового будівництва, інші проблемні питання не дозволили керівництву країни і Збройних Сил розпочати глибинні перетворення військової організації. Необхідно було внести корективи у процес реформування ЗСУ та зосередити увагу не на кількісних, а на якісних показниках військової складової держави.

У 2001 – 2005 роках продовжувалося виконання Державної програми будівництва і розвитку ЗСУ на період до 2005 року. Ця програма, правда, була скоригована в липні 2000 року й отримала остаточну назву: Державна програма реформування і розвитку ЗСУ на період до 2005 року. Зміна назви та й, власне, самої програми відбулися згідно з Указом Президента України від 28 липня 2000 року №927/2000. Головна мета реформування та розвитку ЗСУ полягала у створенні за принципом оборонної достатності сучасної моделі війська, оптимального за чисельністю, мобільного, багатофункціонального, добре озброєного, професійно підготовленого, спроможного виконувати покладені на них завдання у будь-яких умовах і в той же час не бути надто обтяжливими для держави.

До прийняття Державної програми реформування та розвитку Збройних Сил на 2001 – 2005 роки було здійснено заходи з надання цим принципам більшої визначеності. А невизначені та нереалістичні, як й інші цілі Програми, почали переглядати під тиском експертної критики та неблаганної економічної дійсності. Державна програма була також доповнена іншими документами, а саме: Концепцією Збройних Сил – 2011 та Державною програмою переходу Збройних Сил на контрактну основу, розроблену з метою трансформації до 2015 року нинішніх змішаних призовно-контрактних збройних сил на суто контрактну службу [6].

Сьогодні одним з основних труднощів у трансформуванні Збройних Сил є недостатність фінансування. Але ж без грошей навіть найкращі концепції та програми нічого не варті.

Одним з найбільш знакових заходів у житті ЗСУ під час виконання Державної програми було проведення Оборонного огляду в Україні, який завершився в червні 2004 року. Результати його відображені в Стратегічному оборонному бюлетені України на період до 2015 року [7].

Розробка та ухвалення цього документа обумовлювалися змінами воєнно-політичної ситуації у світі та навколо України, виникненням нового спектра викликів та загроз національній безпеці, змінами в характері збройної боротьби, потребою приведення бойового й чисельного складу Збройних Сил до економічних можливостей країни. У цьому документі також визначено, якими будуть ЗСУ 2015 року та напрями й шляхи досягнення цього [8].

Проблема, яка вирішувалась у межах програми, пов'язувалася з необхідністю зміни підходів до принципів комплектування. Основним Державна програма визначила змішаний принцип комплектування, який поєднував призов в армію на основі загального військового обов'язку та проходження військової служби за контрактом.

Наступний етап – це розвиток Збройних Сил з 2006 року по теперішній час. Воєнно-політична обстановка в Європі, яка склалася в результаті завершення другої хвилі розширення НАТО та його внутрішньої трансформації, змінилась. Це поставило Україну в нові реалії, за яких позаблоковий статус почав втрачати своє продуктивне значення в сенсі обороноздатності країни. Євроатлантична модель ЗСУ була визнана такою, що найбільш відповідає вимогам сучасності. Побудова нової моделі потребувала нових підходів.

Вони знайшли своє відображення в Державній програмі розвитку ЗСУ на 2006 – 2011 роки, з введенням в дію якої розпочався новий етап розвитку ЗСУ: здійснення заходів, спрямованих на глибинні зміни в системах військового управління, всебічного забезпечення, військової освіти та перехід на контрактний принцип комплектування, розпочато впровадження нової системи кадрового менеджменту, підготовки військ (сил), оптимізації системи їх всебічного забезпечення, взято курс на прискорену професіоналізацію ЗСУ та наближення їх за всіма показниками до стандартів, прийнятих у збройних силах країн-членів НАТО. Реалізація такої моделі дасть змогу мати збройні сили, які б відповідали сучасним європейським стандартам, були добре підготовлені й оснащені, здатні до захисту державного суверенітету й територіальної цілісності країни, а також спроможні здійснювати посильний вклад у підтримання миру та стабільності в європейському регіоні.

Таким чином, з 2006 року ЗСУ почали виконання затвердженої в межах середньострокового оборонного планування Державної програми розвитку ЗСУ на 2006 – 2011 роки. У програмі оцінено умови розвитку

армії, визначено цілі застосування й основні завдання Збройних Сил відповідно до сучасних умов, а також завдання щодо розвитку озброєння і військової техніки, інтенсифікації підготовки військ.

Програмою передбачено докорінну реорганізацію всієї структури української армії, видів ЗСУ, системи управління та підходів до планування й організації їх підготовки і застосування. Метою оновлення системи управління ЗСУ є створення системи органів військового управління, яка передбачає чіткий розподіл оперативних і адміністративних функцій та функції всебічного забезпечення військ (сил) між органами військового управління усіх ланок [9]. Нормативно врегульовані й практично розподілені функції і повноваження між Міністерством оборони України та Генеральним штабом Збройних Сил України.

У 2006 – 2008 роках здійснено перехід від багаторівневої системи оперативного управління до найбільш оптимальної, триступеневої системи: Генеральний штаб – Об'єднане оперативне командування – армійський корпус, повітряне командування, центр морських операцій, центр військ берегової оборони [9].

Структуру Генерального штабу приведено у відповідність до стандартів штабів збройних сил держав-членів НАТО. Розпочато створення однієї з найбільш важливих структур сучасної армії – Сил спеціальних операцій. 2006 року було створено Об'єднане оперативне командування, призначене для оперативного планування та управління міжвидовими угрупованнями військ (сил) у збройних конфліктах і кризових ситуаціях, миротворчими контингентами Збройних Сил України, а також силами й засобами, виділеними від ЗСУ для участі в антитерористичних операціях, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій [9].

Існують певні обставини, що гальмують розвиток військової реформи. Так, з 1999 року та особливо після 11 вересня 2001 року українські Прикордонні війська і Митна служба засвідчили готовність до співробітництва з НАТО і ЄС. Але постає питання, чи буде спроможне українське командування керувати багатонаціональними операціями без відповідної підготовки, без врахування відповідних стандартів і рівня співробітництва.

Важливою проблемою, на нашу думку, є те, що Україна успадкувала не лише органи безпеки СРСР, але й культуру управління. Управлінська практика в більшості країн-членів НАТО кардинально відрізняється від нашої. У штаб-квартирі НАТО та в багатьох національних міністерствах оборони чимало ініціатив започатковується та виконується комітетами на проміжному рівні, які за своєю структурою є цивільно-військовими чи міжвідомчими з доступом до всієї інформації в межах їх компетенції. В результаті будується прозоре співробітництво між „низами” та „верхами”. Такий принцип прийняття рішень допомагає долати інституційні бар'єри. Такий підхід, що концентрується на збільшенні горизонтальної

інтеграції структур, цілковито відрізняється від радянського підходу до адміністративних проблем.

У Концепції національної безпеки України 1997 року посіла належне місце інформаційна сфера. Але питанням залишається, чи правильно розуміють наші фахівці виклики сьогодення? Часто зустрічаємо термін „глобальний інформаційний порядок”. Насправді ж інформаційного порядку немає, а панує інформаційний хаос. За таких умов інформаційна політика має не замовчувати інформацію, а відновлювати довіру. Це важливо не тому, що інформація не може приховуватись, а тому, що це призведе до недовіри населення навіть тоді, коли правда в країні стане життєво необхідною.

До того ж, українська влада і засоби масової інформації невчасно та недостатньо інформують про військові аварії, природні катастрофи, банкові скандали та контрабанду зброї. Весь цивілізований світ обов’язково висвітлює ці події, часто не враховуючи інтересів України. Чимало інформації, що подає Україну у непривабливому світлі, з’являється у західній пресі з російських джерел інформації.

На сьогодні військова реформа в Україні у розумінні трансформації є реальною. Проблем багато, але головне – це ресурси. Необхідно створювати соціальні, економічні та політичні передумови для належного фінансування Збройних Сил.

Література:

1. Угода про принципи та порядок виконання Договору про звичайні збройні сили в Європі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=997_065. – Назва з екрану.
2. НАУ-Online Тексти постанов №№ 1600 - 1699. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/?uid=1068.1.16&title=%D2%E5%EA%F1%F2%E8%20%E5%EE%F1%F2%E0%ED%EE%E2%20NN%201600-1699>. – Назва з екрану.
3. Історія створення Збройних Сил України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/index.php?part=history&lang=ua>. – Назва з екрану.
4. Політологія: підручник / Ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. - К.: ВЦ „Академія”, 2003. - 528 с. - (Альма-матер).
5. Біла книга України 2005. Оборонна політика України. – К.: МО України, 2006.
6. Кабінет міністрів України. Розпорядження від 3 серпня 2006 р. № 461р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=461-2006-%F0>. – Назва з екрану.
7. Структура органів військового управління. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/afstructure/hqstructure>. – Назва з екрану.

8. Державна програма розвитку Збройних сил України на 2006 – 2011 роки (основні положення): Указ Президента України від 27 грудня 2005 р. № 1862-25т/2005.

9. Структура органів військового управління. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/afstructure/hqstructure>. – Назва з екрану.

УДК [061.1+327.3:327.57](341.01)

Міжнародний режим як парадигма і форма міжнародних відносин

Андрій Тюшка,
аспірант кафедри міжнародних відносин
і дипломатичної служби
факультету міжнародних відносин
Львівського національного університету
ім. Івана Франка

У статті відстоюється необхідність поглиблення дискурсу в українській політичній науці щодо концепції міжнародних режимів, які представлено як форму сучасних міжнародних відносин, виражену через принципи, норми, правила і процедури прийняття рішень залучених акторів. Пропонується, зокрема, модель аналізу міжнародних режимів.

Ключові слова: міжнародний режим (безпеки), моделі міжнародних відносин.

The article asserts the actual need for a deeper discourse analysis in Ukrainian political science of an international regimes' concept which are presented as a model of modern international relations, defined via principles, norms, rules and decision-making procedures of the actors engaged. Hence, a model of international regimes analysis has been suggested.

Keywords: international (security) regime, international relations models.

„Ми живемо у світі міжнародних режимів”, – запевняє нас іменитий дослідник міжнародної співпраці О. Янг [33, с. 11]. І такі запевнення не що інше, як результат наукового моніторингу міжнародної співпраці у різних сферах суспільного і міжнародного життя: існують режими, що „належать до монетарної сфери... інші регулюють міжнародну торгівлю товарами... Деякі режими функціонують задля регулювання використання природних ресурсів на міжнародному рівні... чи активізації зусиль для

їх збереження... Водночас інші режими врегульовують проблематику контролю за озброєннями на міжнародному рівні... чи використання сили у міжнародній спільноті... Існують, утім, такі міжнародні режими, до сфери регулювання яких входять одразу кілька сфер у межах чітко визначеного географічного простору..." [33, с. 11].

Позаяк сучасні міжнародні відносини (диверсифіковані й широкі за колом учасників і предметом регулювання) характеризуються паралельним існуванням міжнародних режимів, перелік яких невичерпний [див., напр., про концептуалізацію двосторонніх міжнародних відносин як форми міжнародного режиму: 1, с. 65 - 70], а значення – надзвичайне, то головний виклик для академічної й політичної спільноти сучасності полягає в тому, щоби зрозуміти суть, функціональну природу, правила й механізми того чи того режиму, що має сприяти як активізації акторності в межах режиму, так і ефективізації функціонування його самого. Тим більше, що „концепція міжнародного режиму”, на думку Г. Мюллера, „прагне дати відповідь на [такі] важливі питання міжнародної політики: як може виникнути і забезпечитись на тривалий час співпраця між державами-суперницями, що може ускладнити її подальше існування та що може призвести до її припинення?” [24, с. 277]. А тому справжній виклик у сфері дослідження міжнародних режимів, представлений фундаментальними працями американських теоретиків і науковців франкфуртської школи міжнародних режимів, становлять саме режими безпеки на кшталт режиму колективної безпеки Організації Північноатлантичного Договору (НАТО), режиму кооперативної безпеки Західноєвропейського Союзу (ЗЄС) та Організації з Безпеки та Співробітництва у Європі (ОБСЄ), достоту як і режиму інтегративної безпеки Європейського Союзу (ЄС), який нині створюється.

Викликом, власне, є акумулювання й використання теоретичного потенціалу для аналізу практичної сфери безпекових відносин між державами. І в цьому плані Г. Мюллер зізнається, що „на жаль, американська режимна дискусія цього досі не спромоглася зробити. Р. Хервіс, котрий зробив у цьому плані найважливіший вклад, наполягав на тому, щоби застосовувати поняття режиму у всій його повноті на всю сферу безпекових відносин між державами і, що не дивно, зустрівся з труднощами такого підходу” [24, с. 277]. Сам же Г. Мюллер спробував застосувати теоретичний потенціал школи міжнародних режимів для вивчення режиму нерозповсюдження ядерної зброї [24, с. 277 - 313]. Однак доволі переконливо представлено теорію, згідно з якою міждержавні відносини також (і власне!) у безпековій сфері з користю можна дезагрегувати таким чином, щоби режимний аналіз можна було застосувати окремо до кожної предметної сфери [5; 7, ch. 13 - 14]. Натомість українська політична наука й досі не активізувалася у цьому перспективному напрямі досліджень – ані у статусі активного теоретичного моделювання, ані у статусі пасивного оглядача.

Амбівалентна природа міжнародних режимів і різноплановість їх бачення теоретичними школами міжнародних відносин породжує логічні сумніви і питання на кшталт „Чому слід вивчати саме міжнародні режими як модель міжнародних відносин?”. Відповідь на таке запитання аргументують такі дослідники міжнародних режимів, як Дж. А. Фінлейсон і М. В. Захер, які вважають, що „науковці вивчають режими тому, що вони зацікавлені у тенденціях і моделях поведінки, що відрізняються від тих, які, за припущенням, існують у „традиційній” міждержавній системі” [6, с. 277]. А зважаючи на деканонізацію і диверсифікацію сучасних міжнародних відносин, режимний підхід з поглибленим вивченням нетрадиційних явищ і процесів світової політики й міжнародного права (поряд з урахуванням традиційних одиниць аналізу на кшталт сили та інтересу) приховує в собі чималий евристично-експланаційний потенціал навіть попри те, що режимна теорія доволі молода і не повністю сформ(уль)ована.

Не можна не погодитися з думкою П. Баршдорфа [3, с. 10], що саме Дж. Раггі, знаному американському політологу, слід віддати належне за впровадження 1975 року в літературу з міжнародних відносин терміна „режим”, який він запозичив зі сфери міжнародного права і означив як „сукупність взаємозалежних очікувань, правил, планів, організаційних ініціатив і фінансових зобов’язань, прийнятих групою держав” [27, с. 570]. Раггівське концептуальне нововведення викликало неабияке зацікавлення дослідників і результувало у чималу кількість напрацювань у цьому напрямі. Саме в середині 1970-х років дослідники міжнародних відносин почали зосереджуватися на режимах як концепції, що використовувалася для аналізу і тлумачення дедалі більшої кількості міжнародних угод з торгівлі, фінансових відносин та екологічних проблем [15; 20]. У 1970-х - 1980-х роках фокус наукових досліджень міжнародних режимів залишався, головним чином, обмеженим цими сферами, що не стосувалися проблем безпеки. 1990-і роки означились активізацією досліджень власне безпекових матеріял міжнародних відносин із застосуванням режимного підходу, серед яких, до прикладу, був контроль над озброєннями та реформування НАТО після завершення „холодної війни”, що виконувалися у межах теорії неоліберального інституціоналізму [13; 16].

Утім основоположними працями з теорії міжнародних режимів вважаються, зокрема, спецвипуск журналу „International Organization” 1982 року за редакцією С. Д. Краснера [21], книга Р. О. Кеохейна „After Hegemony” 1984 року [17] і праця О. Янга „International Cooperation” 1989 року [33]. Серед європейських національних шкіл міжнародних відносин помітний вклад у поглиблення теорії міжнародних режимів зробили теоретики франкфуртської школи теорії міжнародних відносин Ф. Ріттбергер [26; 25], Б. Колер-Кох [19], Г. Мюллер [23], К.-Д. Вольф та М. Цюрн [29].

Загалом автори фундаментальної праці з теорії міжнародних режимів А. Газенклевер, П. Майер та Ф. Ріттбергер пропонують (поділяючи

позицію О. Янга та Г. Ошеренка [30, с. 8 - 20]) розрізняти три головні напрями досліджень міжнародних режимів: теорії міжнародних режимів, що ґрунтуються на дослідженні сили (англ. power-based theories of inter-national regimes) [11, с. 83 - 135]; теорії міжнародних режимів, що ґрунтуються на дослідженні інтересу (англ. interest-based theories of international regimes) [11, с. 23 - 82]; теорії міжнародних режимів, що ґрунтуються на дослідженні знання (англ. knowledge-based theories of international regimes) [11, с. 136 - 210]. При цьому такі обширні визначення трьох груп шкіл у вивченні міжнародних режимів самі ж автори асоціюють вужче з такими відповідниками: реалізм, неолібералізм та когнітивізм, місце яких у формулюванні концепту міжнародного режиму належить дослідити докладніше.

Слід зауважити, що жодна з теорій міжнародних відносин, які розглядатимуться нижче, не заперечує впливу міжнародних режимів (яким би він не був) на світову політику, однак ступінь „інституціоналізму”, властивий кожній з теорій, суттєво відрізняється. Таку розбіжність в оцінці „інституціоналізму” автори „Теорій міжнародних режимів” А. Газенклевер, П. Майер та Ф. Ріттбергер пропонують розглядати як „властивість біхевіористичних моделей” [33, с. 209 - 213], на яких реалісти, неолібералісти і когнітивісти схильні будувати свої дослідження, роблячи припущення про природу держав як міжнародних акторів та їх мотивації” [11, с. 3].

Реалізм, будучи теорією міжнародних відносин, головна одиниця аналізу якого – **сила**, „припускає, що держави дбають не лише про абсолютні, але й про відносні переваги”, а тому вони „найменше схильні надавати великого каузального значення міжнародним інституціям, навіть якщо й усвідомлюють, що міждержавна співпраця, заснована на режимному підході, – це реальність, яка потребує пояснення” [11, с. 3]. Сучасну течію реалізму — неореалізм можна визначити як „теоретичний підхід до міжнародних відносин, що ґрунтується на раціоналістичній і договірній концепціях і зосереджується на головній ролі інституцій та організацій у міжнародній політиці”, а також є „найвідомішим способом вивчення міжнародних організацій та системи міжнародної співпраці загалом” [22, с. 110].

Представники школи неолібералізму, які головною одиницею аналізу вважають національний інтерес, мали, на думку авторів „Теорії міжнародних режимів”, „надзвичайний вплив у минулому [1980-і рр.] десятилітті і стали представниками головної наукової течії у вивченні міжнародних інституцій” [11, с. 4]. Неолібералісти хоча й не виключають ефектів величини сили акторів у міжнародних відносинах, однак наголошують на ролі міжнародних режимів як допоміжних засобів реалізації спільних інтересів держав. З таких позицій неореалісти, на переконання А. Газенклевера, П. Майєра та Ф. Ріттбергера, „зображують

держави як раціональних егоїстів, котрі дбають лише про власні абсолютні вигоди” [11, с. 4].

Фундаментальну логіку неореалізму підсумовує Р. О. Кеохейн у праці „Необхідність режимів” [18, с. 325 – 355]: задля того, щоби між державами встановилися відносини співпраці, їм належить подолати низку проблем, які потребують колективних дій, багато з яких укорінені в транзакційних витратах. Іншими словами, держави мають знайти шляхи, що виключають спокуси шахрайства, до прикладу, у вигляді невиконання зобов’язань, взятих на себе за тією чи іншою міжнародною угодою. Уникнення таких делікатних ситуацій передбачає високий рівень поінформованості про дії та преференції інших держав, а також про можливі наслідки порушення умов міжнародних угод. У цьому плані міжнародні організації можуть слугувати форумом для обговорення шляхів вирішення координаційних проблем, створювати структури санкціонування і примусу, а також структури врегулювання суперечок і конфліктів, хоча фактичні первинні повноваження з санкціонування залишатимуться типовими державними повноваженнями. Однак саме завдяки таким функціям „міжнародні організації є цінними засадами міжнародної співпраці” [22, с. 111], позаяк моделі міжнародної співпраці можуть набувати еластичних форм з огляду на властиві зміни параметрів сили й інтересу, на яких ґрунтується сама співпраця між державами. Перша праця, у якій було застосовано такий договірний а чи неоліберальний підхід до міжнародних інституцій, зосереджувалася на вивченні міжнародних режимів, що визначалися як „сукупність імпліцитних чи експліцитних принципів, норм, правил і процедур прийняття рішень, на які орієнтуються очікування акторів у певній сфері міжнародних відносин” [21, с. 186]. На думку авторів оксфордського посібника з теорій міжнародних відносин, „однією з переваг дослідження режимів, порівняно з фокусуванням на вивченні індивідуальних міжнародних організацій, є те, що така зміна підходу дозволяє дослідникам враховувати неформальні інституції поряд з формалізованими структурами [міжнародних відносин]” [22, с. 111].

Когнітивізм, будучи науковою школою міжнародних відносин, основна одиниця аналізу якої – знання, зосереджувався, за спостереженнями А. Газенклевера, П. Майєра та Ф. Ріттбергера, на „походженні інтересу держав, а у зв’язку з цим наголошував на ролі як каузальних, так і нормативних ідей” [11, с. 5]. Частину напрацювань науковців школи когнітивізму можна, по суті, вважати доповненням раціоналістичного напрямку неоліберальної школи у дослідженнях міжнародних режимів, що може заповнити прогалини неореалістичної теорії когнітивістським підходом формування переваг.

Глибший аналіз теоретичних шкіл і підходів до вивчення міжнародних режимів показує, що у них міститься більше спільних розумінь явищ, що досліджуються, аніж відмінностей. Апроксимативну природу теоретичних підходів засвідчує також те, що представники різних шкіл послуговуються

одним (консенсусним) визначенням явища, яке досліджується, — дефініцією міжнародного режиму, виробленою С. Краснером 1982 року, згідно з якою міжнародний режим — це „сукупність імпліцитних чи експліцитних принципів, норм, правил і процедур прийняття рішень, на які орієнтуються очікування акторів у певній сфері міжнародних відносин” [21, с. 186]. При цьому С. Краснер одразу уточнює визначення конститутивних елементів своєї дефініції: „Принципи — це емпіричні, каузальні й моральні переконання. Норми — це стандарти поведінки, установлені правами та обов’язками. Правила — це специфічні приписи поведінки чи заборони. Процедури прийняття рішень — це панівна практика ухвалення і реалізації колективного волевиявлення” [21, с. 186].

На думку дослідників міжнародних режимів Дж. Фінлейсона і М. Захера, „таке [краснерівське] визначення [режиму], будучи доволі ширшим [за інші пропоновані дефініції], залишає простір для маневрування та інтерпретації” [6, с. 275]. Справді, вужчі визначення міжнародного режиму можна знайти у Р. Кеохейна і Дж. Найя [15, с. 19], Е. Гааса [9, с. 3 58] та О. Янга [31, с. 332].

За визначенням Р. Кеохейна і Дж. Найя, режим — це „сукупність основних домовленостей”, що включає „низку правил, норм і процедур, які регулюють поведінку [учасників] та контролюють її наслідки” [15, с. 19]. Водночас Е. Гаас, інший відомий дослідник теорії режимів, теж дотримується цього підходу, встановлюючи, що режим охоплює сукупність взаємопов’язаних „норм, правил і процедур, прийнятих для регулювання тієї чи іншої предметної сфери [міжнародних відносин]” [9, с. 358; 8, с. 553].

О. Янг визначає режими як „соціальні інституції управління діями суб’єктів, зацікавлених у проведенні доволі визначених заходів (чи погодженого комплексу заходів)” [31, с. 332], що є „визнаними моделями поведінки чи практики, щодо яких збігаються очікування [залучених учасників]” [32, с. 277]. Водночас О. Янг застерігає, що не слід розуміти режими винятково за функціоналістичним підходом: навіть якщо „режими — це соціальні інституції, їх не слід ототожнювати з якимись функціональними структурами, хоча функціонування режимів часто сприяє виконанню певних функцій” [32, с. 277].

Позаяк консенсусне, хоча й комплікативне, визначення міжнародного режиму, за С. Краснером, не лише спонукає дослідника ґрунтовно осмислити взаємозв’язки різних заборон („правил” у термінології Р. Кеохейна) у тій сфері міжнародних відносин, що досліджується, але й вимагає певної структуризації означень, полегшуючи процес порівняння суміжних сфер, що, у свою чергу, є передумовою індуктивного формулювання теорії. Зрештою й ієрархія складових режиму, що властива консенсусному визначенню, дозволила С. Краснеру сформулювати дві моделі еволюції режиму і уточнити водночас одиничні його елементи: „зміни правил та процедур прийняття рішень — це зміни в рамках режиму за умови, що принципи й норми залишилися незмінними” [20, с. 3];

натомість „зміни принципів та норм – це зміни самого режиму” [20, с. 4]. На переконання авторів книги „Теорії міжнародних відносин”, „така стратегія аж ніяк не доступна тим, хто приймає кеохейнівську „виструнчену” дефініцію”, унаслідок чого „не дивно, що консенсусне визначення завжди знаходило підтримку” [11, с. 13]. Серед adeptів краснерівського визначення міжнародного режиму знаходимо М. Захера [35], Б. Колер-Кох [19], Г. Мюллера [23], а також С. Хаггарда і Б. Сіммонс [10].

Теоретичні напрацювання у сфері дослідження міжнародних режимів уже сьогодні дозволяють вивести властивості міжнародних режимів, визначальні для їх функціонування та украй важливі для їх розуміння:

- **(довго)тривалість**, котра відрізняє режим від форми *ad hoc* домовленостей і структур: на думку С. Краснера, „режими належить розуміти як щось більше, ніж тимчасові домовленості, що піддаються змінам зі змінами влади чи інтересів” [20, с. 2]. Р. Кеохейн зауважує, що аналітично належить відрізнити режими від угоди [15, с. 19]. Таке бачення поділяє й С. Краснер, зазначаючи, що „угоди – це тимчасові, тобто *ad hoc*, часто одноразові домовленості. Сприяти укладенню таких угод – це мета режиму” [20, с. 3];

- **готовність учасників до нехтування короткостроковими національними інтересами на користь довгострокових переваг від співпраці в структурі режиму**, адже, з розрахунку на взаємно пропорційну поведінку, держави, що засновують міжнародний режим, *de facto* беруть за принцип поведінки нехтування короткостроковими калькуляціями власних інтересів на користь довгострокових переваг від співпраці у межах структури режиму [28, с. 132 – 135];

- **унікальна форма**, адже концепція міжнародного режиму „включає не лише норми та очікування сприяння співпраці, але й форму співпраці, що є значно більшою, аніж та, що супроводжує реалізацію короткострокового власного інтересу. Піти назустріч вимозі грабіжника віддати гроші – це не брати участь у режимі, навіть якщо така взаємодія відбувається з повторюваною частотністю, а всі її учасники мають ті самі очікування. Аналогічно факт, що жодна супердержава не атакує іншу з якою завгодно формою співпраці, але не режимом” [14, с. 173]. Крім того, на думку П. Циганкова, міжнародні режими в силу власної форми слугують „засобами поліпшення інформування кожного з учасників про поведінку іншого” [2, с. 448];

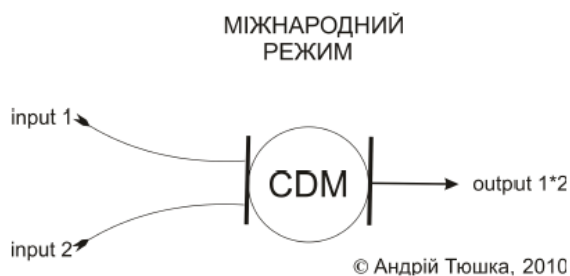
- **дилемна природа**, особливо у сфері безпеки та оборони: стимули для формування таких режимів, як і перешкоди для цього, особливо велике значення мають у безпековій сфері, зокрема через „дилему безпеки”. Як зазначають Дж. Герц [12, с. 157 – 180] і Г. Батерфілд [4, с. 19 – 20], велика кількість політик, сформульованих задля підвищення безпеки однієї держави, автоматично і неумисно спричиняються до пониження рівня безпеки інших. Таким чином, безпекові режими характеризуються як особливо цінні, але і як особливо складні у плані їх встановлення – „цінні,

оскільки індивідуалістичні дії не лише затратні, але й небезпечні; складні у встановленні, оскільки страх, що інший [учасник режиму] порушує чи порушуватиме засади співпраці, є потужним стимулом для кожної держави вдатися до дій поодинці, навіть якщо вона бажатиме, аби режим процвітав” [14, с. 174];

- **внутрішня динаміка і розвиток режиму**, що проявляються як у виробленні власне режимних імперативів поведінки учасників (тобто обмежень такої поведінки), так і у здатності режиму адаптуватися до зміни політичного середовища його функціонування, зокрема шляхом розширення на нових учасників, структурно-політичні і правові межі міжнародних режимів „приносять вигоди, але й покладають зобов’язання на держави, що долучилися до них” [11, с. 11], „а часто навіть і на аутсайдерів певного режиму” [2, с. 448], що з часом та через політичну необхідність можуть перейти до категорії інсайдерів того чи іншого режиму.

Наостанок зазначимо, що режими не виникають самі по собі: „Режими спричиняють пов’язану з ними поведінку і результати. Вони не лише епіфеноменальні. Незалежний вплив режимів – головний момент їх аналізу” [20, с. 6]. Це твердження і є тією властивістю, що найбільше відрізняє режим від інших форм міжнародної співпраці, адже результат режимної співпраці – це наслідок реалізації незалежної від національних інтересів внутрішньої стратегії режиму, а не наслідок втілення окремих національних стратегій політики, хоча вони й слугують вихідними даними.

Дослідивши суть та особливості поняття „міжнародний режим”, пропоную відобразити їх схематично задля подальшого наукового використання:

де: **input 1** та **input 2** – вихідні умови співпраці учасників, відповідно, першого і другого; **output 1*2** – спільний результат співпраці учасників; CDM – спільний центр прийняття рішень, розміщений в окремому (власне режимному) політичному середовищі.

Характерно, що при цьому бачення мотивів і предмета співпраці, за самим визначенням міжнародного режиму, не є подібними чи ідентичними,

а тим більше спільними (input 1 $\neq$ input 2). Відтак результатом не може бути підсумок вхідних показників, адже вони не однорідні. Натомість взаємодія учасників режиму дає мультиплікаційний результат, множення вхідних показників (output 1*2). У випадку режиму не має значення, чи реалізація різних цілей учасників відбулася на паритетних умовах, а чи за правилами „гри з нульовою сумою” – політичну вагу має результат, продукований режимним центром прийняття рішень.

Графічна модель міжнародного режиму дозволить адекватно оцінювати потенціал впливу того чи іншого міжнародного режиму, що, у свою чергу, може бути проміжною змінною формулювання національних стратегій міжнародних відносин у межах відповідних міжнародних режимів. До прикладу, розуміння зовнішньої політики Європейського Союзу як автономної політики у межах регіонального режиму економічно-політичної інтеграції, а не як простої сукупності зовнішніх політик його держав-членів, дозволить виробити на національному (скажімо – українському) рівні адекватні стратегії і методи лобіювання політики інтеграції. Прикладний аналіз теоретичних формул взаємодії міжнародних режимів заслуговує, таким чином, на посилену увагу представників української політичної науки й претендує на статус перспективного стратегічно-моделюючого інструмента національної зовнішньої політики.

Література:

1. **Тюшка, Андрій.** Концептуалізація німецько-французьких безпеково-оборонних відносин як форми міжнародного режиму // Міжнародні відносини: політичні, правові, економічні, лінгво-країнознавчі аспекти. Матеріали звітної наукової конференції факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка, 5 - 8 лютого 2010 р. – Львів: ЛНУ, 2010. – 344 с. – С. 65 - 70.

2. **Цыганков П. А.** Теория международных отношений: Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2003. – 590 с.

3. **Barschdorff, Peter.** Facilitating transatlantic cooperation after the Cold War: An Acquis atlantique. – Hamburg: LIT Verlag, 2001. – 237 p.

4. **Butterfield, Herbert.** History and Human Relations. – London: Collins, 1950. – 254 p.

5. **Efinger, Manfred / Rittberger, Volker / Zorn, Michael.** Internationale Regime in den Ost-West-Beziehungen. – Frankfurt a.M.: Haag+Herchen, 1988. – 193 s.

6. **Finlayson, Jock A. / Zacher, Mark W.** The GATT and the regulation of trade barriers: regime dynamics and functions / **Krasner, Stephen D. (Ed.).** International Regimes. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983. – 388 p. – pp. 273 - 314.

7. **George, Alexander L. / Farley, Philipp J. / Dallin, Alexander (Eds.).**

U.S. - Soviet Security Cooperation. Achievement, Failures, Lessons. – New York, Oxford: Oxford University Press, 1988. – 768 p.

8. **Haas, Ernst B.** Technological Self-Reliance for Latin America: The OAS Contribution // International Organization. – 1980. – Vol.34. – No.4. – pp.541-570.

9. **Haas, Ernst B.** Why Collaborate? Issue-Linkage and International Regimes // World Politics. – April 1980. – Vol. 32. – No.3. – pp. 357 - 405.

10. **Haggard, Stephan / Simmons, Beth A.** Theories of International Regimes // International Organization. – 1987. – Vol. 41. – No.3. – pp. 491 - 517.

11. **Hasenclever, Andreas / Mayer, Peter / Rittberger, Volker.** Theories of international regimes. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 248 p.

12. **Herz, John.** Idealist Internationalism and the security Dilemma // World Politics. – 1950. – No.2. – pp. 157 - 180.

13. **Hong, Ki-Joon.** The CSCE Security Regime Formation: An Asian Perspective. – London: Macmillan Press Ltd., 1997. – 234 p.

14. **Jervis, Robert.** Security Regimes / **Krasner, Stephen D.** International Regimes. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983. – 388 p. – pp. 173 - 194.

15. **Keohane, Robert O. / Nye, Joseph S.** Power and Interdependence: World Politics in Transition. – Boston: Little, Brown and Company, 1977. – 273 p.

16. **Keohane, Robert O. / Wallander, Celeste A.** Risk, Threat and Security Institutions / **Haftendorn, Helga et al.** (Eds.). Imperfect Unions. Security Institutions over Time and Space. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 400 p. – pp. 21 - 47.

17. **Keohane, Robert O.** After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1984. – 290 p.

18. **Keohane, Robert O.** The Demand for International Regimes // International Organization. – 1982. – Vol. 36. – No.2. – pp. 325 - 355.

19. **Kohler-Koch, Beate.** Regime in den internationalen Beziehungen. – Baden-Baden: Nomos, 1989. – 439 S.

20. **Krasner, Stephen D. (Ed.).** International Regimes. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983. – 388 p.

21. **Krasner, Stephen D.** Structural causes and regime consequences: regimes as intervening variables // International Organization. – 1982. – Vol.36. – No.2. – pp.185-205.

22. **Martin, Lisa L.** Neoliberalism / **Dunne, Timothy / Kurki, Milja / Smith, Steve (Eds.).** International Relations Theories: discipline and diversity. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 350 p. – pp. 109 - 126.

23. **Müller, Harald.** Die Chance der Kooperation. Regime in den internationalen Beziehungen. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993. – 203 s.

24. **Müller, Harald.** Regimeanalyse und Sicherheitspolitik / **Kohler-Koch, Beate (Hrsg.).** Regime in den internationalen Beziehungen. – Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1989. – 1. Auflage. – 437 s. – S. 277 - 313.

25. **Rittberger, V. / Zürn, M.** Regime Theory: Findings from the Study of „East-West Regimes” // Cooperation and Conflict. – 1991. – Vol. 26. – No.4. – pp. 165 – 183.

26. **Rittberger, Volker.** International Regimes in East-West Politics. – London: Pinter Pub Ltd, 1990. – 272 p.

27. **Ruggie, John Gerard.** International Responses to Technology: Regimes, Institutes and Technocrats // International Organization. – 1975. – Special Issue Vol.29. – No.3. – pp.557-583.

28. **Stein, Arthur A.** Coordination and Collaboration: regimes and anarchic world / **Krasner, Stephen D. (Ed.).** International Regimes. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983. – 388 p. – pp. 115 - 140.

29. **Wolf, Klaus Dieter / Zürn, Michael.** „International Regimes” und Theorien der internationalen Politik // Politische Vierteljahresschrift. – 1986. – Jg.27. – Nr.2. – S. 201 - 221.

30. **Young, Oran R. / Osherenko, Gail.** Polar politics: creating international environmental regimes. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1993. – 276 p.

31. **Young, Oran R.** International Regimes: Problems of Concept Formation // World Politics. – April 1980. – Vol. 32. – No.3. – pp. 331 - 356.

32. **Young, Oran R.** Regime Dynamics: The Rise and Fall of International Regimes // International Organization. – 1982. – Vol. 36. – No.2. – pp. 277 - 297.

33. **Young, Oran.** International Cooperation: Building Regimes for Natural Resources and the Environment. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989. – 264 p.

34. **Zacher, Mark W. / Sutton, Brent A.** Governing Global Networks: International Regimes for Transportation and Communications. – Cambridge: CUP, 1996. – 316 p.

35. **Zacher, Mark W.** Trade gaps, analytical gaps – regime analysis and international commodity trade regulation // International Organization. – 1987. – Vol. 41. – No.2. – pp. 173 - 202.

УДК 32(477)(4-672ЄС)

Європейська політика сусідства і процеси реформування у країнах Східної Європи

Тетяна Сидорук,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин та країнознавства
Національного університету „Острозька академія”

У статті розглядається поточна і потенційна роль Європейської політики сусідства щодо сприяння внутрішнім реформам у країнах Східної Європи. Автор стверджує, що за браком чітких зобов'язань з боку ЄС, які б розглядались як винагорода за реформи, та жорстких механізмів моніторингу, що мають місце у передвступному процесі, політика сусідства не є і в сучасному вигляді навряд чи стане ефективним інструментом для стимулювання і підтримки глибоких і комплексних реформ.

Ключові слова: Європейська політика сусідства, Східна Європа, Україна, реформи, демократизація.

The article deals with current and potential role of the European Neighbourhood Policy to promote internal reforms in the countries of Eastern Europe. The author argues that the absence of clear commitments from the EU which would be considered as a compensation for reforms and stringent monitoring mechanisms taking place in the pre-process, the Neighbourhood Policy in its present form can hardly become an effective tool to stimulate and support the deep and comprehensive reforms.

Keywords: European Neighbourhood Policy, Eastern Europe, Ukraine, reforms, democratization.

Європейська політика сусідства (далі – ЄПС) має низку спільних рис з політикою розширення Європейського Союзу, яка свого часу виявилась ефективним механізмом підтримки основних економічних, політичних та соціальних змін у країнах Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЕ). В арсеналі ЄПС теж є деякі потенційно значимі пропозиції, які мають

служити стимулом для демократизації та модернізації в охоплених нею державах.

Метою цього дослідження є з'ясування, в якій мірі Європейська політика сусідства може бути ефективним інструментом сприяння демократичним перетворенням, ринковим реформам і процесам модернізації в країнах Східної Європи.

Основною мотивацією для постановки питання є досвід хвилі розширення ЄС у Центрально-Східній Європі, яка завершилась у 2004 та 2007 роках. Для країн ЦСЄ процес вступу до ЄС, який розпочався у 1990-х роках, збігся з масштабною модернізацією і реформуванням усіх сфер суспільного життя. Чітко визначена кінцева мета членства в ЄС і те, що реалізація цієї мети залежала від виконання низки критеріїв членства, яке вимагало впровадження певних політичних заходів і здійснення конкретних реформ, відіграли важливу роль у прискоренні процесу реформ і підвищенні їх ефективності. ЄС пропонував значну винагороду – членство – державам, які впровадять функціональну ліберальну демократію і ринкову економіку. Отримання цієї винагороди ставилось у залежність від виконання широкого спектра й обсягу вимог у межах передвступного процесу. Мабуть, найчіткіше дію цих важелів сформулювала М.-А. Вахудова: „Колосальні вигоди від приєднання до ЄС спонукали політичні еліти задовольняти величезні вимоги до набуття членства” [1, с. 12]. Розвиток демократії та ринкової економіки у країнах ЦСЄ підтримували й інші міжнародні гравці, такі як Організація з питань безпеки та співробітництва в Європі, Рада Європи, Північноатлантичний альянс, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд. Однак провідна роль ЄС у цьому процесі на викликає сумнівів, оскільки інші міжнародні організації пропонували значно менше то ж і вимагали значно менше у відповідь.

Європейська політика сусідства запозичила деякі елементи з політики розширення, наприклад, „частку у внутрішньому ринку ЄС”, однак вона не гарантує членства держав-адресатів як кінцеву мету співпраці. ЄПС розроблена ЄС спеціально, щоб задіяти певні важелі передвступного процесу, запропонувавши участь у внутрішньому ринку в обмін на вдосконалення демократії та поглиблення економічних реформ. Однак стимули, які ЄС пропонує в обмін на реформи, надто непоказні і розмиті порівняно з тими, що пропонуються політикою розширення. Відтак відкритим залишається питання, чи ця політика зможе реально відіграти роль важливого зовнішнього фактора у підтриманні внутрішніх реформ у країнах-сусідах.

У західній науковій літературі існує велика кількість праць, у яких досліджується роль зовнішніх стимулів у процесі здійснення внутрішніх реформ у країнах з перехідними економічними і політичними системами

– сьогодні це одна з найпопулярніших ділянок у порівняльній політології. Значна увага в таких дослідженнях приділяється з'ясуванню ефективності зовнішньої допомоги. Розлогий аналіз понад сотні досліджень, у яких розглядається ефективність зовнішньої допомоги бідним країнам, провели Х. Доколайґос і М. Пелдем [10]. У літературі про демократизацію країн Латинської Америки, Карибського субрегіону, Азії чи Африки вплив зовнішніх гравців на консолідацію демократії зазвичай трактують як неефективний або навіть згубний [12, с. 7; 1, с. 23]. Винятком є демократизація країн на європейському континенті, де перспектива приєднання до Європейських Спільнот, вважається, підтримала перехід і консолідацію в Португалії, Іспанії та Греції, а згодом Європейський Союз став „моделлю тяжіння” і для держав ЦСЄ [1, с. 23]. М.-А. Вахудова доводить, що саме Європейський Союз справляв найбільший вплив на хід політичних змін у державах ЦСЄ після 1989 року [1, с. 11]. Безпрецедентна дієвість важелів ЄС (вигоди і вимоги вступу, дисципліна передвступного процесу) пояснюється високим рівнем інтеграції на основі спільних правил та спільної суверенності, які поки що притаманні тільки ЄС. У дослідженні В. Пачинського проаналізовано проблему ролі ЄПС у процесі економічного реформування у країнах Східної Європи і зроблено висновок про її мізерний вплив на розвиток економічних реформ [12, с. 33 – 34]. Українські дослідники проблему ролі ЄПС у внутрішньому політичному та економічному реформуванні держав-партнерів розглядали лише побіжно.

Європейська політика сусідства є відносно новою основою для двосторонньої співпраці між ЄС і його східними та південними сусідами, концептуальні обриси якої сформульовані у повідомленнях Європейської Комісії „Ширша Європа – сусідство: нові рамки відносин з нашими південними та східними сусідами” (березень 2003 р.) [6] та „Європейська політика сусідства. Стратегія” (травень 2004 р.) [9]. У цих документах акцентується, що нова політика ЄС має на меті створити на південь і на схід від нових кордонів розширеного Європейського Союзу зону стабільності, миру та добробуту завдяки налагодженню тісних довготривалих відносин з країнами цього регіону. ЄПС спрямовується на те, щоб не допустити нової лінії розподілу між розширеним ЄС та його сусідами і дати їм змогу брати участь у різних видах діяльності ЄС шляхом тіснішої політичної, економічної, культурної співпраці і взаємодії в галузі безпеки. Результатом впровадження ЄПС має стати перетворення сусідніх країн з джерела небезпеки й бідності на стабільні демократичні держави та зменшення асиметрії між рівнями розвитку ЄС і його сусідів, що, у свою чергу, сприятиме подальшому підтриманню безпеки і процвітання самого ЄС [6; 9]. Це й пояснює зацікавленість ЄС в успішності демократичного реформування навколишніх держав.

ЄПС охоплює країни на сході та півдні Європейського Союзу, які або на даний момент, або й зовсім не мають перспективи стати його повноправними членами — Алжир, Азербайджан, Білорусь, Вірменію,

Грузію, Єгипет, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Лівію, Молдову, Марокко, Сирію, Туніс, Україну і Палестинську автономію. Хоча Росія відповідає географічному критерію ЄПС, її небажання стати частиною цієї ініціативи призвело до започаткування альтернативної основи для співпраці з ЄС – стратегічного партнерства, спрямованого на розбудову чотирьох „спільних просторів”.

Європейська політика сусідства здійснюється переважно на двосторонній основі між ЄС та країнами-партнерами у межах взаємно узгоджених Планів дій. Молдова й Україна узгодили свої Плани дій 2005 року, Вірменія, Азербайджан і Грузія — 2006 року, з Білоруссю й донині не укладено такого плану [15, с. 11].

З 2006 року здійснено низку ініціатив, спрямованих на вдосконалення ЄПС, з тим, щоби зробити її більш дієвою і привабливою для сусідніх держав. Зокрема, 4 грудня 2006 року Європейська Комісія оприлюднила повідомлення „Про посилення Європейської політики сусідства” [7], 5 грудня 2007 року – „Сильна Європейська політика сусідства” [8], однак ці документи були лише демонстрацією прагнення Євросоюзу інтенсифікувати реалізацію вже чинних інструментів стратегії сусідства, а не їх вдосконалення шляхом запровадження якісно нових конкретних складових.

На відміну від цих ініціатив, нові проекти 2008 – 2009 років (про створення Середземноморського Союзу та Східного партнерства) у випадку їх успішної реалізації можуть об’єктивно призвести до більш чи менш відчутної диференціації країн ЄПС на східних та південних кордонах і до відповідної адаптації механізмів політики сусідства, зокрема й подальшого посилення безпосередньої ролі ЄС у внутрішньому реформуванні східноєвропейських країн у межах Східного партнерства.

Мета Європейського Союзу у Східній Європі – за допомогою інструментів ЄПС забезпечити ефективні стимули для економічних і політичних реформ у країнах-сусідах, а відтак безпеку, стабілізацію та європеїзацію в регіоні. Шляхом укладання спільних Планів дій встановлюються короткострокові та середньострокові пріоритети реформування у широкому спектрі різних сфер. Йдеться, зокрема, про такі сфери, як політичний діалог і реформи, економічне та соціальне співробітництво і розвиток, питання, пов’язані з торгівлею, ринковою та регуляторною реформою, співпраця у сфері правосуддя, свободи і безпеки, галузеві питання (транспорт, енергетика, інформаційне суспільство, довкілля), людський вимір [6; 9].

Заохоченням до реалізації внутрішніх реформ, наприклад, в Україні, мають, очевидно, слугувати обіцянки ЄС про „нові перспективи для партнерства, економічної інтеграції та співробітництва”, зокрема й перспективи просування за межі партнерства до значного рівня інтеграції, включаючи участь у внутрішньому ринку ЄС, розширення меж та поглиблення політичної співпраці, відкриття економік одна одній з подальшим зменшенням кількості торговельних бар’єрів, збільшення

фінансової підтримки з боку ЄС, підтримка наближення законодавства України до норм і стандартів ЄС, вивчення доцільності створення зони вільної торгівлі між ЄС та Україною після вступу України до СОТ і, зрештою, укладання нової посиленої угоди [4].

Ключовим питанням залишається, чи є пропозиції ЄПС для країн-учасниць досить привабливими. З економічної точки зору, державам-партнерам обіцяють шанс отримати „Частку внутрішнього ринку ЄС”. Це потенційно значиме формулювання означає, що країни ЄПС можуть поступово посилювати свою економічну інтеграцію з ЄС аж до використання окремих елементів внутрішнього ринку. Повна участь у внутрішньому ринку (як у випадку з Європейською економічною зоною, куди входять Норвегія, Ісландія та Ліхтенштейн), як і членство в ЄС, хоч і не виключаються, однак про ці аспекти в документах ЄПС не йдеться, а тому вони якщо й можливі, то досить віддалені в часі (в кращому випадку).

Отже Європейська політика сусідства є моделлю поступової і часткової інтеграції з ЄС, яка передбачає такі кроки:

- 1) здійснення Планів дій ЄПС і, можливо, нових документів (наприклад, угод про асоціацію), які прийдуть їм на заміну, оскільки термін їх дії спливає у більшості випадків у 2009 – 2010 роках;

- 2) укладення угод про глибоку і всеохоплюючу зону вільної торгівлі;

- 3) збільшення обсягів внутрішньорегіональної торгівлі між партнерами з ЄПС в залежності від їх готовності до подальшої інтеграції;

- 4) створення між державами-членами ЄС і партнерами з ЄПС інтеграційного блоку, який можливо називатиметься Економічним співтовариством сусідства, яке в практичному плані буде дещо обмеженою версією Європейської економічної зони (відповідне положення міститься, зокрема, у Повідомленні Європейської Комісії „Східне партнерство” [3, с. 8]).

Досвід виконання Планів дій свідчить, що кожен з цих кроків потребуватиме кількох років праці навіть за твердої прихильності до реформ з боку країн ЄПС. Цей процес поступовий і не може мати таких очевидних і вражаючих результатів, які б спостерігалися широкою громадськістю і служили стимулом для подальших реформ. Це відрізняє пропозиції ЄПС від політики розширення ЄС у 1990-х роках та на початку 2000-х років, коли підписання угод про асоціацію, подання заявок на членство і початок переговорів про вступ відбувалися дуже динамічно. Ця особливість ЄПС послаблює її реформаторський потенціал.

З іншого боку, як зазначає В. Пачинський, економічний зміст пропозицій ЄС для партнерів з ЄПС досить значний. Відтак ефективність ЄПС як стимулу до реформ залежатиме від здатності зацікавлених сторін зрозуміти потенційні переваги цієї політики і довгострокові перспективи, пов’язані з її реалізацією [12, с. 13].

На нашу думку, попри потенційно значні пропозиції ЄПС, які містяться, зокрема, в положеннях, що політика сусідства виходить за межі співпраці

і включає значний рівень економічної і політичної інтеграції та передбачає участь у внутрішньому ринку ЄС, перспективи їх практичної реалізації доволі примарні, оскільки для здобуття „частки” у внутрішньому ринку ЄС і, тим більше, для поширення в майбутньому на країн-сусідів так званих „чотирьох свобод” – вільного пересування товарів, капіталів, послуг і людей, їм необхідно буде адаптуватись до більшої частини законодавства Євросоюзу, на що країнам-кандидатам знадобилось понад десяток років при наданні суттєвої фінансової і технічної допомоги з боку ЄС. Країнам-сусідам без перспективи членства і статусу держави-кандидата, за оцінками експертів, складно буде самостійно впоратися з цим і за 50 років [5]. За найоптимістичнішими підрахунками, Україні, для прикладу, без відповідної допомоги ЄС потрібно буде не менше 40 – 50 років для досягнення такого економічного рівня, який дасть можливість без втрат брати участь у спільному ринку ЄС [2, с. 17 – 18], не кажучи вже про колосальний обсяг праці з адаптації до національного законодавства близько 80 тисяч сторінок юридичних текстів, що застосовуються в ЄС. Та й взагалі сумнівно, що Європейський Союз серйозно розглядає можливість формування єдиного ринку від „Касабланки до Мурманська” чи від „Атлантики до Тихого океану”.

М.-А. Вахудова, аналізуючи роль ЄС у внутрішньому реформуванні країн ЦСЄ, поділяє важелі впливу ЄС на внутрішнє життя країн-кандидатів на пасивні та активні. Пасивними важелями вона називає силу тяжіння, яку ЄС справляє на внутрішньополітичне життя держав-кандидатів лише з огляду на своє існування та свою звичну поведінку. Складниками цих важелів є колосальні політичні й економічні вигоди від членства, загрозливі втрати від недопущення до нього та жорстке обходження ЄС з державами, що не входять до нього (наприклад, на торговельних переговорах, захищаючи виробника ЄС, ринок ЄС тощо). Втім вона зазначає, що протягом 1989 – 1994 років ЄС справляв незначний вплив на хід політичних змін у країнах ЦСЄ – пасивні важелі ЄС лише зміцнили ліберальні стратегії реформування в Польщі, Угорщині і Чехії, але не змогли запобігти неліберальним стратегіям здобуття і використання влади в Румунії, Болгарії і Словаччині. І лише після того, як ЄС „вирушив у напрямку до розширення”, тобто почав задіювати активні важелі ЄС (цілеспрямована політика ЄС щодо держав-кандидатів), його вплив на хід внутрішніх перетворень значно зріс [1, с. 20 – 21]. Три характеристики активних важелів роблять їх особливо потужними: асиметрична взаємозалежність (кандидати слабкі), примушування (жорстке, але справедливе), умовність (щоб отримати „х”, ви маєте зробити „у”). Отже держави-кандидати добровільно погоджувалися виконати певні вимоги, а потім подолати набридливі процедури перевірки, аби долучитися до ЄС [1, с. 21]. І така стратегія виявилась успішною.

Європейська політика сусідства передбачає перегляд характеру дії пасивних важелів ЄС (вигоди від членства, втрати від недопущення,

жорстке обходження ЄС з третіми країнами). ЄС прагне відкласти або викреслити перспективу членства для сусідніх держав, але при цьому все ж стати потужнішою силою тяжіння у національному політичному житті та регіональній стабільності. Для цього він готовий дещо зменшити збитки від недопущення до ЄС, проголосивши можливість надання доступу продукції сусідніх країн до своїх ринків та їх громадянам до своєї території, сподіваючись, у свою чергу, що сусіди ЄС, як от Україна чи Молдова, відмовляться від спроб приєднатися до ЄС, якщо збитки від недопущення зменшаться. Однак щоб так сталося, ЄС має обходитися з нечленами значно краще, ніж зараз, забезпечивши щонайменше реальний доступ до свого ринку та відкривши кордони для вільного пересування осіб. Поки що, як зазначає М. Емерсон, ЄПС не відрядила жодну країну від домагання членства в ЄС [11].

Політика сусідства не передбачає використання активних важелів впливу ЄС на внутрішньополітичне життя країн-сусідів шляхом відкриття перед Україною, Молдовою, Грузією перспективи членства і жорсткого моніторингу процесу внутрішніх перетворень. Брак перспективи приєднання до ЄС в передбачуваному майбутньому ліквідує потенційні переваги застосування активних важелів ЄС (дисципліни передвступного процесу). Як стверджує К. Волчук, в Україні багато внутрішніх еліт проголосили членство в ЄС зовнішньополітичним пріоритетом країни, але вони майже нічого не роблять, щоби задовольнити внутрішні вимоги до членства в ЄС, оскільки не мають перед ним жорстких зобов'язань (як у межах передвступного процесу) і нічим за це не поплатяться. Лише якщо ЄС вирішить використати активні важелі, підперті перспективою членства, еліти України стануть покірнішими і далекогляднішими [16, с. 13 – 14]. Однак щоб ЄС усерйоз сприйняв бажання України приєднатися до об'єднаної Європи, провідні політичні партії і громадяни України повинні досягти згоди щодо впровадження далекосяжних реформ державного апарату й економіки. ЄС, зі свого боку, повинен сприйняти Україну як потенційного кандидата. За інших умов українські політики не матимуть стимулів витратити потрібний на „далеку і примарну” євроінтеграцію політичний капітал і йти на жертви заради цього.

Ефективність впливу зовнішніх факторів на процес реформ у перехідних країнах значно залежить від основних соціальних, економічних і політичних реалій, а також конфігурації інтересів всередині цих держав та ЄС. Якщо йдеться про політичні реалії у східному сусідстві ЄС, то можна в цілому зробити висновок про низьку ефективність державного управління в цих країнах та їх обмежений політичний потенціал впливу на ЄС. Безумовно, Росія має набагато сильніший потенціал та більший досвід у питаннях співпраці з ЄС, ніж інші країни, в яких переважає пасивний підхід правлячих еліт до діалогу з ЄС. Прикладом може бути відмова Росії брати участь у ЄПС і її пропозиція розвивати з ЄС відносини стратегічного партнерства, на що ЄС, зрештою, погодився. Така ситуація пояснюється

тим, що Росія, на відміну від інших держав СНД, „отримала у спадок” відносини ЄСРР з Європейськими співтовариствами як і загалом більшу частину його дипломатичного персоналу та інфраструктури.

Україна, Молдова, держави Закавказзя, як правило, обмежуються відповіддю на ініціативи ЄС, і рідко виступають зі своїми власними ідеями щодо розробки ефективних механізмів співпраці і зближення з ЄС. Це можна пояснити тим, що відносини з ЄС у країнах Східної Європи не є одним з ключових аспектів політичної гри. Низька якість демократичних процесів у країнах ЄПС також справляє негативний вплив на їх здатність до активного формування відносин з ЄС загалом і концептуальних засад політики сусідства зокрема.

Серед факторів формування пропозицій ЄС в межах ЄПС найважливішу роль відіграє розбіжність інтересів країн-членів стосовно держав Східної Європи. Головні інтереси ЄС економічного характеру пов'язані з енергетикою і доступом до ринків. Зацікавленість ЄС у співпраці з державами регіону впливає також з питань безпеки та імміграції. Однак загалом, як відзначає К. Пельчинська-Налеч, можна говорити про традиційний для ЄС дефіцит політичної волі і спільного інтересу опікуватися політикою щодо східних сусідів [13, с. 89 – 90]. Україна (не кажучи вже про Білорусь і Молдову) для більшості країн-членів ЄС не є пріоритетним партнером. Найбільш зацікавлені партнери – це Польща, країни Балтії, Скандинавії і Словаччина. Позиція Німеччини в цьому контексті дуже обережна, що пояснюється як внутрішніми, так і зовнішніми причинами, а Франція, Іспанія та Італія взагалі мало цікавляться цим регіоном [13, с. 90 – 92].

З боку ЄС обмежувальними факторами в плані позитивної еволюції ЄПС і стосунків з державами Східної Європи є також втрата від розширення, необхідність роботи з імплементації Лісабонського договору, подолання наслідків економічної кризи, продовження і завершення процесу розширення у Південно-Східній Європі. Крім того, держави Східної Європи, розташовані далі від Брюсселя, зазнають сильнішого впливу Москви, при цьому Росія дедалі енергійніше протидіє прозахідним режимам на пострадянському просторі. Це ключові фактори, які визначатимуть поведінку ЄС у відносинах з сусідніми державами, його прихильність до ЄПС та її еволюції.

Визначення впливу ЄПС на політичні та економічні реформи, соціальні й інституційні зміни в країнах ЄПС — складне завдання. Основна причина цього полягає в тому, що ЄПС є відносно новим інструментом, і інтенсивніший політичний діалог між ЄС і країнами-партнерами не міг у принципі відразу ж створити нові економічні та соціальні реалії. Крім того, в аналізований період низка інших факторів могла діяти як зовнішні стимули мотивації до проведення реформ, зокрема відносини з міжнародними фінансовими установами (МВФ, Світовим банком), іншими двосторонніми донорами (наприклад, США), процес приєднання

до Світової організації торгівлі тощо. Диференціювати вплив цих зовнішніх факторів на процес внутрішніх реформ у країнах Східної Європи надзвичайно важко. Що стосується конкретних ініціатив з боку ЄС, то варто згадати визнання за Україною статусу країни з ринковою економікою у 2005 році, автономні торгові преференції, надані Молдові 2008 року, вступ України до СОТ 2008 року, започаткування переговорів між Україною та ЄС про створення зони вільної торгівлі (розпочались 2008 року) як і загалом перемовини щодо нової посиленої угоди про асоціацію, яка замінить чинну з 1998 року Угоду про партнерство та співробітництво, укладання угод про спрощення візового режиму з Україною і Молдовою (2008 рік), започаткування діалогу про запровадження безвізового режиму з Україною (2009 рік).

Р. Швейкерт з групою науковців, які зосередили увагу на аналізі внутрішнього прогресу в трьох країнах – Україні, Грузії та Азербайджані, дійшли висновку, що, попри окремі позитивні результати імплементації Планів дій ЄПС, прогрес у реформах як в економічній, так і в політичній сферах в Україні та Грузії пов'язаний переважно з внутрішніми факторами – політичною мотивацією еліт, а роль ЄПС не є основним механізмом процесу європеїзації [14, с. 31]. В. Пачинський вважає, що ЄПС справляє нейтральний, а в кращому випадку ледь помітний позитивний ефект на процес економічних реформ у сусідніх країнах [12, с. 33 – 34].

На нашу думку, без чітких зобов'язань з боку ЄС, які б розглядались як винагорода за реформи, та жорстких механізмів контролю за процесами реформування, що мають місце у передвступному процесі, політика сусідства сама по собі не є ефективним стимулом для внутрішніх реформ, а її успіх виявився залежним від обмежених можливостей і слабкої політичної волі, характерних для більшості країн, які беруть у ній участь. Цілком очевидно, що роль політики сусідства у сприянні політичному реформуванню в навколишніх державах є незначною. Так, Європейський Союз запропонував недостатню політичну і матеріальну підтримку прозахідним демократичним реформаторам, які прийшли до влади в Україні після „помаранчевої революції”, при тому, що серйозна підтримка з боку ЄС і дисципліна передвступного процесу, цілком ймовірно, могли би стали потужним імпульсом та дороговказом до внутрішнього реформування і запорукою його незворотності. Однак ЄС не дуже переймався справою демократизації України. Навіть якщо політика сусідства і зможе вплинути на лібералізацію торговельних зв'язків між ЄС і сусідніми країнами з укладанням угод про вільну торгівлю, то економічна лібералізація „автоматично” не призведе до демократизації політичного режиму і реформи державного апарату.

Європейська політика сусідства діє сьогодні у відмінних умовах від процесу розширення ЄС в регіоні ЦСЄ в 1990-х роках. Європейський Союз безпосередньо зацікавлений у стабілізації східноєвропейського простору. Він зацікавлений у поступовій європеїзації Східної Європи

завдяки наявності спільного кордону з державами регіону, посилення взаємозалежності та прагнення низки східноєвропейських країн набути в майбутньому членства в ЄС. Але при цьому ЄС прагне мінімізувати свої політичні та матеріальні витрати на стабілізацію Східної Європи. Інтереси ЄС на цьому просторі не є настільки життєво важливими та нагальними, щоб застосувати важелі політики розширення — на відміну від регіону ЦСЄ чи балканських країн. Цим пояснюються особливості політики Євросоюзу у східному сусідстві та її невисока результативність: оскільки членство в ЄС не є реальною перспективою для країн, охоплених ЄПС, „батіг і пряник” в її межах явно слабші порівняно з політикою розширення.

Хоча варто погодитися, що потенційно пропозиції ЄПС могли б принести суттєву економічну вигоду для держав-партнерів у довгостроковій перспективі. Ширші горизонти стратегічного планування в державах Східної Європи, тверда прихильність до реального прогресу в просуванні до ЄС і широке розуміння потенційних вигод ЄПС могло б сприяти посиленню реформаторського потенціалу ЄПС і її позитивної еволюції в плані більшої відповідності потребам і викликам у відносинах ЄС з сусідніми державами на сході (тоді, можливо, „пряника” у вигляді повноцінної участі у внутрішньому ринку та свободи пересування територією ЄС для українських громадян вистачило б як імпульсу до реформування).

Загалом, попри посилення залучення ЄС до процесів стабілізації у Східній Європі з ініціюванням Європейської політики сусідства та Східного партнерства, політичний вплив ЄС у цьому регіоні не відповідає його потенціалу як головного центру тяжіння. Отже поки що відкритим залишається сформульоване М. Емерсоном питання: чи зможе ЄПС зрештою перетворитися на сильну, ефективну політику, чи вона у подальшому лише посилюватиме скептицизм стосовно реальних намірів ЄС у відносинах із східними сусідами. До цього часу єдиним потужним і успішним зовнішньополітичним інструментом ЄС була політика розширення. З огляду на це, лише повне задіяння механізмів і процедур розширення в регіоні Східної Європи дозволило б прогнозувати успіх політики ЄС у цьому регіоні.

Література:

1. Вахудова М.-А. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / М.-А. Вахудова ; пер. з англ. Т. Цимбала. — К. : Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2009. — 379 с.
2. Дорога в майбутнє – дорога в Європу. Європейська інтеграція України. — К. : ЦЕМД, 2000. — 108 с.
3. Комунікація Європейської Комісії для Європейського Парламенту і Європейської Ради „Східне партнерство” (03 грудня 2008 р.) // Додаткові можливості „Східного партнерства” для європейської інтеграції України і

східних партнерів : Матеріали міжнародної конференції. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2009. – С. 7–19.

4. План дій Україна – Європейський Союз / Міністерство закордонних справ України. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/data/apload/publication/mfa/ua/2820/plan.doc>

5. **Силина Т.** Нам не „шашечки”, а ехать / Т. Силина // Зеркало недели. – 2004. – №27 (502). – 10 – 16 июля.

6. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours. – Brussels, 11.3.2003 / European Commission. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com03_104_en.pdf

7. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on strengthening the European Neighborhood Policy. – Brussels, 4 December 2006 / European Commission. – Режим доступу: http://www.ec.europa.eu/world/enp/pdf/com06_726_en.pdf.

8. Communication from the Commission. A Strong European Neighbourhood Policy. – Brussels, 05/12/2007 / European Commission. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com07_774_en/pdf

9. Communication from the Commission. European Neighbourhood Policy. Strategy paper. – Brussels, 12.5.2004 / European Commission. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf

10. **Doucouliafos H., Paldam M.** Aid effectiveness on growth: A meta study / H. Doucouliagos, M. Paldam // European Journal of Political Economy. – 2008. – №24 (1). – P. 1 – 24.

11. **Emerson M.** Deepening the Wider Europe / M. Emerson; Centre for European Policy Studies. – 2004. – April, 6. – Режим доступу: <http://www.ceps.be>.

12. **Paczynski W.** European Neighbourhood Policy and Economic Reforms in the Eastern Neighbourhood / W. Paczynski. – Warsaw, 2009. – 38 p.

13. **Pelczyńska-Nałęcz K.** ENP w practice – Unia Europejska wobec Rosji, Ukrainy, Białorusi i Mołdawii rok po publikacji Dokumentu Strategicznego / K. Pelczyńska-Nałęcz. – Warszawa, 2005. – 179 s.

14. **Schweickert R.** Institutional Convergence of CIS Towards European Benchmarks : CASE Network Reports / R. Schweickert, I. Melnykovska, A. Gawrich, T. Drautzburg. – 2008. – №82. – 42 p.

15. The European Neighbourhood Policy : Working together. – Luxembourg : Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 56 p.

16. **Wolczuk K.** Integration without Europeanisation : Ukraine and Its Policy Towards the European Union / K. Wolczuk ; Robert Schuman Centre for Advanced Studies ; European University Institute ; EUI Working Papers, RSCAS. – 2004. – №15. – P. 1 – 22.

УДК 323.2

Передумови політичного та економічного успіху країн Скандинавії та Азійсько- Тихоокеанського регіону

Дмитро Кондратенко,
аспірант

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

Автор статті робить спробу з'ясувати передумови успішного розвитку країн Азійсько-Тихоокеанського регіону та Скандинавії. Він доходить висновку, що політичні причини їх прогресу мають коріння в їх традиціях, що були використані й частково зреформовані політиками ще на початку XX століття.

Ключові слова: країни Скандинавії, Азійсько-Тихоокеанський регіон, неекономічні фактори успіху, суспільна солідарність.

The author of the article tries to find out the preconditions of a successful development of the countries in Asiatic-Pacific region and Scandinavia. He comes to the conclusion, that political reasons of their progress have roots in their traditions which were used and partially regenerated by politicians yet at the beginning of XX-th age.

Keyword: Scandinavian countries, Asiatic-Pacific region, non-economic factors of success, social solidarity.

Міжнародна економічна статистика та оцінки рівня політичної стабільності та якості життя протягом останніх двадцяти років постійно присуджувала перші місця низці країн Азійсько-Тихоокеанського регіону та країн Скандинавії [1]. Чому ж такі різні за соціальною структурою, культурою та історією держави не тільки опинилися поруч, але і обігнали більшість сильніших конкурентів за рівнем розвитку?

Політичні причини такого прогресу цих суспільств мають коріння в їх традиційній структурі і традиціях, що були використані й частково

зреформовані політиками на початку XX століття. При цьому, в країнах Азійсько-Тихоокеанського регіону розвитку сприяло розуміння нації як союзу сімей (або родів), а в Скандинавських країнах – бачення нації як єдиної родини.

Розглянемо неекономічні фактори успіхів цих держав. Основні відмінності Скандинавських країн – конституційних монархій – „соціал-демократичних королівств” від решти країн ЄС/європейської економічної зони полягають в особливих формах суспільної солідарності. Передумовами її були національні (протестантські) церкви та функціонування парламентів і місцевих представницьких органів. На противагу католицизму, де віруючі з різних країн становлять загальнохристиянську спільноту, всі члени суспільства в скандинавських країнах одночасно були членами національної керованої монархом церкви. Спільність громадян є не тільки географічно-організаційною, але й духовною. Таким чином, солідарність в скандинавських суспільствах досягалася, перш за все, на загальнонаціональному рівні за присутності релігійного та державного символу – монарха. На думку Л. Грінфелд, створення національної церкви в Англії сприяло розумінню англійців як окремої нації та становленню економічного націоналізму [2].

Суспільства Східної Азії забезпечували солідарність на іншому рівні – сім'ї та „роду”. Саме роди репрезентують перед державою окремих індивідів. В сучасних умовах роль роду виконує вже не кровноспоріднена спільнота, а колектив – економічна організація [3]. Конфуціанська держава ніколи не дозволяє окремим індивідам виступати проти своїх сімей. Регламентуються форми поведінки підлеглих щодо голів сімей і родів, проте ніяк не гарантуються права молодших критикувати та виступати в певних випадках проти старших. В європейській державі „загального добробуту” практикується активний захист працівників перед роботодавцями та ювенальна юстиція – захист інтересів дітей проти батьків засобами держави. Позиція конфуціанців полягає в покладанні цих патрональних функцій на саму сім'ю або фірму, держава ж регулює відносини між цими колективами. В більшій чи меншій мірі як „китайській”, так і „скандинавській” моделі притаманний колективізм. Проте для скандинавських країн характерна міжособистісна конкуренція, що на національному рівні поєднується з колективізмом, а для країн з суттєвим впливом китайської етики характерна конкуренція міжгрупова, котра поєднується з колективізмом на міжособистісному рівні.

Розглянемо докладніше моделі „скандинавської” і „китайської” (або азійсько-тихоокеанської) побудови держави.

„Китайська” модель держави

На культуру таких східноазійських країн, як Китай, Японія, Корея, В'єтнам, помітно впливало конфуціанство.

Конфуціанство не є релігією в повному розумінні цього, оскільки не має цілісної містично-метафізичної системи. Хоча його основоположною

ідеєю (релігійного плану) і є культ Неба, але в ньому немає суб'єкта, який би уособлював сили природи, не сповідується віри в потойбічний світ. В основі вчення Конфуція — суспільство та його потреби. Політичною метою конфуціанства було створення міцного базису для організації держави, покликаної забезпечувати інтереси людей. На відміну від даосизму (з його принципом уникнення розв'язання суспільних суперечностей), конфуціанство має на меті розбудову розгалуженої системи адміністрування суспільства, активізацію стосунків між його складовими (громадами, кланами, сім'ями) і створення державної надбудови над цими структурами. Звідси випливають такі поняття, як „конфуціанська вертикаль” та „конфуціанська піраміда”.

Вчення Конфуція описує принципи ефективного функціонування бюрократичних структур держави, обґрунтовуючи необхідність дотримання їх всіма членами суспільства. Концепція загальної добродійності, що має реалізуватися через повагу до всього суспільного, гідність та відчуття приналежності до китайської спільноти, створила своєрідні та ефективні механізми функціонування і розвитку китайського суспільства на століття вперед. Етичні правила, закладені в конфуціанській етиці, актуалізувалися через ритуали. Ритуали зберігали сталість розвитку та зменшували можливі відхилення від принципів, закладених Конфуцієм [4].

В Китаї конфуціанськи налаштований уряд використовував даосизм та буддизм у своїх інтересах для насадження своєї ідеології і принципів. У цьому вбачаємо реалізацію принципів конфуціанства, спрямованих на об'єднання окремих спільнот і громад в єдину державну структуру. Бюрократичний апарат поєднав на принципах „конфуціанської піраміди” даосів і буддистів, вимагаючи від них поваги до держави через суворе дотримання конфуціанських принципів. У прагненні послідовників конфуціанської ідеології підпорядкувати спільноти різних культур цій ідеології з метою впорядкування міжнаціональних взаємин та нормального функціонування держави ми бачимо, з одного боку, космополітичні й толерантні принципи, а з іншого — прояв авторитарного дискурсу. Отже особа, за конфуціанськими настановами, має бути членом своєї спільноти, а також підданцем держави, виконуючи свої обов'язки переважно через ретельне дотримання правил у межах своєї мікроспільноти, життєдіяльність якої регулюється державним апаратом.

Конфуціанство є цілісною філософською системою, здатною забезпечувати розвиток суспільства. Етика його ґрунтується на принципах гуманності та ієрархічності суспільства. Головним принципом вчення Конфуція є доброчесність, яка є гарантом стабільності й могутності держави.

Конфуцій стояв на позиціях загального допуску людей до знань: „У навчанні не може бути різниці за походженням”. Все залежить від самої людини: якщо вона поставила мету та присвятила свої помисли навчанню,

на неї чекає подяка вчителя. У „Лунь юй” наводиться характерна градація людей залежно від ставлення до знань: „Той, хто має вроджені знання, стоїть вище за всіх. За ними йдуть ті, хто набуває знань завдяки навчанню. Далі йдуть ті, хто приступає до навчання, зустрівшись з труднощами. Ті, хто зустрівшись з труднощами, не вчаються, стоять нижче за всіх” [5]. Звідси випливає шанобливе ставлення Конфуція до всіх професіоналів у своїй сфері.

Конфуцій наголошував на пріоритетності духовної діяльності і духовного виховання народу перед матеріальним багатством. Народ має багатіти, але, насамперед, має здійснюватися духовне виховання суспільства, що гарантуватиме його стабільність і щастя. Духовність суспільства, таким чином, має бути фундаментом розбудови інших параметрів держави: багатства, військової поти тощо.

За Конфуцієм, суспільство і держава нерозривно пов’язані. Суспільство складається з первинних елементів, якими є сім’ї і громади. В громадах закладається особливий порядок шанування старших та поклоніння родоі. Громади поєднуються державним механізмом, на який загалом поширюються такі ж норми, що і на сім’ю. На відміну від даоського принципу самодостатності людини, Конфуцій наголошує на необхідності створення великих держав шляхом об’єднання таких первинних утворень, як сім’ї, клани, племена. І, на відміну від легістів, він засуджує принцип кругової поруки і вторгнення держави в царину сімейного. Конфуцій передбачав можливість чинення пасивного опору з боку суспільства, якщо держава порушує правила лі. Духовність суспільства, за Конфуцієм, є основною цінністю. Від багатства і зброї можна відмовитися, але необхідно зберігати суспільну духовність. Якщо зброя і багатство переважно належать державі, то духовність є саме суспільною цінністю.

Суспільству Конфуцій відводить роль основи держави і базису для розвитку потенціалу людей. Суспільство, згідно з конфуціанством, складається з первинних елементів — сімей. Отже всі люди мають виконувати свої зобов’язання перед суспільством як перед своєю сім’єю. Тобто етику стосунків між членами сім’ї Конфуцій переносить на все суспільство. Таким чином, держава має бути міцною настільки, наскільки міцна сім’я. Відтак поза сім’єю людина неповноцінна. Якщо вона не зможе виконати свої обов’язки сина чи батька, шанувати пращурів, то вона є **сяожень** — темною людиною [6]. Така людина йде всупереч свого дао-шляху. Внаслідок цього вся держава може піти всупереч дао-шляху, і у ній почнуть правити негідні люди.

Держава може чинити свій вплив на сім’ю, але в певних межах. Головним її завданням є пропаганда правил лі та сімейних цінностей. Тому аж до початку XX століття конфуціалізована культура Піднебесної імперії самовизначалася як така, що визначена на лі („держава ритуалу і музики”), і такою її бачили на Заході з XVII століття, тобто з часу

повідомлень про неї перших християнських місіонерів, що робили наголос на „китайській церемонії” [7].

„Північноєвропейська” модель держави

Значний вплив на розвиток Європи і, зокрема, скандинавських країн справляло християнство. Католицизм, визнаючи духовну владу Папи у всіх християнських просторах, був і залишається конфесією зі значним космополітичним потенціалом. Проте з появою протестантизму відбулося відокремлення низки національних церков від католицької громади. Концепція „обраного народу” знайшла конкретне втілення в національних державах. Не випадково в Біблії Піскатора „Споглядачі землі Ханаанської” зображується, який вигляд мали голландці за часів війни за незалежність від Іспанії [8]. Біблійний сюжет описує перші кроки „обраного народу Ізраїлевого”. Голландці, за новою протестантською концепцією, являли собою новий обраний народ, що оновив свою віру. На відміну від загальнохристиянської католицької спільноти, протестантизм сприяв прискореному формуванню національних держав, де кожен народ, що переклав своєю мовою Біблію, ставав обраним. В решті протестантських країн відбувалися аналогічні процеси творення ранніх націй.

В більшості протестантських країн главою церкви ставав король. Кордони спільноти єдиновірців стали збігатися з державними кордонами. Біблія перекладалася на основну народну мову, яка ставала державною. Населення протестантської держави віддалялося від решти християн, але ставало більш консолідованим. Протестантизм сприяв формуванню розуміння народу країни як єдиної родини. Результати цього добре помітні зараз: держава активно перебирає на себе функції сім'ї стосовно виховання дітей, захисту інтересів молодших і залежних членів родини від старших і батьків, розвивається ювенальна юстиція та інші форми втручання в родинне життя. Такі процеси неможливо уявити в країнах Східної Азії, де держава лише сприяє стабільності і зміцненню сімейних відносин. Ці риси протестантської держави стали найбільш характерними для скандинавських держав та німецьких князівств (невеликих за населенням держав на чолі з монархом), менш характерні для Англії (велика держава з національними окраїнами – Уельс, Шотландія, Ірландія), Нідерландів та Швейцарії (багатоукладні конфедерації).

Порівняння ідеологічного розвитку Китаю та країн Скандинавії за доби Середньовіччя

Розвиток політичної теорії в Китаї найбільш активно відбувався за династії Сун в XI-XII сторіччях. В цей час країни Скандинавії почали християнізацію та запозичили римське право і його судову систему як основу юридичної системи замість традиційного права. Основним напрямом ідеологічного розвитку в імперії Сун було прагнення повернутися до

доконфуціанської моралі та політичної ідеології. В цілому саме тоді склалися погляди щодо розвитку соціальних систем, що застосовувалися в монархічному Китаї за пізніших династій – як китайської мін і монгольської та манжурської династій. Мін та Цинь характеризуються особливо глибоким культурним застоєм та послідовними намаганнями консервації ситуації і обмеження контактів з іноземцями задля запобігання культурним впливам.

Натомість скандинавські країни, в силу як свого морського положення, так і впливів християнства як загальноєвропейської релігії, активно запозичували різні європейські ідеї. Всі вони долучилися до реформації та прийняли лютеранство, передавши ідеологічне й адміністративне керівництво церквою національним лідерам (монархам). Аналогічні процеси одночасно відбувалися в Англії, яка відокремила свою церкву від Риму, залишаючи при цьому католицькі обряди.

Основні заперечення проти церковної реформи мали не богословський, а політико-юридичний характер. Зокрема, Т. Мор наголошував, що парламент та король Англії не мають права приймати рішення щодо влади Папи над церквою і християнами – Папа римський визнаний всіма християнами світу, а отже може бути відсторонений тільки загальним рішенням [9]. Отже суперечка точилася навколо суверенних прав націй. Протестантизм нав'язував між членами однієї нації особливий зв'язок, що не поширювався на представників інших націй.

Важливою умовою виникнення ранньої протестантської нації була наявність монарха, що був як символом, так і адміністративним інститутом забезпечення єдності держави-нації. Симптоматично, що серед скандинавських країн останньою прийняла протестантизм Норвегія – королівство в унії з Данією, яке проте мало тривалі й не дуже стабільні зв'язки з метрополією. Єпископи Норвегії, які фактично правили країною, до останнього чинили спротив реформації, в тому числі і збройно. Наявність власного короля значно спростила б формування ранньої національної держави.

Загалом протестантизм наближав віру та її обряди до кожної людини, прилаштовуючись до її мови та підданства і таким чином уможлилював поділ загальнохристиянської спільноти на окремі національні церкви [10].

За доби нового часу в Скандинавських країнах розвивалися інститути представницької законодавчої влади. Цей процес відбувався не без проблем та відступів, проте жителі цих країн отримали змогу порівняти різні типи державного ладу протягом свого життя, і цей досвід став у пригоді наступним поколінням.

Етнічні ж китайці з середини XVII сторіччя переживали не найкращі часи – панування маньчжурської династії Цинь було відверто дискримінаційним стосовно китайців на користь маньчжурів – саме в ці часи китайців зобов'язали носити косички (жіноча ознака – як символ слабкості завойованих). Тому в цей час важко назвати якийсь позитивний

політичний досвід для етнічних китайців окрім прагнення національного визволення.

Порівняння розвитку націоналізму в країнах Скандинавії та в Китаї з XIX століття

Політичний розвиток Китаю в XIX столітті характеризується деспотичним правлінням маньчжурської династії та стихійними виступами проти неї. В другій половині цього сторіччя з'являються теорії щодо поєднання шляхів звільнення від поневолення та шляхів національного розвитку. Серед теоретиків (і практиків) такого звільнення найсуттєвіші напрацювання, без сумніву, належать Сунь Ятсену. Його теорії справили значний вплив на розвиток Китаю і держав, у яких переважало китайське населення. Сунь Ятсен, один з організаторів і натхненників демократичної революції, є автором низки політико-філософських творів. 1910 року він був змушений погодитися з передачею влади генералу Юань Шихаю, правління якого започаткувало період нестабільності. Як голова партії Гоміндан, Сунь Ятсен залишався одним з небагатьох моральних авторитетів в китайському суспільстві за часів військової анархії. Його ідеї безпосередньо застосовувалися в Тайвані, що демонстрував значні успіхи після відступу туди гомінданівців.

Програма та політичні ідеї Сунь Ятсена викладені в низці опублікованих виступів під назвою „Три принципи народу” (націоналізм, народовладдя, народне благоденство), а також у „Програмі будівництва держави” [11].

В своїх вченнях Сунь Ятсен особливу увагу приділяв проблемі співвідношення „знання та дії” (чжи-сін), прийшовши до концепції „діяти легко, знати важко” (сін і чжи нань), піднявши статус знання вище межі, можливої для конфуціанської традиції. Це стало результатом знайомства Сунь Ятсена із західною філософською думкою, зокрема з традицією платонізму [12]. На думку Сунь Ятсена, на першому етапі „люди не знали і діяли”, на другому — „діяли і потім вже знали”, на третьому — „знають і потім діють”.

Ідеї Сунь Ятсена тісно пов'язані з вирішенням деяких фундаментальних світоглядних питань, котрі значною мірою визначили вибір цілей та засобів їх реалізації. Важливим аспектом духовної програми мислителя є заперечення класової боротьби як рушійної сили історії. Він розглядав цю концепцію як перенесення законів біології на суспільство, стверджуючи, що еволюція людства принципово відрізняється від еволюції біологічних видів. Базовим принципом розвитку людства Сунь Ятсен вважав взаємодопомогу, а не боротьбу за виживання. На його думку, зовнішніми формами взаємодопомоги можна вважати суспільство й державу, а її невід'ємними атрибутами — доброчесність, гуманність, справедливість та обов'язок. Сунь Ятсен обстоював уявлення про суттєві переваги китайської цивілізації над європейською у сфері духовного життя, вважав, що модернізоване конфуціанство може слугувати розвиткові прогресивних

соціальних поглядів. Тільки дотримуючись гуманних принципів, людство, на його думку, зможе досягти розквіту, і, навпаки, зневажаючи їх — може загинути. Тому Сунь Ятсен відкидав традиційне народне ставлення до практичної діяльності та закликав до нової концепції дії.

Сунь Ятсен вважав, що прислів'я „Знати просто, робити важко” негативно вплинуло на китайський характер: „Застій, що досі панує у справах Китаю, пояснюється не нездатністю діяти, а невмінням пізнавати і тим, що навіть вже пізнане часто не впроваджувалося в життя через те, що пізнання вважалося легким, а дія важкою. Якби вдалося довести китайцям, що пізнання зовсім не легке, а дія зовсім не важка, якби вдалося переконати їх нічого не боятися і знаходити радість у дії, перед Китаєм відкрився б шлях до прогресу” [13, с. 149]. Побудувати новий сильний Китай можна лише за умови виховання високого морального духу, адже держава, переконував Сунь Ятсен, — це сукупність людей, люди — це носії морального духу, а державні справи — це, передусім, прояв морального духу конкретного людського колективу. Тому успіх чи невдача в політиці залежать від морального стану людей. Тільки впевненість у здійсненні задуманого, доводив мислитель, увінчається успіхом навіть тоді, коли для цього доведеться перевернути гори або засипати море [13, с. 146]. На переконання Сунь Ятсена, саме людській психіці належить велика роль. Вона дійсно є джерелом будь-якої справи. „Психологічна, духовна підготовка діяльної нації, — зазначав він, — основна запорука швидкого перетворення Китаю на передову й могутню державу. Це шлях до світлого царства миру та радості для народу” [13, с. 147].

Сунь Ятсен за допомогою десяти прикладів діяльності людей (харчування, використання грошей, літературна творчість, будівництво житла, суднобудівництво, спорудження фортифікацій, каналів, електрика, хімія, загальна еволюція) доводив легкість дії, чим суттєво вплинув на переорієнтацію суспільної свідомості „менш активних” китайців порівняно з іноземцями. Підтвердженням того, що дія легка, є, на думку Сунь Ятсена, звичайна, найлегша дія — харчування: всі люди, всі живі істоти здатні здійснювати цю дію; водночас сутність процесу харчування й досі не вдалося з'ясувати не лише простим людям, а й усім спеціалістам; процес травлення здійснюється кожною людиною, однак сутність його залишається непізнаною [13, с. 149]. Іншим обґрунтуванням його теорії дії є використання грошей: „Люди здатні лише користуватися грошима, але не знають, що таке гроші” [13, с. 171]. Переконливим доказом положення „дія легка, пізнання важке”, на думку Сунь Ятсена, є літературна творчість, характерна протягом тисячоліть лише для освічених людей цивілізованих країн [13, с. 179].

Перетворення китайської талановитої нації на діяльну націю сприятиме, на думку „батька республіки”, її долученню до світової динаміки і створенню держави з найдосконалішим політичним ладом. Сунь Ятсеніві вдалося створити новий суспільний клімат у країні, пробудити

китайський народ до активного життя, визначити нові політичні завдання. Мислитель запропонував програму розвитку демократії під опікою, починаючи із села й закінчуючи, зрештою, створенням національного парламенту, тобто утвердженням у Китаї парламентської республіки.

Водночас у планах китайського мислителя знайшло відображення його прагнення відмовитися від традиційного китайського ізоляціонізму та долучитися до світового прогресу. Сунь Ятсен був переконаний, що без широкого включення Китаю у міжнародні господарські зв'язки неможливо досягти швидкого піднесення економіки та підвищення її технічного рівня. Політика відкритості Китаю, на думку революціонера-філософа, повинна ґрунтуватися на таких принципах: визначенні найбільш вигідних сфер для залучення іноземного капіталу; врахуванні основних потреб нації; просуванні вперед шляхом найменшого опору; виборі найсприятливіших позицій. Ідея Сунь Ятсена полягала у бажанні використати іноземний капітал для побудови соціалізму в Китаї і, гармонійно поєднуючи ці дві економічні рушійні сили, змусити їх діяти разом з метою прискорення розвитку майбутньої світової цивілізації [13, с. 178].

Отже розроблена Сунь Ятсеном концепція духовного будівництва стала стрижнем загальної програми розбудови нової китайської державності. Ідеї „пророка китайського націоналізму”, як називають сьогодні Сунь Ятсена у Піднебесній, доводять свою слушність за умов модернізації країни. Сунь Ятсен залишається єдиним сучасним героєм, визнаним як у континентальному Китаї, так і на Тайвані. Прогрес КНР значною мірою пов'язаний з такими близькими до його ідей гаслами: „Сказати „ні” гегемонізові великих держав”, „Рухатися у ногу з часом”, „Розправити плечі”, „Розкріпачувати свідомість”, „Вище підняти голову”, „Утверджувати велич китайської культури”, „Непохитно захищати й просувати інтереси Китаю”. Концепції Сунь Ятсена були підкреслено колективістськими. Він намагався спрямувати колективну свідомість китайської нації, що утверджувалась як модерна, на досягнення спільних цілей.

У ХІХ столітті Швеція в унії з Норвегією стали справжніми демократичними національними державами, при цьому Норвегія отримала широку автономію. Народи цих країн розширили свій політичний досвід завдяки функціонуванню повноцінних парламентів. 1906 року Норвегія проголосила незалежність від Швеції. Цей політичний акт викликав велике розчарування у шведів. Політики змушені були переосмислити відокремлення Норвегії та розпочали пошуки політики, спроможної забезпечити єдність суспільства.

Лідер Шведської соціал-демократичної партії П. А. Ханссон запропонував концепцію „народного дому”. Після закінчення Першої світової війни шведський експорт різко знизився, країна переживала тривалу рецесію. Невдоволений робітничий клас підтримував соціал-демократів на виборах, від яких чекали розв'язання низки соціальних

проблем, в тому числі житлової, страхування від хвороб та на випадок безробіття. Для зміцнення позицій партії 1929 року П. А. Ханссон (з 1926 року – прем'єр-міністр) написав низку програмних статей, в яких обґрунтував свою концепцію „народного дому” (Folkhemmet), що передбачала необхідність створення суспільства загального добробуту шляхом партнерства робітників і підприємців. Саме йому судилося стати першим лівоцентристським політиком, що реалізував принципи помірної соціал-демократії в державному управлінні. У промові в Ріксдтазі, присвяченій „народному дому”, він говорив: „Основою будь-якого дому є спільність та почуття спорідненості. В хорошому домі немає ані привілейованих, ані принижених, немає улюбленців і пасинків. Там ніхто ні на кого не дивиться звисока, ніхто не намагається добути собі переваги за рахунок інших, там сильний не пригнічує слабого і не знущається з нього. В хорошому домі панують рівність, турбота, співробітництво. Що стосується нашого великого народного дому, дому для всіх громадян, то це означає, що всі соціальні й економічні бар'єри, які зараз ділять суспільство на привілейованих і принижених, правлячих і залежних, багатих і бідних, заможних і незаможних, грабіжників і пограбованих, будуть знищені” [14].

Отже передумови економічного зростання Швеції (та інших скандинавських країн, де існували схожі концепції) базувалися на традиційних уявленнях про устрій суспільства як єдиної родини.

В результаті успішного здійснення програми соціал-демократів Швеція остаточно пододала економічну кризу 1934 року, а Соціал-демократична партія 1941 року здобула абсолютну більшість в парламенті. Проте П. А. Ханссон не сформував однопартійного уряду, створивши коаліцію „національної єдності” з центристськими партіями на час війни. Перший однопартійний уряд соціал-демократи сформували тільки 1945 року.

В економічних реформах у Швеції наголос робився на забезпеченні соціальної інфраструктури для розвитку економіки. В першу чергу це стосувалося масових програм будівництва житла, оскільки розвиток промисловості був неможливим без мобільної робочої сили. Єдина родина-нація потребувала реального „дому” – житла, в якому шведи могли б жити, не відчуваючи себе утисненими в порівнянні з багатшими співвітчизниками. В інших скандинавських країнах розвивалися подібні соціальні програми та підходи.

І Скандинавські, і Азійсько-Тихоокеанські держави характеризуються високою внутрішньої конкуренцією, яка є запорукою їх економічних успіхів. Проте внутрішня конкуренція ґрунтується на різних, якщо не на протилежних принципах. В Скандинавії таким принципом є розуміння нації як єдиної родини, з відповідними наслідками – стимулюванням конкуренції на особистісному рівні, перебирання державою функцій „голови сім'ї”, широкі програми соціального забезпечення. В той же час, в Азійсько-Тихоокеанських країнах нація розглядається як союз первинних

елементів – сімей, родів або трудових колективів – фірм та компаній, що зменшує конкуренцію на міжособистісному рівні, проте сприяє посиленій конкурентній боротьбі між великими економічними суб'єктами.

Література:

1. The Global Competitiveness Report 2009-2010 / Ed. Claus Schwab. – Geneva, 2009. – P. 130; 144; 164; 182; 190; 244; 276; 290; 296.
2. **Greenfield L.** The Spirt of Capitalism. Nationalism and Economic Growth. – Cambridge, 2001. – P. 2.
3. **Кондратенко Дмитро.** Співвідношення особистого та суспільного в конфуціянській етиці / Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 576 – 587.
4. История китайской философии. — М.: Прогрес, 1989. — С. 118 – 124.
5. **Переломов Л. С.** Конфуцій. „Лунь юй”. — М.: 2001. — С. 127.
6. **Бычкова Т. А.** Культура традиционных обществ Китая и Японии. — Томск, 2003. — С. 10 - 11.
7. Духовная культура Китая. Энциклопедия / Гл. ред. М. Л. Титаренко. — М., 2006 — С. 299.
8. За мотивами цього малюнку Біблії Піскатора написано ікону „Споглядачі землі Ханаанської”, XVIII ст., Національний художній музей України, І-505.
9. **Осиновский И. Н.** Жизнь и творчество Томаса Мора. — М., 1973. — С. 40 - 114.
10. Цікаво, що в середині XVI сторіччя імператор Китаю під впливом єзуїтів погоджувався прийняти католицизм, проте реакція Папи римського була запізнілою, в тому числі через китайський культ предків. Імператорському Китаю подобалося порівнювати „сина неба” (імператора) з Ісусом Христом. Важко сказати, наскільки привабливим для Китаю міг би бути протестантизм, проте зрозуміло, що неможливо було б підготувати необхідну кількість латиномовного духовництва для цією великої країни, і зрештою Біблію довелося б перекладати на китайську.
11. **Сунь Ятсен.** Избранные произведения. — М.: Наука, 1985. — 672 с.
12. Духовная культура Китая. Энциклопедия / Гл. ред. М. Л. Титаренко. — М., 2006 — С. 397.
13. **Сунь Ятсен.** Духовное строительство (Учение Сунь Вэня) (1918 г.) // Сунь Ятсен. Избранные произведения. — М.: Наука, 1985.
14. **Карлсон И., Линдгрэн А.-М.** Что такое социал-демократия? — Стокгольм, 1996. — С. 31.

Проблеми формування політичної системи

Микола Каращук,
кандидат політичних наук

Події останніх років в Україні засвідчили незавершеність політичних процесів, які розпочалися у 1990-х роках ще у змаганні за державне унезалежнення УРСР. Особливо актуальною у цьому контексті є проблема наукового трактування і практичного формування політичної системи в країні. У цьому контексті привертають увагу, зокрема, висновки науково-практичної конференції, що відбулася в Національного авіаційному університеті. На цьому науковому зібранні виступили з доповідями і повідомленнями як маститі вчені-політологи, так і молоді дослідники практично всіх 14 інститутів і факультетів університету. Треба відзначити, що з усього обширу тематики конференції головна увага доповідачів спрямовувалася на реальні процеси формування політичної системи в сучасній Україні.

Учасники конференції мали на меті, перш за все, з'ясувати, як трактується політична система в сучасній політології. Цій проблемі присвятив, зокрема, свою змістовну доповідь кандидат філософських наук професор НАУ Л. Тупчієнко.

В дебатах взяли участь доцент Т. Ковальова, студенти М. Євпак, Т. Жукова, В. Пасічник, М. Полякова та інші. У їхніх виступах вказувалося, зокрема, що принципово важливим є подолання підходу до політичної системи як сукупності певних елементів. Головним має бути з'ясування та розкриття того, як вона (політична система) взаємодіє з навколишнім середовищем (іншими сферами суспільства, природним довкіллям) та як її складові взаємодіють між собою. У цьому контексті промовці привернули увагу до того, що сформована нині в Україні інституційна складова політичної системи є дуже слабкою. Відтак взаємодія її з суспільством вкрай малоефективна.

Учасники обговорення ставили особливий наголос на ролі політичних партій, адже саме через них до влади, до інститутів держави надходять (мають надходити) вимоги, пропозиції, настрої різних прошарків суспільства. Більше того, саме на партії покладається відповідальність за вироблення науково обґрунтованих відповідей на назрілі проблеми, вирішення яких може забезпечити соціально-економічний прорив, вихід із ситуації перманентної кризи, в якій перебуває нині країна.

Окремо слід сказати про виступи, присвячені темі „Молодь у політичній системі”. Учасники зібрання наголошували на тому, що сьогодні принципового значення набуває питання, якою буде Людина майбутнього, які цінності ми збережемо й примножимо. Адже не секрет, що в суспільстві наявні (тією чи іншою мірою) тенденції до формування індивіда, який вважає сенсом життя розваги, а не творчу працю. Що і як може цьому протистояти?

Однією з відповідей було звернення до високих зразків громадянськості, патріотизму, якими сповнена історія всіх народів, у тому числі й історія нашого народу.

Системогенеза політичного лідерства і політичного керівництва

Леонід Тупчієнко,
кандидат філософських наук,
професор кафедри політології та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

Траверсе О. О. Політичне лідерство та керівництво доби „лібералізованого” тоталітаризму в СРСР: український контекст (60-і – початок 90-х рр. XX ст.) : Монографія. – К.: ІПЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 268 с.

Давно помічено, що саме у перехідні періоди, тобто коли розгортаються кризи, зростає інтерес науки до загальних, методологічних проблем. Прагнення їх розв’язати – це і є спроба піднятися над буденністю, з’ясувати, а отже й зрозуміти сутність того, що відбувається довкола. До того ж наше сьогодення безперечно містить у собі паростки прийдешнього, але не менш значуще те, що воно виросло з минулого. А традиції минулих поколінь, за відомим висловом, мов мара тяжіють над поколінням живих.

Ці зауваги, як на мене, важливі для розуміння змісту і значення того, що зробив своїм дослідженням О. Траверсе.

По-перше, уже з’явилося чимало наукових праць в Україні, як і в інших колишніх республіках СРСР та за їх межами, в котрих з’ясовано причини, зміст та наслідки розвалу СРСР і краху марксистської ідеології. Та автор монографії виокремив „свій” аспект, а саме – що і як пов’язує цей процес („відхід у минуле”) зі становленням нових суспільних відносин та нової державності. Саме всебічне з’ясування проблем політичного лідерства та керівництва, доводить автор, дасть змогу багато в чому зрозуміти значення спадщини минулого і суперечливість новітніх процесів українського державотворення. Переконаливою ілюстрацією цих положень є такі судження дослідника: завершальний період існування СРСР і панування марксистської ідеології позначився проявами дії акторів маргінального типу [с. 8]; поява незалежної держави Україна не була результатом ні масового руху „знизу”, ні реалізацією „проекту” творчої меншості (національної еліти).

По-друге, з проблеми лідерства взагалі й політичного зокрема існує величезний масив досліджень і публікацій істориків, психологів і політологів (тільки в рецензованій книзі зроблено покликання на майже

40 авторефератів кандидатських дисертацій з цієї проблеми, захищених в Україні останніми роками).

О. Траверсе, будучи добре обізнаним з наявною літературою, ставить перед собою завдання – і успішно вирішує його – з'ясувати суспільну і політичну природу становлення, розгортання і функціонування політичного лідерства і політичного керівництва. В результаті вітчизняна політична наука збагатилася концепцією системогенезу політичного лідерства і керівництва. Суть її у розкритті взаємодії у політиці „як різних механізмів, процесів і умов, так і ефектів їх констеляцій та результатів” [с. 15].

По-третє, критично проаналізувавши трактування лідера і лідерства у різних системах знання (науках), автор вказує на особливу значущість розгляду цієї проблеми саме у політичній науці, тобто як політичного лідерства і політичного керівництва. Ця значущість зумовлена тим, що наука політики дає змогу побачити політичний світ під кутом зору „прагнення вплинути на його реформування” [с. 8].

З іншого боку, політичне лідерство є одним з важливих (якщо не вирішальних) механізмів, що забезпечують відносну сталість інституційної системи як передумови успішних реформ на етапі переходу від однієї суспільної системи до іншої. Інакше кажучи, розмова про політичне лідерство має сенс лише тоді, коли виявлено його вплив, проаналізовано результати його здійснення у практиці, коли воно ефективне.

Проте з'ясувати це вельми складно, оскільки на зміни у політиці, а відтак і в суспільстві в цілому впливають й інші чинники (економіка, право, культура тощо). Як переконливо показано у монографії, ця обставина стає сприятливими ґрунтом для ідеологічних спекуляцій, демагогії, до яких вдаються політичні лідери, щоби приховати справжні наміри і реалізувати власні інтереси.

Все це, власне, й становить наукову новизну і віддзеркалює основний зміст книги О. Траверсе. На широкому історичному тлі та на багатому конкретному матеріалі він показує, яким специфічним було політичне лідерство (партійне керівництво) в останні десятиріччя існування радянської імперії, наскільки негативно виявилася для молододержави Україна та обставина, що державне самовизначення не ініціювалося, не спрямовувалося новими політичними силами, іншими словами, що тут не оформився інститут національного політичного лідерства.

Такою є основна теоретична канва дослідження О. Траверсе, і в цьому його особистий внесок у науку політики. Проте цінність рецензованого дослідження не лише в цьому, але і в тому, наскільки аргументовано і вправно він застосовує цю методологічну матрицю для аналізу та узагальнень політичної практики доби „лібералізованого” тоталітаризму в СРСР. Розмір журнальної рецензії не дозволяє зупинитися на всіх конкретних проявах цього процесу. Тому відзначу лише окремі, на мою думку, найвиразніші.

Насамперед про те, що автор монографії позначив модним словосполученням „український контекст”. Як прискіпливий дослідник, він не обмежується тим, що називають „конкретними прикладами” з життя українського політикуму 1960-х – 1990-х років. Маючи фах професійного історика, О. Траверсе прагне виявити внутрішню об’єктивну спорідненість подій українського політичного життя кінця того періоду з попередніми періодами вітчизняної історії. В результаті читач одержує вагомі докази на користь того, що і трагічний фінал революційних спроб утвердження української державності у 1917 - 1921 роках, і сумнозвісна „українізація”, і рух „шестидесятництва” – кожен етап по-своєму демонстрував трагічні наслідки браку в Україні національної еліти, меншовартісності її політичних лідерів, а відтак і неготовність нації, народу в цілому на свої плечі взяти тягар державотворення.

Щоправда, в ряді місць книги надibuємо судження, які викликають сумнів, а то і заперечення. Так, на с. 13 автор твердить: „Ключову роль у політиці відіграє інституціональний устрій та ефективність його використання” [с. 13]. Та якщо розуміти політику як систему, що довів ще Д. Істон у своїх класичних працях, то за всієї важливості інституційної складової все ж не слід применшувати роль інших складників, а особливо їх взаємодії. Адже сьогодні в Україні інституційна архітектоніка політики – принаймні формально – вибудована, але інших (нормативно-регулюючої, ідеологічної, комунікативної, функціональної) складових просто не існує або ж вони „не працюють”.

Можна принагідно дорікнути О. Траверсе й за те, що, ретельно аналізуючи сучасні праці з проблем лідерства й елітології, він не скористався тим, що зробив у цій царині І. Франко, а також з спостереженнями Є. Маланюка і особливо В. Липинського. Це тим більш дивно, що автор цілком у річниці сучасних концепцій обстоює тезу про те, що в історичних дослідженнях слід зважати на традиційну ментальність того чи того народу. „Йдеться, – читаємо у книзі О. Траверсе, – про наявність соціокоду, за допомогою якого від покоління до покоління передається масив соціально-політичного досвіду, що накопичується і розвивається” [с. 68]. Тож глибокі і небисторонні міркування загаданих авторів про „якість”, взагалі про брак у нашого народу національної еліти були б на часі.

Принагідно зауважу, що натомість автор у деяких місцях [с. 51 – 53] надто багато уваги надає саме історіографії проблеми, зокрема тим її аспектам, які прямого стосунку до заявленої теми не мають.

Відзначимо ще деякі, на мою думку, принципово важливі положення дослідження, здійсненого автором монографії.

Перспективною є спроба автора „вписати” проблему політичного лідерства у більш широкий контекст, а саме в процес демократизації суспільного життя. Історична практика показала, що поза цим контекстом

політичне лідерство набуває ознак „партійного керівництва” або ж вироджується у вождизм – неодмінну ознаку тоталітарного режиму.

Привертає увагу наполегливе прагнення автора якомога ширше подати увесь спектр тлумачень базових понять теми – від міфологічного до енциклопедичного. Він наголошує, що слід уникати легковажного підходу, мовляв, тут уже все з’ясовано (дуже влучно використано фразу російського дослідника М. Шульгіна: „Якщо все ясно, то не ясно, навіщо продовжувати справу з усім цим”), як ненадійним є і підхід, який вважає лідерство феноменом, тобто явищем, котре не може бути раціонально осяжним (пізнаним).

Не можна не відзначити і таку особливість дослідження, як широке залучення іноземних джерел як у перекладах, так і в оригіналі. А хто працює з таким матеріалом, той знає, як непросто „вписати” його у вітчизняний науковий контекст. О. Траверсе не „підправляє” його під свою концепцію, натомість демонструє наукову коректність, той підхід, що одержав назву „синергетичного”, і трактує, зокрема, політичний процес не як лінійний рух, а як „жмут” можливостей. Ось тут і відкривається справжня роль політичного лідерства як вирішального засобу реалізації найбільш успішної стратегії та ефективної тактики.

Рецензована книга порушує багато питань, які постають сьогодні перед наукою політики. Істини ради зауважу, що не всі вони з’ясовані з однаковою мірою завершеності, в окремих місцях відчувається поспішність [п. 3.2.], редакторська неохайність [п. 4.2.], наприклад, у термінах „переддержавність”, „недодержава”, „Україна за історичними мірками молода нація” тощо. Але це, повторюю, окремі недоречності. В цілому ж праця О. Траверсе вимагає для свого сприйняття досить високого рівня підготовки, спонукає до роздумів і, як і кожна новаторська праця, – до дискусії, що, гадаю, розгорнеться під час її громадського обговорення.

На завершення слід наголосити ще раз на своєрідному підході О. Траверсе до, здалось би, дослідженої і описаної проблеми. З’ясувавши взаємодію у політиці різних механізмів, процесів і умов аж до вияву ефектів їх констеляції та результатів, він тим самим запрошує до продовження наукового пошуку, а саме до глибокого розкриття унікальності трансформації соціалістичного суспільства, де головне – перетворення і зміни, кінцева мета яких не може бути передбачена.

Політична влада: у пошуках джерел легітимності

Олена Кіндратець,
доктор політичних наук,
професор кафедри менеджменту організацій
Запорізької державної інженерної академії

Цокур Є. Г. Легітимність політичної влади: джерела, особливості, перспективи. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009.

Політичний простір України як в період державної незалежності, так і в попередні часи характеризувався складністю суспільно-політичних процесів та загальною невизначеністю шляхів політичного розвитку. Однією з причин цього є недосконале та неповне використання в системі державно-політичного управління політичної влади як основного його інструменту. Політична влада має набувати й підтримувати належний рівень легітимності завдяки використанню легітиміційного потенціалу широкого спектра своїх джерел, чого, на жаль, не спостерігається. Попри значне практичне значення цієї проблематики дослідження джерел владної легітимності не набуло поширення.

Саме тому політологічне дослідження Є. Цокура, результати якого викладені у монографії „Легітимність політичної влади: джерела, особливості, перспективи”, набуває значної наукової та практичної актуальності. Суттєвим є розширення предмета дослідження завдяки розгляду теми в контексті взаємодії держави і громадянського суспільства. Таким чином, авторові вже на початку розвідки вдається уникнути спокуси розглядати політичну владу як деякий ідеальний феномен, що функціонує лише в системі політичного управління. Автор не звертається до протиставлення „держава — громадянське суспільство”, а логічно обґрунтовує їх генетичний зв'язок, взаємопроникнення та взаємообумовленість, що виражається, зокрема, і в існуванні легітиміційного потенціалу громадянського суспільства.

Спираючись на значну джерельну базу, автор аналізує особливості дослідження проблематики владної легітимності у працях зарубіжних та вітчизняних вчених. Акцентуючи увагу на розмежуванні термінів легітимність та легітиміція (як механізм набуття легітимності політичної влади), Є. Цокур пропонує власну теоретичну модель легітиміції.

Попередній етап легітимації, на думку автора, супроводжується зміцненням державотворчої ідеї легітимаційним потенціалом, що сприяє виникненню державності. Важливим фактором легітимації є використання специфічних легітимаційних технологій, провідною серед яких автор називає виборчу.

Є. Цокур вважає, що легітимаційний процес можна уявити у вигляді безперервного циклічного руху, який бере початок від суспільства як першоджерела влади та легітимності, потім проходить певні обов'язкові етапи та рівні трансформації і, піддаючись впливу багатьох факторів, досягає конкретного результату у вигляді легітимної чи нелегітимної моделі політичного режиму. А далі реалізується система зворотного зв'язку, коли щойно легітимовані інституції влади починають реалізовувати свої права і повноваження, делеговані їм суспільством. Вони, зазвичай, проявляються у використанні технологій і методів впливу владних інститутів на життєдіяльність суспільства. Позитивна чи негативна оцінка дій владних інститутів з боку суспільства або зберігає, або посилює їх легітимність, або ж, навпаки, позбавляє легітимності владні інститути. За таких умов починається новий легітимаційний цикл.

До здобутків автора можна віднести й дослідження особливостей легітимації політичних режимів, класифікованих за різними ознаками. У праці обґрунтовуються особливості функціонування громадянського суспільства (як джерела легітимності) в державах з різними політичними режимами та їх зв'язок з рівнем розвитку політичної культури суспільства. Є. Цокур доводить, що процес легітимації політичних режимів з нерозвиненими інститутами громадянського суспільства (авторитарний режим) чи штучним громадянським суспільством (тоталітарний режим) не є повноцінним, оскільки спирається лише на силові та ідеологічні джерела. Результатом такого легітимаційного процесу стають кризи легітимності.

Тим часом, на думку автора, кризи владної легітимності і пов'язані з ними процеси релегітимації властиві й демократичним режимам, а подолання кризи владної легітимності, проблеми делегітимації має відбуватися з урахуванням конкретних причин зниження підтримки політичного режиму в цілому або його конкретного інституту зокрема, а також типу і джерела підтримки. В монографії пропонуються і конкретні шляхи та засоби виходу з кризових ситуацій, що підвищує практичну цінність дослідження.

Теоретичні моделі автор використовує як інструмент аналізу політичної системи сучасної України. На високу оцінку, без сумніву, заслуговує комплексний підхід, що простежується в монографії при дослідженні проблем становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні, специфіки легітимації різних політичних суб'єктів протягом її історії. Здійснюється також періодизація легітимаційних процесів в Україні доби незалежності. Визначаючи особливості української моделі легітимності та легітимації, автор доходить висновку, що в більшості

випадків вона була персоналізовано-технологічною. Тобто суспільство визнавало обґрунтованими претензії певних особистостей і груп на владу, враховуючи не їх державотворчий суспільноконсолідуючий потенціал, а їх особистісні якості й технології, що використовувалися для легітимації їх владних зазіхань. Тож перманентні кризи легітимності стали ознакою української політичної системи. Домінування емоційної складової над прагматичною і раціональною в більшості випадків не виправдовувала себе.

Обґрунтованими видаються пропозиції автора монографії щодо створення умов більшої публічності перебігу легітимаційних процесів в Україні та залучення до цього процесу суспільства — на відміну від попереднього етапу, який характеризувався домінуванням технологічних та кулуарних моделей легітимації. Автор доводить, що після років певної ейфорії та заідеологізованості з'явилася реальна можливість поглянути на них тверезо й науково осмислити. Думки дослідників і суспільства стосовно подій останніх років в Україні та їх місця у державотворенні й легітимації не є однозначними. Зрозуміло, що об'єктивно й виважено оцінити ці події та їх вплив на легітимаційні процес нині майже неможливо. Вони залишаються частиною сучасного політичного життя, складовою ідеологічних позицій певних політичних сил тощо. Але спробувати провести їх аналіз все ж можна. До цього спонукає і необхідність створення теоретичної моделі легітимації, і практичні потреби вдосконалення легітимаційного процесу в сучасній Україні.

Наукове дослідження Є. Цокура справляє цілком позитивне враження. Праця ґрунтується на глибоких теоретичних розробках, глибокому політичному аналізі, узагальненнях важливих аспектів політичної історії України та зарубіжних країн. Тож монографія, на нашу думку, має значну теоретичну і практичну цінність.

Книжкова полиця

Багацький В. В. Історія України: підруч. / В. В. Багацький, Л. І. Кормич. - 3-є вид., перероб. і доп. - К.: Алерта, 2010. - 388 с.

Базалук О. А. Філософія образования в свете новой космологической концепции: учебник. - К.: Кондор, 2010. - 456 с.

Верховна Рада України шостого скликання: Третя сесія. 23 - 26 грудня 2008 року. Стенографічний звіт. Т. 7. / Верховна Рада України; Редкол.: В. О. Зайчук, Ю. С. Ганжуров, Ю. Ю. Гундарев та ін. - К.: Парламентське вид-во, 2010. - 416 с.

Виступи Прем'єр-міністра України Азарова Миколи Яновича [11 березня 2010 р. - ...]: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Інформаційного управління Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. - К., 2010.

Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти: Монографія. - К.: Логос, 2010. - 428 с.

Воронянський А. В. История Украины: учеб. пособ. / [Воронянський А. В.]. - Изд. 5-е, перераб. и доп. - Х.: Парус, 2010. - 576 с.

Головатий М. Ф. Політичний менеджмент: навч. посіб. / [Головатий М. Ф.]. - 2-ге вид, допов.- К.: ВД „Персонал”, 2010. - 296 с.

Грабовий П. М. Український молодіжний сленг: сучасна картина світу. - К.; Умань: ПП Жовтий, 2010. - 221 с.

Досвід впровадження е-демократії та е-урядування в Україні / За ред. С. В. Дзюби. - К., 2010. - 90 с.

Заремба О. В., Федоренко О. А. Вітчизняна політична думка як явище політичної ідентифікації українського народу у ХХ — на початку ХХІ століття. — К.: ПП „Золоті ворота”, 2010. — 210 с.

Історія України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. - Вид. 2-ге, допов. - К.: КНУБА, 2010. - 139 с.

Качмарський С. І. Місцеве самоврядування в контексті становлення громадянського суспільства в Україні: Автореферат дисертації. - К., 2010. - 18 с.

Кириченко С. М. Основы типологии наций и государств : Структурно-графический подход. - О.: Друк, 2010. - 35 с.

Коваль Л. Аналіз діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Харківська правозахисна група. - Х.: Права людини, 2010. - 240 с.

Коваль Р. М. Отаман Орлик. Історичний нарис / [Коваль Р. М.]. - К.: „Стікс”, 2010. - 384 с.

Конончук С. Непрямі вибори в європейських демократіях / Український незалежний центр політичних досліджень. - К.: Агенство „Україна”, 2010. - 64 с.

Конституційна автономія уряду: шляхи вирішення проблеми / За заг. ред. С. Конончук, С. Балана. - К.: „Лікей”, 2010. - 36 с.

Кротиков В. П. Гуманітарна політика у Збройних Силах України: проблеми теорії і практики. - К.: НДЦ ГП ЗСУ: Аванпост-Прим, 2010. - 257 с.

Крупкин П. Л. Россия и современность: проблемы совмещения. Опыт рационального осмысления / П. Л. Крупкин. - М.: Флинта: Наука, 2010. - 568 с.

Лісничий О. Спогади про буремні роки (1917 - 1919). - К.: Вид. дім „Всесвіт”, 2010. - 209, [1] с.

Лузан А. О. Вступ до філософії: навч. посіб. - Краматорськ: ДДМА, 2010. - 131 с.

Марченко В. В. Конституційно-правовий статус уряду в країнах ЄС (на прикладі Франції, Федеративної Республіки Німеччини, Іспанії): монографія / [Марченко В. В.]. - К.: Правова єдність, 2010. - 216 с.

Менджул М. В. Цивільно-правовий статус громадських організацій: Монографія. - Ужгород: Вид-во О. Гаркуші, 2010. - 200 с.

Мишина Н. В. Органи самоорганізації населення: порівняльно-правове дослідження: автореферат на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. - О., 2010. - 36 с.

Моделі ефективності державного управління: Монографія / В. С. Загорський, М. Д. Лесечко, І. І. Артим та ін.; ЛРІДУ НАДУ. - Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2010. - 100 с.

Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство. - К.: Агентство „Україна”, 2010. - 147 с.

Новий курс: реформи в Україні 2010 - 2015: нац. доп. - К.: НВЦ НБУВ, 2010. - 221, [7] с.

Олійченко М. І. Розвиток інформаційного забезпечення органів державного управління: теорія, методологія, практика: Монографія. - Ніжин: „Аспект-Поліграф”, 2010.

Опрятный С. Н. Концептуальная власть (власть идей и людей): Монография / С. Н. Опрятный, О. С. Опрятная. - Запоріжжя: Изд-во Классического приватного ун-та, 2010. - 224 с.

Орлик М. Незабутнє: фоторозповідь про пам'ятні події у житті та зустрічі з відомими людьми. - К.: Просвіта, 2010. - 104, [1] с.

Пухтецька А. А. Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права: Монографія / Відповід. ред. В. Б. Авер'янов; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. - К.: Юридична думка, 2010. - 140 с.

Тези доповідей VII Всеукраїнської науково-практичної конференції „Інформаційні технології в освіті, науці і техніці” (ІТОНТ - 2010), 4 - 6 травня 2010 року. - Черкаси : ЧДТУ, 2010.

Траверсе О. О. Політичне лідерство та керівництво доби „лібералізованого” тоталітаризму в СРСР: український контекст (60-ті — початок 90-х рр. XX ст.). - К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. — 268 с.

Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підруч. / Л. Д. Чекаленко, С. Г. Федуняк. - К.: ДП ВД „Персонал”, 2010. - 464 с.

Ющенко Л. Людина і влада. - Вид. 4-е, допов. - Чернівці : Русь, 2010. - 311 с.

Яловий В. Б. Особливості здійснення місцевого самоврядування в столичній агломерації: Автореферат дисертації / Національна академія держ. управл. при Президенті України. - К., 2010. - 20 с.

Вийшов у світ №4 (42) журналу „Соціальна психологія”

У розділі „Теорія” вміщено закінчення статті доктора філософських наук, завідуючої лабораторією соціальної психології Інституту психології ім. Г. Костюка НАПН України В. Москаленко і наукового співробітника цієї лабораторії О. Міщенко „Теоретико-методологічні підходи у дослідженні особливостей соціального образу”.

Розділ „Соціалізація особистості” представлений статтями доктора психологічних наук Л. Орбан-Лембрик „Міжкультурні контакти в епоху глобалізаційних процесів” і кандидата психологічних наук С. Тарасюк „Психологія життєвого самовизначення апліканта в ситуації безробіття”.

Важливі питання досліджень в галузі психології особистості порушуються у розвідках доктора психологічних наук Е. Помиткіна „Психологічні механізми духовного розвитку сучасного професіонала” і кандидата психологічних наук С. Дерев’янка „Роль емоційного інтелекту в адаптації: міфи і реальність”.

Розділ „Соціологія” відкривається статтею доктора соціологічних наук М. Туленкова „Організаційна взаємодія в контексті сучасних наукових підходів”. До речі, М. Туленков, постійний автор „Соціальної психології”, вперше виступає на сторінках журналу з публікацією як доктор наук. Редакція щиро вітає Миколу Васильовича з успішним захистом докторської дисертації.

У цьому ж розділі друкується стаття кандидата соціологічних наук О. Безрукової „Проблема відповідальності з позиції соціології особистості”.

Із змістовними науковими розвідками в цьому випуску журналу виступають також кандидат соціологічних наук А. Овчаров (розділ „Психологія впливу”), кандидат психологічних наук Т. Ткачук (розділ „Професійна компетентність”), кандидат психологічних наук О. Кляпець (розділ „Сімейна психологія”), кандидат психологічних наук В. Кравченко (розділ „Вікова психологія”), кандидат соціологічних наук В. Лукащук (розділ „Спортивна психологія”) та інші науковці.

В часописі друкуються рецензії на монографії Т. Тюріної „Феномен духовності особистості” та О. Петрунько „Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіасередовищі”.

Наступний номер журналу вийде у вересні 2010 року.